Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

H. V. Clausen

SØNDERJYLLAND.

SØNDERJYLLAND.

EN REJSEHÅNDBOG

AF

H. V. CLAUSEN,
CAND. MAG.

KØBENHAVN.
P. G. PHILIPSENS FORLAG.
TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE.
1890.

Forord.

En dansk, der rejser i Sønderjylland, søger først og fremmest det danske folk dernede; i anden række interesserer han sig for de naturskønne egne og de historiske og konstneriske minder. Denne rejsebog kan kun vejlede på de sidste områder; for Nordslesvigs og Flensborgegnens vedkommende er dette søgt opnået i samme udstrækning, som det kunde kræves af en rejsehåndbog i kongeriget; for Sydslesvigs vedkommende er kun de egne medtagne, der kan have betydning for danske. Et ejendommeligt tillæg, der borde optages i en rejsehåndbog over Sønderjylland, er en skildring af kampstederne i dette land, således at en turist ikke behøver at slæbe krigshistoriske værker omkring med sig, men på den anden side bør disse skildringer være så knaphændige og så lidt episodiske som muligt. Den fremgangsmåde, der er bleven valgt, har været den at udsøge det sted, hvorfra vedkommende valplads bedst kan overses, og derfra rent topografisk at skildre slagets gang. — Hver krigergrav i landet har forfatteren ikke følt sig forpligtet til at opregne; han sympatiserer i det hele mindre med dem, der i Sønderjylland ser en stor kirkegård og mindehave, end med dem, hvem det levende danske folk ligger på hjærte.

De to krav, der kan stilles til denne bog, er pålidelighed, så intet er galt fremstillet, og tilstrækkelig udførlighed, så intet væsenligt er glemt. Som en borgen i disse henseender må de mænds navne tjæne, der velvilligst har påtaget sig at gennemse korrekturarkene og har meddelt

deres bemærkninger og rettelser dertil. Disse mænd er: redaktør Sabroe og dyrlæge Schmidt i Haderslev, journalist Andresen (sekretær ved foreningen til bevarelse af det danske sprog i Nordslesvig) i Åbenrå, H. P. Hanssen-Nørremølle (sekretær i nordslesvigsk vælgerforening) i Sønderborg og rigsdagsmand Gustav Johannsen i Flensborg. Men foruden til disse herrer står forfatteren i taknemlighedsgæld til mangfoldige andre mænd over hele Nordslesvig, der har støttet ham med råd og dåd under gennemvandringen af landet eller under udarbejdelsen.

Juni 1890.

H. V. Clausen.

Forbemærkninger.

En dansk turist rejser ligeså ugenert i Sønderjylland som i kongeriget, når han da ikke lægger an på at demonstrere. Pas behøves ikke; toldvisitationen er ligeledes meget enkel. — Det første, man skal gøre, når man er kommet over grænsen, er at stille sit ur 10 minuter tilbage (Altonatid).

Sprog. De allerfleste og særlig alle underordnede embeds- og bestillingsmænd forstår dansk og taler det som oftest; det er sjældent, at nogen lægger det døve øre til ved dansk tiltale. Først i Sønder Angel er det absolut nødvendigt at tale tysk med befolkningen, når undtages til enkelte fra Tyskland komne opvartere ved badestederne om Flensborg fjord, der kun er beregnede på et tysk publikum.

Mønt, mål og vægt. 1 reichsmark = 10 pfennig = 89 øre; 1 groschen = 10 pf. Danske sedler og større sølvmønt tages i reglen for fuld værdi. — 1 meter = $3_{,19}$ danske fod; $7^1/_2$ kilometer = 7500 meter = 1 dansk mil. Afstandene mellem jærnvejsstationerne er i texten angivne i kilometre. 1 hektar = $1^4/_5$ td. land. 1 liter = 1 pot. Alle udskænkningsglas i Tyskland er stemplede. 1 kilogram = 1000 gram = 2 pund.

På jærnvejsrejser bør man foretrække 3. klasse; afstandene er jo aldrig så store indenfor landet, at man kan blive træt under kørslen. I 3. klasse kommer man i berøring med den danske befolkning (undertiden også med tyske håndværkssvende dernedefra); 2. klasse søges — i denne befolkning af bønder og småborgere — mest af embedsmænd og tyske handelsrejsende.

De danske hoteller i de nordslesvigske byer er gennemgående noget tarveligere end de tyske; de tyske er beregnede på det stadige publikum af handelsrejsende og turister fra Tyskland og på embedsmandsklassen i landet selv. medens den danske turist- og forretningsstrøm gennem Nordslesvig kun er ringe. For de danske rejsende,

der behøver større komfort, hidsættes her en fortegnelse over de tyske hoteller, der vitterlig er bædre end de danske i samme by:

Haderslev: Petersens hotel (Höppner).
Åbenrå: Bahnhofshotel.
Sønderborg: Holsteinisches haus.
Flensborg: Bahnhofshotel.

På landet er der stor forskel på kroerne; dårligst er de i hedeegnene. Den ret, man gør bedst i at forlange og altid kan få, er skinke med æg. – En forholdsvis stor mængde af kromændene af den yngre slægt er tysksindede, vel i reglen af forretningshensyn; de skal have beværterbevilling af øvrigheden, og toner de dansk flag, går de glip af mange indbringende auktioner osv. i deres lokaler. I modsætning til kongeriget har her hver lille landsby sin kro, ofte to eller flere, så man risikerer aldrig at have langt til et sted, hvor man kan stille sult og tørst og få natteleje.

Foruden at rejse landet rundt kan det anbefales at blive liggende ved et badested i længere tid. Ved siden af de tyske om Flensborg fjord, der for den nordlige breds vedkommende ligger i et dansktalende land, Waschersleben, Kollund, Gråsten, Lyksborg, Johannesbjærg, og det tyske Eliselund ved Åbenrå, er der de danske Hejlsminde og Gravenshoved nord for Haderslev, Sølyst syd derfor. I Gråsten, Sønderborg og Åbenrå vil det heller ikke være vanskeligt at finde privat logis og kost hos danske folk (c. 3 kr. om dagen).

I visse egne af landet findes endel hjemmetyskere; for at man ikke skal tro, at allevegne hver mand man møder er dansksindet, hidsættes bag i bogen en oversigt over resultaterne af rigsdagsvalget febr. 1890. Kun for Haderslev amts vedkommende har det været muligt – efter „Modersmaalet" – at skelne mellem de fri tyske og de tvungne tyske stemmer; men læseren kan for de øvrige egnes vedkommende ved en sammenligning med forholdet i Haderslev amt så nogenledes skønne, hvormeget af tyskeriet der i hvert afstemningsområde er frivilligt. Listen er ordnet efter ruterne i rejsebogen.

Af nyere dansk literatur om Sønderjylland, der egner sig til læsning før eller under en rejse dernede, kan mærkes:

A. D. Jørgensen: 40 fortællinger af fædrelandets historie.
P. Lauridsen: Efter tyve års fremmedherredømme (Tilskueren 1. årg.)
Samme: Flensborg (Tilsk. 6. årg.)

H. P. Hanssen—Nørremølle: De nationale forhold i Sønderjylland. (Tilsk. 4. årg.)
Samme: Sønderjyderne under fremmedherredømmet (Studentersamfundets skrifter 65—66).
Johan Ottosen: De sidste valg i Nordslesvig (Tilsk. 7. årg.).
Erik Skram: Hinsides grænsen (særskilt og i „Danmark", I).
H. V. Clausen: Sprogkårt over Sønderjylland 1889.
Sønderjydske årbøger, 1889 og 1890, I.

Indholdsfortegnelse.

		Side
I.	Vejene til Sønderjylland	1
II.	Jærnvejslinjerne i Nordslesvig	4
	A) Vamdrup—Flensborg (med sidebaner)	4
	B) Ribe—Tønder (med sidebane)	6
	C) Tinglev—Tønder	7
III.	Haderslev og omegn	8
IV.	Åbenrå og omegn	18
V.	Tønder og omegn	25
VI.	Landet mellem jærnvejene	28
	A) Rødekro—Lygumkloster	28
	B) Lygumkloster	29
	C) Vejen—Lygumkloster	30
	D) Brøns—Gram	32
VII.	Als	33
VIII.	Sønderborg—Dybbøl	38
IX.	Flensborg fjords nordkyst	46
	A) Broagerland	46
	B) Gråsten	48
	C) Gråsten—Flensborg	49
X.	Flensborg	51
XI.	Udflugter fra Flensborg	66
	Klusris—Bov—Frøslev	66
	Hanved—Valsbøl	69
	Fjordens søndre bred. Lyksborg	70
XII.	Flensborg—Slesvig (ad landevejen)	74
XIII.	Slesvig og Danevirke	82
XIV.	Slesvig—Flensborg (ad hovedjærnvejen og gennem Angel)	98

Kårt.

Åbenrå	Side 20	
Sønderborg-Gråsten	— 40	
Dybbølskanserne	— 43	(i texten)
Flensborg—Lyksborg	— 48	
Slesvig—Isted	— 80	

I. Vejene til Sønderjylland.

1. Fire hovedveje fører fra kongeriget ind i Sønderjylland: den vestlige og østlige jærnbanelinje; de to dampskibslinjer Assens – Haderslev og Korsør – Svenborg – Fåborg – Sønderborg – Flensborg. Som en tredje vej tillands kan nævnes landevejen fra Kolding til Haderslev (eller bædre vejen Kolding – Skamlingsbanke – Hejlsminde – Haderslev); en fjerde går fra Vejen station ved Esbjærgbanen over Kobenhoved ind til Rødding midt mellem de to banelinjer (VI 6).

2. Den vestlige længdebane gennem Sønderjylland går ud fra Bramminge station ved Esbjærgbanen og fører forbi **Ribe** (Grejsens hotel, Klubbens hotel). Denne by bør man ikke undlade at besøge som en passende indledning til en rejse i Sønderjylland. Til Ribe stift hørte indtil 1864 den nordvestlige del af dette land; og det høje domkirketaarn synes mange mil mod syd og øst som et lignende vartegn for Sønderjyderne i vest som Skamlingsbankestøtten i øst. Til domkirkens bygningsstil slutter sig kirkerne i en vid omkreds inde i Slesvig.

3. Ribe domkirke er nær i slægt med domkirkerne i Viborg og Lund og samtidig med disse; for dem alle tjænte kirker ved Mellemrhin til forbillede; som første biskop, der byggede paa kirken, nævnes Ture, der faldt ved Fodvig 1134. Fra hans tid skriver sig de lavere dele af kor og korsskæring, men kun langsomt skred arbejdet frem mod vest; vestportalen er yngre end år 1200. Råæmnet i kirkens oprindelige dele er tuf, der er hentet fra egnen om Andernach ved Rhinen, over en granitsokkel (særlig smuk er denne sokkel paa korrundingen); men udvendig er nu dette materiale allevegne ombyttet med mursten. Oprindelig var kirken en treskibet bygning med tværskib og korrunding, alt i romansk stil. Kirkens pragt-

fuldeste dele er udvendig korrundingen og portalbygningerne, særlig kathoveddøren mod syd med de store skulpturer af Kristi nedtagelse fra korset og i gavlen det ny Jerusalem. Kirken har til en begyndelse haft fladt loft, men ved midten af 13. årh. fik den de nuværende hvælvinger indbygget, og samtidig blev højkirkens vinduer udvidede og fik spidsbuet form. Det høje murstenstårn er fra 13. årh. slutning, og de to yderste fløje er gotiske tilbygninger fra det 15. Indvendig mærkes de prægtige gallerier ovenover sideskibene, de søjlepyntede alterbygninger ved tværskibets østre væg, korsskæringens kuppel, der er oprindelig og mere end nogen anden nord for Alperne er i slægt med Sofiekirkens i Konstantinopel, endelig den plastiske udsmykning, således de menneskefigurer, der flere steder bærer de halvsøjler, hvorpå hvælvingerne hviler. — Fra midaldren har kirken bevaret en malmdøbefont og en femarmet lysklove; af epitafier kan nævnes Albert Skeels († 1639); i det sydligste sideskib biskopsportrætter. — Fra tårnet vid udsigt; mod øst til Gram skove, mod sydsydøst til Vognshøj ved Lygumkloster, mod syd Gassehøj ved Skærbæk. — Kirkebud Paulsen, Præstegade 286.

Nær banegården mindesmærke for Hans Krüger.

4. I **Kolding** (hotel Kolding; Thomsens hotel; Schwensens hotel) bør man besøge de mægtige ruiner af Koldinghus. Slottet, der blev grundet af hertug Abel 1248, var i det væsenlige en bygning fra 16. århundredes sidste halvdel, og de fleste bevarede enkeltheder hører renæssancen til, således flere portaler (den bedste ved indgangen til kapellet) og kapellet, hvis indre i stil med Frederiksborg slotskirke endnu lader sig genkonstruere af resterne. Kæmpetårnet var opført af Kristian 4. Som bekendt afbrændte slottet ved vådeild under de spanske troppers ophold her i marts 1808. — Den gotiske kirke er nylig restaureret. På torvet et udmærket smukt, godt vedligeholdt bindingsværks gavlhus fra 1595. — Kolding med sit stærke merkantile og politiske liv, sit stadig voxende folketal og sine mange, tildels næsten pragtfulde nybygninger, danner den største modsætning til de nordslesvigske købstæder, der tager af baade i folkemængde og velstand.

5. Landevejen Kolding—Haderslev frembyder på kongerigsk grund intet af interesse, hvorimod omvejen over Stendrupskov og Skamlingsbanken i høj grad fortjæner at anbefales. Strax sønden for Koldingå er man på gammel sønderjysk grund, i Nørre Tyrstrupherred, „de 8 sogne", der 1864 blev ved at høre til Danmark. Ad den ny chaussee, der er lagt langs sydsiden af Kolding fjord, forbi partiet ved *Dalby mølle, gennem Ajtrup (kro) til

Stendrup skov (hos skovfogden på Løverodde forfriskninger); gennem Stendrup kirkeby og Binderup op på Skamlingsbanken (360'), det højeste punkt indenfor Sønderjyllands gamle område. Udsigten når fra Ribe domkirke til Vissenbjærg og Frøbjærg i Fyn, mod sydøst til Ærø, mod syd til Knivsbjærg, 1½ mil nord for Åbenrå. Pavillon. Fra 1843 til 1863 holdtes her en række af folkefester, af hvilke de to første er de navnkundigste; 1843 overrakte her Drewsen Peter Hjort-Lorenzen et sølvdrikkehorn; 1844 talte Lavrids Skau, Orla Lehmann, Chr. Paulsen, Ploug, Hjort-Lorenzen, Goldschmidt (se især Karl Hede: Skamlingsbankens historie). Den 50' høje støtte blev rejst 1863, 1864 sprængte Preusserne den i luften, men den rejstes paany med afsprængte kanter. Mindesten for Grundtvig, sat af norske og svenske højskolelærere. Fra Skamlingsbanken gennem Grønninghoved (Vejstrup kro tæt ved) og Hejls til Grænsen ved Hejlsminde (III 25).

6. En af **søvejene** bør absolut vælges af rejsende fra øerne, og for folk fra Sæland og fynske jærnvejsstationer øst for Tommerup uden betænkning ruten Korsør—Svenborg—Fåborg—Sønderborg—Flensborg. Ikke blot er turen gennem det fynske øhav, indsejlingen til Sønderborg og sejladsen gennem Flensborgfjord udmærket smuk, „kronen i det danske riges skønhed", kalder Goldschmidt denne søvej, og man slipper for en kedelig jærnbanekørsel gennem Fyn, men minderne og de fremmede forhold i Sønderjylland paatrænger sig vistnok skarpest, når man kommer ad denne vej. — Når man er kommet ud af Fåborg fjord og har nydt det smukke tilbageblik på „de fynske bjærge" (den skovklædte bakke Lerbjærg 400'), går turen ud mellem Lyø og Ærøs vestligste pynt, Skjoldnæs. Als nærmer sig mere og mere. Man ser øens højeste punkt, Hygebjærg, og nede mod syd den højtliggende Lysabild kirke. Når man er ud for Draget, der forbinder Kejnæs med øen, ser man over dette ind i Hørup hav med skoven Lambjærg Indtægt og Sønderskoven bag denne. Så viser sig Dybbølbjærg med mølle og monument, Broagerland med den tvetaarnede kirke og de høje Gammelmarkklinter og mellem dem den runde bugt Vemmingbund, endelig hinsides Sønderskoven Sønderborg med kirke- og rådstuspir og slottet lavest nede. Hinsides vandet har man allerede længe haft kysten af Angel, yderst Gelting med Birknakke, så Geltingbugten, og derefter kysten af Stenbjærg, Nykirke og Grumtoft sogne, hvor der endnu lever nogle danske sympathier og hvor nogle gamle folk taler dansk indbyrdes. De første mennesker, man ser i Sønderborg, er de preussiske soldater, der driver om ved slottet.

II. Jærnvejslinjerne i Nordslesvig.

A. Vamdrup—Flensborg (med Sidebaner).

1. Denne hovedbane er ført vest om vandskelslinjen gennem den nærmest op til denne liggende flade egn, der er det paa vand og vegetation fattigste strøg af landet. Det første stykke vej indtil Sommersted er dog bakket, skovrigt og ret frugtbart; som kendetegn herpå levende hegn.

2. **Vamdrup** grænsestation paa kongerigsk grund er bygget af træ, da den må regnes for kun at være midlertidig. Dansk toldeftersyn. I begyndelsen af kørslen spejder man efter på hvert jærnbaneled, om det endnu er rødt-hvidt; paa eengang farer man forbi et, der er sort-hvidt, og man veed nu, at man er paa preussisk grund. Ved det første tyske vogterhus ses østpå Farrisgård med et par skovklatter, levninger af den milelange Farrisskov, der i øst dannede grænsen mellem Nørre- og Sønderjylland ligesom Kongeåen vestligere. I vest skovene ved Jels. Forbi byerne Ørsted, Mellem- og Nedre Lert og Mølby til højre. Hinsides Mølby Oxenvad kirketårn; bagerst den store statsplantage Studsbøl. Til venstre statsskovene ved de store gårde Tabdrup og Refsø.

3. **Sommersted** station (13 km. fra Vamdrup), næst efter Vilstrup (III 19) det sogn i Haderslev amt, der har de fleste hjemmetyskere; tyskernes tal øges ved de mange jærnbane-, told- og skovbetjænte. I Sommersted i den anden gård fra øst i den nordlige bygade fødtes Lavrids Skau 1817. Kirken bygget af Vinstrup; altertavle af Roed.

4. To gange daglig vogn over Jels til Rødding (VI 8); man kan bruge den til en udflugt til de smukke skovsøer ved Jels. Vejen hertil er flad, tør og kedelig; gennem Mølby, forbi Tovskov mølle, over Gram å, forbi Oxenvad med Kirke. Tilvenstre den meste vej Studsbøl plantage. I Jels madam Sørensens kro. Kirken bygget af Vinstrup. De tre søer ligger i en sænkning i den ellers meget flade egn. Man går udenom dem ad de veje, der ligger dem nærmest. Forbi Mariegård og Jelsgård ind i skoven Klaskerød, gennem hvilken vejen går nær Mellemsøens vestlige bred. Man følger denne vej også hvor søen slipper, indtil man får udsigt over Oversøen. Et stykke tilbage og derefter øst om Mellemsø gennem Barsbøl skov. Som man kommer ud i det fri, udsigt over Mellem- og Nedersø. Forbi Barsbølgård, hvor Tillisch („sprogreskripterne") fødtes 1801, tilbage til Jels. De tre nævnte store gårde i hjemmetyskeres hænder; ellers meget lidt tyskeri i Jels eller Oxenvad.

5. Fra Sommersted føre jærnvejen forbi Jægerup med Kirke til højre til **Vöjens** station (20 km. fra Vamdrup). Tysk toldeftersyn. Vesterkroen (Pauli). Ligesom ved de andre stationer koloni af tyske bestillingsmænd.

6. Sidebanen til **Haderslev** (12 km.) fører forbi Vöjensgård til højre (ejes af en indvandret tysker), Styding med holdeplads til venstre og Hammelev (III 12) med station til højre gennem en egn, der til en begyndelse har hedeslettens karakter, men fra Styding bliver frugtbar og gennemkrydses af de levende hegn. Til højre glimt af Haderslev Dam.

7. Fra Vöjens eller fra den næste station Over Jersdal kan der gøres en afstikker til Bevtoft ved Sønderå; fra Vöjens over kirkebyen Skrydstrup gennem hede og statsplantage. I Bevtoft kro fødtes Hans Krüger 1815, i møllen døde han 1881; på kirkegården mindesten med byste. Bevtoft anselige kvaderstenskirke har en söjleportal mod syd og et tilbygget murstenstårn med et højt spir op mellem fire gavle (som almindeligt i Tørninglen). — Vest for Skrydstrup ligger Nustrup, i hvis præstegård general Bülow fødtes 1791.

8. Ved Vöjens møder os de første lyngpletter, og egnen bliver nu ringere og ringere. Syd for **Over Jersdal** station (26 km.) ved landsbyen Abkær (til venstre; den ringest boniterede by i Haderslev Østeramt: 4 rm. „reinertrag" per hektar) en stor kær- og mosestrækning, gennem hvilken Rudbæk (Sønderå) løber. Dens løb peger i nordvest mod Ribe, hvis domkirketårn man skal kunne se herfra i sex mils afstand (?). Rudbæk gør skel mellem Haderslev og Åbenrå amter. Forbi byerne Nørre Hjarup og Rugbjærg mod vest, Hovslund (holdeplads; 34 km.) og Øster Lygum med kirketårn (IV 9) mod øst. Mellem Hjarup og Rugbjærg bliver landet mod vest bakket; det er østdelen af det store højdedrag, der fylder den nordlige del af Rangstrup herred; nær banen er således den höje bakke Stensbjærg (275'); byen Rugbjærg ligger 233' højt; syd for Rugbjærg Vorbjærg (218') med mange kæmpehøje som i det hele i Øster Lygum sogn. Ved Hovslund fandtes tidligere en 7' høj runesten med mandsnavnet Heirulfr, som prins Friedrich Carl bortførte 1864. — Lige ud for Stensbjærg i øst Knivsbjærg, umiddelbart bag Knivsbjærg ligger Bæltet. Sydøst for Øster Lygum by Lerskov plantage.

9. Derefter bliver landet atter fuldstændig fladt mod vest; langt borte mod øst ses det höje Löjtland med den spidstårnede Löjt kirke. Åbenråskovenes vestlige udkant kommer nu nærmere. Syd for **Rødekro** station (41 km.) går banen et stykke gennem frugtbarere land; hegnene viser sig.

10. Sidebanen til **Åbenrå** (7 km.) fører forbi Ris holdeplads (kirken lige ved) med stærkt fald ned gennem Ris skov.

11. Næste holdeplads Hjortkær (46 km.) mellem byerne Hjortkær (med kirke) og Nybøl. Derefter følger Alslev mod vest. Bag Alslev ligger Søderup, hvor Sven Estridsen døde 1075 efter at være kommen syg til kongsgården der fra Urnehoved ting. **Bollerslev** station (50 km.). Øst for den store Bollerslev by, netop ved Åbenråskovenes sydvestlige hjørne, ligger gården Urnehoved ved Oxevejen, der fra Oxenvad hele tiden har fulgt banen på

den ene eller den anden side, i midalderen adelvejen gennem Jylland og senere til jærnbanernes tid vejen for studedrifterne. På Urnehoved holdtes Sønderjyllands landsting, hvor Erik Emun dræbtes 1137 af Sorteplog. Sidste gang nævnes det 1524, da bønderne fra de omliggende herreder stimlede sammen her for at rejse Kristiern IIs fane; herredsfogden i Slågs herred, Nis Henriksen i Hajstrupgård, der forsøgte at tale dem til rette, måtte flygte med sin kappe gennemboret af pile. — Vest for Bollerslev Bjolderup kirke med højt spir. En runesten herfra med indskrift: Ketil Urne ligger her, er af Tyskerne ført til Kiel.

12. Mellem Todsbøl mod vest og Uge og Lavtrup i det meget tysksindede Uge sogn mod øst når toget frem til **Tinglev** station (56 km.) efter ikke længe forud i en kærstrækning at have overskredet grænsen mellem Åbenrå og Tønder amter. Kirkebyen et stykke mod vest. Fra Tinglev er billedhuggeren Jeremias Christensen. Tværbane til Tønder.

13. Syd for Tinglev hinsides landsbyen Bejstrup (mod øst) går banen ind i Flensborg amt i den vestlige meget dansksindede del af Bov sogn. Station **Fårhus** (66 km.). Derefter tilhöjre det höjtliggende Bov med tårnløs kirke (XI 5). Landet begynder at bølge, hedepletterne hører op; mod øst ses den store Klusris skov. Vest for **Padborg** station (71 km.) Frøslev (XI 8). Øst for stationen skoven på hældet med mod den dybtliggende Nyhus sø. Ved Padborg skæres Oxevejen, som derefter atter følger banen et stykke vej. Tilvenstre Harreslev; derefter går banen over Ulvemosen i Frueskovs vestligste udkant. Flensborg kirkespir kommer tilsyne bag bakkerne. I sydvest Hanved höje kirkespir og Hanved skov. Banen svinger nu ned i Mølleåens dybe dalfure, forbi papirfabrikken, over den lille Mølledam, på en jærnbro over Angelbogade til banegården nede ved havnen i **Flensborg** (82 km.).

B. Ribe—Tønder (med sidebane).

14. Langs denne jærnvej findes ingen landskabelige skønheder; egnen er næsten allevegne fuldstændig flad. banen går i reglen i skellet mellem mærsk og geest. De mest fremragende punkter er tårnene paa kirkerne; disse hører til de interessanteste af vore gamle kirker (VI 13). — I de om banen liggende sogne findes — med undtagelse af Abild — så godt som intet hjemmetyskeri; fra Døstrup til Visby var landet tidligere „enklave" og regnedes til Nørrejylland.

15. Grænsestationen er dobbelt, som dansk hedder

den V. Vedsted, som tysk **Hvidding** (6 km. fra Ribe); grænsen går midt gennem bygningen.

Til højre Hvidding by med en velbevaret kullet tufstenskirke. Skibet har fået udhugget spidsbuede vinduer i overgangsstil af form som højkirkens vinduer i Ribe domkirke. Højst interessant og værdifuldt træskåret alter fra c. 1500 af realistisk opfattelse, med klædedragter efter datidens mode og portrætlignende hoveder: Den korsfæstede tilbedes af helgenskarer. Smukt malet sidealter: Den hellige Anna med Jesus og Marie som børn på skødet.

16. Efter Hvidding Høgsbro tilhöjre; på Høgsbrogård boede Kristoffer Rosenkrans, der 1610 blev henrettet for dokumentforfalskning („Kristian IV's dom": Marstrands billede i Roskilde domkirke). Over Rejsby å, forbi Rejsby tilhøjre (tufstenskirke) til **Brons** station (15 km.; VI 14). Gennem hedeland til **Skærbæk** station (20 km.); anselig by med 900 indbg. Bakken mod øst er Gassehöj, fra hvis top (162'), der krones af mange kæmpehöje, vid udsigt over det flade land. Vest og syd for Skærbæk bliver mærsken mægtig bred omkring Bredeåens nederste løb. Skærbæk kommune er højest boniteret i Haderslev Vesteramt (17 rm. reinertrag per hektar). Over Røgelstrømmen, grænsen mellem Haderslev og Tønder amter, forbi Døstrup holdeplads til **Bredebro** station (32 km.). Det bakkedrag, der på denne strækning viser sig langt inde mod øst, er Lygumbjærge med Vognshöj (VI 3).

I Døstrup kirke renæssancealter og alterbordsforstykke fra 1572 med rigeste sengotisk stavværksudskæring men renæssanceindfatning. Rester af af et alter fra c. 1450—1500 med legemsstor statue af S. Laurentius.

17. Fra Bredebro sidebane til Lygumkloster (9 km.); på vejen Ellum holdeplads. Jærnvejen går op langs Bredeås søndre side: egnen bliver stadig mere tør; kun en smal engstribe om åen er frisk grøn. Vognshöj og Lygumkloster kirke nærmer sig altid mere. Lygumkloster VI. B.

18. Vest for **Visby** station (37 km.) Tröjborg (V 11). Forbi Visbyhedegård (783 tdr. land) til venstre i en stor have går banen ind i hedeland, der først hinsides Gallehus plantage afløses af frugtbarere jord. Bag plantagen Gallehus by, ved hvilken guldhornene fandtes. **Tønder mærskbanegård** (47 km.) vest for byen. Fra Tønder går banen endnu to mil forbi stationen S. Lygum nær ind til Niebüll i Frisland gennem egne, der taler dansk, men hvor der slet ikke findes spor af dansk nationalitetsfølelse.

C. Tinglev—Tønderbanen

(19) fører gennem en aldeles flad egn, kærnen af „den mellemslesvigske slette". Fra det fattige hedeland om Tinglev kommer man gennem altid bedre egne ud til mærsken. Banen går gennem den, hvad national vækkelse

angår, sløve firkantegn Tønder-Lygumkloster-Åbenrå-Tinglev, der væsentlig omfatter Slågs herred. I disse sogne findes imidlertid – særlig i Tinglev – mange jærnvejsembedsmænd og banearbejdere, og det bør bemærkes, at i denne egn et langt mindre procenttal vælgere har afgivet deres stemmer end ellers i Nordslesvig.

20. Første holdeplads Terkelsbøl (4 km. fra Tinglev), derefter Bylderup-Bov (12 km.) efter at banen har overskredet Slågså. Tilhøjre Bylderup kirkeby, tilvenstre lige overfor Hajstrup (I. 10). Tilvenstre derefter Burkal kirke. Jejsing station (20 km.); tilhøjre Hostrup kirkeby, tilvenstre Jejsing. Derefter tilvenstre den gode danskssindede by Rørkær med holdeplads (23 km.), en lignende forborg i vest som Frøslev (XI. 8) i øst. Jejsing og Rørkær ligger på en gestås, der østerfra skyder sig ud i mærskengene. Over Vidåen til Tønder statsbanegård nord for byen (26 km.).

III. Haderslev og omegn.

Hoteller: Harmonien (Bøllemose), Gåskærgade, temmelig nær ved banegården; Skulderbladet (madam Knudsen), Nørretorv, nær ved byens nordlige udkant; Danmark (Boysen), Naffet, nær dampskibsbroen; Jensen, Nørregade. *Banegård, posthus og telegraf* i Gammel Haderslev, nordvestlig i Byen. *Både* til sejlads paa Dammen kan fås ved Bispebroen. *Vognmænd:* Chr. Eriksen, Gåskærgade; Horn, Nørregade skrås over for Frue kirke; Chr. Möller, Slotsgade; Krogh, Naffet. *Fotografier* hos boghandlerne Sabroe, Nørregade, og Lauridsen, Storegade. *Strandbade:* Sølyst ved Bæltet $1^1/_2$ mil syd for byen; Årøsund, hvortil dampskib. Badene ved byen er ikke gode.

1. Saxe fortæller, hvorledes Harald Hildetand drog over til Jylland og dræbte Hader, til minde om hvem Haderslev blev opkaldt; på Saxes tid regnedes altså byen for ældgammel. Byens ældste del er den nordvestlige omkring St. Sørens kirke nord for Dammen; denne kirke skriver sig som de fleste kirkebygninger i Danmark fra det 12te årh. Senere rykkedes byens vigtigste Del mod sydøst til tangen mellem Dammen og fjorden omkring Frue kirke, hvis ældste dele vel er fra Valdemar Sejrs tid. Allerede 1285 nævnes Gammel Haderslev i modsætning til denne ny bydel. 1292 fik byen sin stadsret (på dansk) stadfæstet af hertug Valdemar. Det store og rige opland har tidlig gjort Haderslev til en anselig by, der til tider var større end Slesvig og kun veg for Flensborg. Den fik i midaldren et kapitel af domherrer omkring Vor Frue kirke, der er den anseligste købstadkirke i hertugdømmet. Desuden fandtes her et gråbrødre- og et sortebrødrekloster. På reformationens tid var hertug Kristian, Fredrik I.'s søn, sin faders amtmand i Haderslev- og Tørning len, og hans nidkærhed gjorde Haderslev by og amt til et brændpunkt for den ny læres udbredelse i Danmark.

2. Haderslev var fødested og bosted for den danske sags fornemste talsmand i fyrrerne i Nordslesvig, købmand Peter Hjort-Lorenzen (1791—1845). Her stiftede også P. C. Koch 1838 det ældste danske blad i landet, „Dannevirke". Det består endnu og har ved sin

side fra 1879 fået „Modersmaalet". [„Folkebladet", der også udkommer i Haderslev, er et tysk reptilieblad på dansk. Det uddeles gratis til alle kroer.] I halvtredserne blomstrede det danske åndsliv yderligere op ved latinskolens omdannelse i dansk retning. Som overlærer her har Edvard Lembcke skrevet sine smukke sange „vort modersmål", „du skønne land" osv. og oversat Shakespere. Også i økonomisk henseende havde Haderslev i tidsrummet 1850—64 sin glanstid; det har givet byen sit præg med anselige, men kedsommelige privathuse, som har fortrængt hvad morsomt gammelt der kunde være. Dens ydre svarer fuldstændig til en dansk provinsbys af samme størrelse; der er næsten ikke som i Åbenrå, Tønder og Flensborg gavlhuse. Siden 1864 er der ikke bygget meget nyt.

3. Dette år var nemlig et ulykkesår for byen, selv fraset de nationale lidelser, der fulgte på. Indlemmelsen i kongeriget af de 8 sogne syd for Kolding fjord røvede byen dens rigeste opland, og byens håndværkerstand har siden da haft svært ved at stå sig imod den overvældende konkurrence fra Tyskland. Indbyggerantallet, der 1867 var 8590, var 1885 sunket til 7635. Til fortyskningen bidrager foruden latinskolen og folkeskolerne et seminarium og en stærk garnison. I Haderslev findes også en præsteskole, som uddanner de teologiske kandidater i dansk, der vil søge præstekald i Nordslesvig. Byens danske borgerskab (selskabelig forening: „Harmonien", politisk: „Kommunalforeningen") er imidlertid alt andet end fortrykt, og kun tilfældige omstændigheder giver tysken et flertal. Ved rigsdagsvalget 1890 afgav byen 408 danske og 730 tyske stemmer, hvortil kommer 28 socialistiske. De stemmeberettigedes tal var 1411. Men for at finde det rette forhold mellem dansk og tysk sindelag bør man fradrage det tyske stemmetal først 200 embeds- og bestillingsmandsstemmer, dernæst 180 tvungne stemmer og endelig de tyske stemmer, der afgives af de folk, som drejer sig efter vinden eller har fordel af i øjeblikket at være tyske. Til det danske stemmetal bør på den anden side lægges tallet på de danske undersåtter, ca. 200, der under normale forhold vilde have stemmeret, dernæst de 180 tvungne stemmer, endelig stemmer fra de folk, der nu af frygt holder sig borte fra valgurnen. De tvungne stemmer kommer for en stor del fra arbejderne ved byens tre største fabrikker, hvis ejere er hjemmetyskere.

4. Sproget i Haderslev er udelukkende dansk, når de indvandredes undtages. Selv de dominerende hjemmetyskere har dansk hussprog. Byens skilter har da også danske indskrifter på et forsvindende tal nær fra forretninger, der har væsenlig søgning af embedsmændene. — I Haderslev er malerne Heinrich Hansen og Riis-Carstensen fødte.

5. Haderslevs beliggenhed er meget smuk og har sit særpræg ved siden af de andre sønderjyske byer. To storformede, langstrakte, ikke meget stejle, parallelt-løbende bakkerækker har i daldybden mellem sig den smalle fjord og dens fortsættelse mod vest, indsøen Haderslev Dam, der atter mod vest går over i et engføre, som omgrænses af store skove. Mellem de to vande ligger så byen med udsigt mod øst over den bugtede fjord, mod vest over Dammen til den prægtige skovprofil bag denne. Fremfor alt gør den hele egn indtrykket af yppig frodighed.

6. En vandring rundt i byen kan bedst gøres således; forudsat man kommer fra Banegården. Fra denne lige ud ad den korte vej og så til højre ind gennem Gammel Haderslev. Til højre Landrådsbygningen med Oldsagsmusæet (gratis åbent mandag og fredag $1\frac{1}{2}$—4 og

hver første søndag i måneden 2—4. Den værdifulde samling skyldes særlig dyrlæge Schmidts mangeårige samlerlyst og store samlerævne; den tilhører kredsdagen (amtsrådet). Katalog. Lidt længere fremme til højre St. Sørens kullede kirke, hvis kirkesprog endnu 3 af 4 søndage er dansk. På nordsiden indmuret et tympanon med relief: kors mellem to palmer. Syd for kirken Laurids Skaus grav. Udsigt over Dammen til Erlev bakker og ind til Frue kirke. Videre ad gaderne Store Papegöje. Storegade, Bispegade op til *Frue kirke. Kirkebetjænten henter man i Præstegade 337 og benytter samtidig lejligheden til at se ind på Kirkegården med krigergrave og udsigt til Dammen, Pamhul skov og i nordvest Bøghoved. Hjort-Lorenzens grav paa den østlige side af den vestlige hovedgang.

7. Frue kirke er i det væsenlige — koret udelukkende — en gotisk bygning fra 15. årh., men indeholder rester af en ældre romansk, således tværskibet, hvis søndre arm på sin østlige side har bevaret en frise af krydsende rundbuer, og i skibets indre de foran pillerne fremtrædende halvsøjler med tærningkapitæler, ovenpå hvilke ved ombygningen de gotiske hvælvingers murstøtter blev stablede. Kirken er den eneste gotiske i Sønderjylland med vinduer i midtskibets højkirke og er ved siden af St. Peders kirke i Malmø den eneste gammeldanske kirke, der har stræbebuer kastet op mod højkirken for at fordele hvælvingstrykket (dog kun på sydsiden af koret). Langs under højkirkens og korets tagskæg et firkløverbånd. Vestsiden nu barbarisk rå. Kirken er indvendig 70' høj; dens ringe længde (indvendig 156') lader den både indvendig og udvendig synes højere. Den bliver nu efterhånden istandsat. om end ikke med tilstrækkelig hensynsfuldhed overfor de gamle former: det indre er endnu hvidkalket. Meget statelig prækestol fra 1636 og orgel fra 1652, bægge barokke. Malmdøbefont fra 1485, lavet „de bonis Detlevi Wulf, quondam canonici et structuarii hujus ecclesie"; på bækkenranden apostlerne, Kristi dåb, korsfæstelse og genkomst, Maries kroning; foden dannes af evangeliststatuer. Barok himmel over fonten. Af epitafier kan mærkes Vendlings (ca. 1670) med fine portrætter, Bahnsens (ca. 1690) med gode billeder, Schumachers (1671) med yppigt snitværk. Den Vieregeske grav ved den østre ende af det søndre sideskib rokoko Riffelbillede i søndre sidegang: korsfæstelsen og opstandelsen. I nørre sidegang mod vest: Ecce homo, kopi efter Rembrandt 1662 af Benedikt Møller.

8. Forbi apotekerne, over Søndertorv, gennem Lavgade med det af Vinstrup 1857 ombyggede Rådhus ned til Slotsmøllen og Hospitalet, stiftet af hertug Hans 1569. I Hospitalskapellet meget smukke alabastarbejder fra begyndelsen af 15. årh.: Maries forherligelse og 12 apostler. — Tilhöjre den ny kirkegård. Den første vej tilhøjre fra Åbenrå landevej fører op til Erlev bjærge med udsigt over Haderslevdalen.

9. Tilbage over Sønderbro, hvor Hjort-Lorenzen boede på hjørnet af Højgade (nu købmand Sievers), gennem Badstugade og Naffet til havnen. Hvor nu gasværket ligger, lå hertug Hans d. ældres smukke renæssanceslot, Hansborg, bygget fra 1557 istedenfor det på Bøghoved (se

nedenfor) liggende Haderslevhus. På Hansborg døde hertug Hans 1580; her viedes Kristian IV. 1597 til Anna Katarina af Brandenburg, og her fødtes Fredrik III. 1609. 1644 blev slottet indtaget og opbrændt i Svenskekrigen af Wrangel, og murene blev derefter nedrevne.

10. Tilbage ad Naffet og Slotsgade, som udmunder ud for Frue kirkes kor; ad Nørregade til Nørretorv. I Gåskærgade (tilvenstre) ligger tilhøjre Latinskolen og ligeoverfor Harmonien. På torvet tilhöjre Teatret. Tilvenstre for Kolding landevej de ny vældige kaserner, som i höjeste grad skæmmer landskabet og ödelægger det indtryk. Frue kirke tidligere gjorde som midtpunkt i rundskuet. Et stykke op ad Koldingvejen lidt inde tilvenstre på marken smuk udsigt. Tilhøjre på marken bag Anlægget østen for vejen en endnu smukkere udsigt, men som ikke er tilgængelig, når marken er besået. Restaurationen Tivoli tilhøjre tysk.

11. Tilbage til Nørretorv og om ad Ringgade. Inde tilhøjre ligger Mariegård, hvor Lavrids Skau døde 1864 som amtsforvalter i Haderslev. Vi kommer nu igen ud i Gammel Haderslev. Ca. 1500 skridt fra banegården mod vest ud ad Ribevejen ligger tilhøjre en vidtsynlig skovkuppel, Bøghoved, med udsigt. Restauration.

På banken her lå Haderslev hus, der første gang nævnes 1326; da blev Kristoffer II.'s ældste søn Erik, den udvalgte konge, der var taget tilfange på Sæland, sat i tårnet her i lænker, hvoraf han først udfriedes 1329. Ved Vordingborgstilstanden 1435 var Haderslevhus omtrent det eneste, Erik af Pommern beholdt af Sønderjylland, og også dette fik hertug Adolf 1439 indrømmet af det danske rigsråd. 1448 udstedte Kristian I. her sin håndfæstning. Ved den første deling 1490 kom Haderslevhus til den gottorpske del; her boede i mange år som lensmand den senere Kristian III., og her fødtes hans søn Fredrik II. 1534. Ved delingen 1544 tilfaldt Haderslevhus hertug Hans, som lod det nedrive.

Første udflugt: mod vest (Tørning.) 12. Ad Ribevejen forbi Bøghoved gennem smukt bølgeformet jordsmon med småskove ud til Hammelev. Kort før byen fører en vej tilvenstre ind til et teglværk; bag dette ligger Søndergård, hvor bondeføreren fra fyrrerne, Hans Nissen (1788—1857) boede. Hans grav på Hammelev kirkegård sydvest for kirken; indskrift: „Hans liv var dåd og hans tanke retsind. Slægt og venner savner ham, og fædrelandet gemmer hans minde med taknemlighed." — Til Hammelev kan man også tage med banen. Et stykke vest for byen ved Ribevejen Tørning kro.

13. Ved Hammelev kirke fører en sti mod sydvest over til Tørning meget smukke skov. Vandet tilhöjre Stevning Dam. Stien følges gennem skoven, indtil en vej fører mod syd til Tørning udmærket dejligt liggende mølle. I haven voldstedet af den gamle borg Tørning.

Tørning var i 14. årh. hovedslottet i den nordlige tredjedel af Sønderjylland, Barvidsyssel, og blev 1340 af hertug Valdemar V. pantsat til de

holstenske grever; senere kom det i hænderne på Klavs Limbek, hvem Valdemar Atterdag forgæves belejrede her 1357. Familien Ahlefeld solgte 1496 slottet til kong Hans; dets len var helo vesterdelen af det nuværende Haderslev amt, som endnu bærer navn derefter.

14. Nord om Tørning mølles have fører en sti over aen og derefter mod sydøst gennem skoven Teglholt til Kristiansdal, men man kan også komme hertil ved at følge skovbrynet sønden om åløbet. Kristiansdal papirfabrik, anlagt 1851, er for nogle år siden solgt af den kongerigske ejer til en stortysker fra Flensborg, så her opelskes nu en tysk arbejderkoloni. Fra Kristiansdal fører vejen lige mod nord tilbage til Hammelev, men man kan også gå stadigvæk mod øst i udkanten af skovene nord for den yndige eng Hindemade og gennem Fredsted nord om Dammen ind til Haderslev. En tredje *vej fører mod sydøst gennem den store statsskov Pamhul (500 tdr. land). Syd for Kristiansdal böjer man om af vejen til venstre og får *udsigt over Hindemade, Dammen og Haderslev by. Ad første vej tilhöjre igen søger man mod syd til hovedvejen gennem skoven, der går gennem et prægtigt terrain med fald mod nord og dejlige træer. Udenfor skoven *udsigt mod nord; forbi de to Pamhulgårde og gennem Nørby Mastrup (kro). Man passe på at böje om ad vejen nordvest for Nørbygård; den fører forbi huset § 5 og Erlev bjærge (127'; udsigt) ind til byen.

Vejlængden Haderslev — Hammelev — Tørning — Kristiansdal—Pamhul—Mastrup—Haderslev 3 små mil.

Anden udflugt: mod sydvest (Höjderyggen—Hoptrup sogn. Interessant ved den skarpe modsætning mellem østlandsk og vestlandsk natur.) 15. Over Erlev, Nørby Mastrup, det smukke landskab med skov og engdrag ved Hötkær til Slukefter kro, mellem de to søer uden afløb, Rygbjærg og Vedsted, der ligger her i vandskelshöjdedraget. Nord for den sidstnævnte Vedsted ensomt liggende kirke; på søens modsatte bred præstegården. Fra Slukefter mod sydvest til Holmshus: lige ved dette en interessant udgravet kæmpehöj; nøglen til gravkamret fås hos manden i huset, Bertel Lavridsen. Egnen er i det hele fjærnt og nær fuld af kæmpehöje. Fra Holmshus over marken mod syd til en vej, som mod øst fører nord om Pothöj (268'), der bestiges. Vid og ejendommelig udsigt. Lige nede mod Vest den store brune Abkær mose; mod øst nedover Hoptrupdalen ud til Bæltet; mod sydøst over Skovby skov Knivsbjærg (IV. 8), mod sydvest højlandet i Rangstrupherred med Stensbjærg (I. 8); mod nordvest hedeslettelandet om Bevtoft og Skrydstrup med Bevtoft plantage; hinsides denne Fjellumhöj ved Nustrup (249'). Den slesvigske længdebane skærer landskabet fra syd til nord i ikke stor afstand mod vest; til Over-Jersdal station (I. 8)

er der fra Slukefter ½ mil; man går, om man vil derned. tilbage til Slukefter ad en sti, der fra vejen nord for Pothøj går lige mod nord forbi Vedsted præstegård; fra Slukefter mod vest gennem Arnitlund by. Kro i Over Jersdal.

16. Fra Pothøj tilbage til vejen; mod øst gennem Vejbøl, der ligger venligt ved en sø. I Vejbølgård (den sidste gård i byen tilhøjre) hos Hans Simonsen beder man om tilladelse til at besøge udsigtsstilladset ved Vartenberg, hvortil vejen går tæt syd om søen og op gennem granplantagen. I denne er udsigtstårnet, hvorfra man overskuer den dybe Hoptrupdal. Nu enten mod nordøst til gården Skønholt og derfra ad markveje mod øst over til Hoptrup Kirkeby eller tilbage mod syd fra Vartenberg og ad første vej tilvenstre til Østergårds mølle og derfra op ad en sti til Kirkeby. Hoptrup kro tysk. Nord for byen *tilbageblik over dalføret. Hoptrupaffæren 7/7 1848. Tilbage til Haderslev ad landevejen.

17. Denne udflugt er c. 4½ mil lang. Ligesom udflugt I og II let lader sig sammenarbejde til en rigtignok temmelig anstrængende dagstur (c. 5 mil): Hammelev. Tørning, Kristiansdal, Pamhul gennem Ustrup til Slukefter (ved Korsvejen 1400 skridt sydvest for Ustrup løber en sti direkte videre over til denne kro), således kan rute II nemt sammenarbejdes med rute III herfra Hoptrup.

18. Vil man gå fra Haderslev til Åbenrå (meget værd at anbefale), bør man fra Hoptrup by syd for dalstrækningen gøre en omvej over Dirnæs (syd for byen Grettebjærg, 195'; *udsigt over Hoptrup og Vilstrup) og derfra enten helt ud over Sønderballe (en del hjemmetyskere) og vest om Hopsø langs stranden søge ned til Kalø og Rundemølle (den videre vej IV. 8) eller længere inde i landet gå i sydsydvest forbi Venbjærg (218'), med *udsigt over Gennerfjord, og ved gården syd for bakken ad en sti søge ind i de smukke skove på Knivsbjærgs nordøstlige skråning og derfra op på bjærget selv (IV 8). Udfor Genner fjord ligger Barsø (c. 500 tdr. land med c. 90 indbg.); den højeste bakke nordlig på øen 120'. — Vejen Hoptrup—Sønderballe—Kalø—Genner små 1½ mil; Hoptrup—Genner ad landevejen en lille mil.

Tredie udflugt: mod syd (Vilstrup sogn; det åbne Bælt). 19. Ad landevejen til Hoptrup, så ad den nærmeste vej nord for Slivsø mod øst. Vejene er her meget krummede, og de höje hegn gør dem endnu mere vildsomme og hindrer ofte udsigten for gående; for kørende er vejen ubekvem ved de mange led. Men den yppige plantevæxt i hegnene, de maleriske trægrupper om de store gårde og de idelige glimt ned over skove og ud over

vandet gør turen i höj grad henrivende. Forbi gården Brærå til Hovst, hvor Laurids Skau en tid ejede en gård. Videre mod øst forbi gårdene Boskov, Bramsensgård og Kankær til badestederne Victoriabad (vestligst) og Sølyst ved det åbne Bælt omgivne af skove. Meget besøgte fra Haderslev. Mod øst skyder den flade kyst af Halk sogn sig ud i havet og ender i Halkhoved; mod sydvest Sønderballehoved og derover Löjtland, lige i syd langt borte kysten af Sundved (Varnæs) og Als. Tilbage til Haderslev gennem byerne Kelstrup og Vandling. Tilsidst udsigt over Haderslev fra Eskærhöj (118'). — Gode 3½ mil. — Mens Hammelev og Vedsted sogne er udmærket dansksindede, findes der en del hjemmetyskere i Hoptrup sogn, og Vilstrup er fra gammel tid kendt for at være det mest tysksindede sogn i Haderslev amt, ja i hele Nordslesvig.

Fjerde udflugt: mod øst (Haderslev fjord). 20. Den kun flodbrede fjord med de mange krumninger ligner ingen af de andre sønderjyske havarme; den er ejendommelig og meget smuk. Dampskibe befarer den flere gange daglig. Man sejler hele vejen ud til Årøsund og tager tilbage tillands, eller omvendt. — Smukt tilbageblik over Haderslev; bag Frue kirke hæver sig Bøghoveds kuppel. Ved den sydlige fjordbred den hvidkalkede Starup kirke, den eneste i Sønderjylland, der er bygget af frådsten (kildekalk). Apsis og kor har lisener og rundbuefriser. Indvendig mærkværdige spor af en vægginddeling med runde buer, der har hvilet afvexlende på søjler og piller. Renæssancealter fra 1625 og *prækestol fra 1612. På den nordlige fjordbred forlystelsesstedet Vesteris (tysk). Efter en stor svingning af fjorden mod nord viser sig på nordbredden Nygård park og derefter Vonsbæk præsteskov. Lige overfor Sverdrup skov. Fjordmundingen afsluttes mod nord af den spidse Ørbyhage. Den lille holm derudfor er Linderum. Syd derfor Arø (c. 1000 tdr. land med c. 250 indbg.). Årøsund ældgammelt færgested over til Assens. Hotellet tysk.

21. Fra Årøsund ad landevejen mod vest til Hajstrup. Vestligst i denne by fører en markvej mod nordvest op mod *Tamdruphöj, den største af nogle vældige kæmpehöje, der synes over hegnene, og det höjeste punkt på Haderslevnæs (155'). Ingensteds på Slesvigs grund et sådant overskue over hele Lillebælt: Lige i nord over Ørbyhage nærmest Knudshoved, derover Skamlingsbanken; går man derefter ret om, har man efterhånden Stendrupskovene, Fænø, Brandsø, Vedelsborgskovene i Fyn, Bågø, Bastholm, Frøbjærg Bavnehöj langt inde i Fyn (øens höjeste punkt, 417'); Årø; over Arøs

bare nørredel Assens med kirkespir og sukkerfabrikskorsten; lidt til venstre derover Øxnebjærg; Sønderbyklint, Fredriksgaveskovene, Helnæs, de fynske bjærge („Alper"), Horneland; Als; søen Bankjel sydlig på Næsset; over Halk kirke Varnæshoved i Sundved; Löjtland; Øsby hvide kirke med det spidse tegltag på tårnet ikke langt fra höjen mod sydvest; udsigt over hele det flade hegngennemvævede Haderslevnæs; vestlig i baggrunden over den nærliggende Sverdrup mølle Pamhul og Tørning skove; i nordvest yderst ude Moltrupmølle; en kende tilhöjre derfor, men temmelig nær, Åstrup langstrakte banke. Endelig på denne side vandet ned mod fjorden Sverdrupskov.

22. Halk og Øsby kirker fortjænte et besøg. I Halk to kroer; Øsby kro er tysk. Halk kirke hører til de i Haderslevegnen ikke sjældne „forkerte" med et senere tilbygget tårn i øst, hvor det oprindelige kor stod. Smukt renæssancealter i begyndende barok. I hovedfeltet indsat et meget godt udført træskulptur fra c. 1440: korsfæstelsen; i hjørnerne står Anna, Kristoffer, Jakob den ældre og Antonius. Sidealter fra c. 1500 med fremstilling af St. Jørgens kamp med dragen. Prækestolen meget tidlig renæssance (c. 1550), vistnok den smukkeste i hertugdømmet. Malmdøbefont fra 1491 af Peter Hansen, der også har støbt Frue Kirkes inde i Haderslev; fremstillet på den er gudfader med den korsfæstede søn, Kristus som verdensdommer, Kristi dåb. Meget pragtfuldt sengotisk triumfkors og flere andre helgenbilleder. — Nord for Halk kirke på gården Lilholt boede Nis Lorenzen (1794—1860), de nordslesvigske bønders tidligste fører mod tyskerne. Hans grav sydvestligst på Halk kirkegård med en afbrudt marmorsøjle. — Øsby kirke hører til de stateligste i landet; den er ikke som det store flertal af landsbykirker romansk, men først fra 15. årh., med spidsbuede vinduer og höje hvælvinger. Prækestolen udmærket, tidlig renæssance, men ilde overmalet; henrivende fine rammepilastre. Altertavle af Adam Müller; to romanske ligsten.

23. Ned ad Tamdruphöj på sydsiden; en kende mod vest en vej, der i nordvestlig retning fører over til Stevelt; både i denne by og i Sverdrup morsomme gamle bindingsværksbygninger og bulhuse. Fra Stevelts vestlige udkant søger man over markerne at smutte ind i Sverdrup skovs sydøstlige hjørne. Man gaar igennem den smukke skov til værtshuset i dens vestlige rand. *Udsigt over fjorden til begge sider og ud over Ørbyhage. Man lader sig sætte over til Vonsbæk præsteskov (andre færgesteder over fjorden er vestligere: Sverdrupsned—Nygård, Slukefter—Snævring, Starup—Vesterris; østligere: Sverdrupskov—Bæk, Tamdrup—Ørbyhage); Kirken ligger yndigt umiddelbart op til skoven; præstegårdens tre flöje er gamle bulhusbygninger. I Præsteskoven vestlig kornbøgen og en gammel eg, som fire mand lige kan spænde om, En skildring af egnen i Karl Gjellerups: „Germanernes lærling". Gå vesterpå gennem skoven forbi gården Mariedal og gennem Nygårds smukke park, forbi denne gård og mod vest til Øvre Åstrup. Nord for byen *Åstrup banke (228') med vid udsigt, På Åstrupgård fødtes sejrherren

ved Isted, general Krogh, 1785. Tilbage gennem byen, forbi Åstrup kirke og Nedre Åstrup ind til Haderslev.

24. I Øsby og Astrup sogne og i Hejsager i Halk sogn noget tyskeri, i Halk by, Starup og Vonsbæk intet. Fra Årøsund til Haderslev ad den beskrevne vej 2½ mil.

Femte udflugt: mod nord (Hejlsminde, Kristiansfeld). 25. Gennem Åstrup (Astrupbanke se ovenfor) mod øst ad Vonsbækvejen indtil det punkt, hvor vejen böjer af tilvenstre til Feldum. *Udsigt over Ørbyhage, fjord og Bælt. Gennem Feldum, Sillerup, over Sillerupbæk til Fjelstrup. Kirken, af mursten, viser på sin nordmur ved lisener og rundbuefrise slægtskab med tufstenskirkerne om Ribe (VI 13). I tympanon sol, måne, Kristus på korset med Marie og Johannes, og et uhyre. Renæssancealter c. 1620. *Senromansk Kristus på korset med meget langt klædebon og åbne öjne. Nord om kirken og så lige mod øst gennem den spredtliggende by; kro; den yderste gård tilvenstre før byen Knud er Bukshave, hvor Lavrids Skaus broder, Peter Skau, bor; maleri af Lavrids Skau. Gennem Knud. Nordligst i denne by fører en fodsti lige mod nord til Store Anslet, hvorfra vejen går ned til det smuktliggende badested Gravenshoved. Herfra kan man enten langs stranden eller langsmed den skovklædte klint med kløfter nå til Hejlsminde, der ligeledes er et badested. Grænsetoldstation. Syd for Hejlsminde går en yndig, men tung vej af mod vest gennem Meng; ved den sydvestligste gård her en fodsti mod sydvest, der sparer een vej over til Stubbom. Syd for de østligste gårde i Stubbom en banke (167') med *udsigt over Tapsådalen, Hejls nor, Nørre Tyrstrup herred (de 8 sogne) i kongeriget hinsides noret med Vejstrup kirke og Skamlingsbanken; over Bæltet til Fyn; mod syd Åstrup banke, i sydvest Moltrup kirke og mølle. mod vest Hjærndrup kirke, mod nordvest Fovslet skov inde i kongeriget.

26. Fra Stubbom kan man vælge vejen til Kristiansfeld nord eller syd om Taps å i *dalen med Aller og Tårning møller. Vejen nord om åen er fra Aller chaussee. Aller kirke har en anselig sydportal med 4 slanke söjler: på et af söjlehovederne en ulv eller hyæne; i tympanon falk og korslam.

27. **Kristiansfeld** blev anlagt 1773 midt i Tyrstrup sogn af tyske hernhutter, der havde købt domænen Tyrstrupgård. Særlig i begyndelsen af dette århundrede spillede denne koloni en betydelig rolle i det religiøse liv blandt pietisterne i Danmark og Norge (jfr. Kiellands Skipper Worse), navnlig ved sin opdragelsesanstalt; også i Sønderjylland har har den udøvet endel mindre heldig indflydelse

både i religiøs og politisk henseende; nu er dens betydning som sådan ophørt: egn med mindre hjemmetyskeri end omkring denne flække findes ikke mange steder i landet. Indbyggerantallet var 1885 579; sproget er vel nu overvejende dansk. 1890 21 danske. 54 tyske stemmer, deraf 36 selvstændige. Bedehuset, søster- og broderhuset beses for den ejendommelige indretnings skyld. Der tages ikke mod betaling, men man bør købe en eller anden af de af søstrene lavede genstande, der sælges i broderhuset. Kirkegården nordøst for byen for enden af en smuk lindeallee meget ejendommelig og stemningsfuld med grave over folk fra mange kanter; dansk krigergrav. Godt gæstehus med en sal med mange morsomme gamle skilderier. — Lige syd for byen ligger Tyrstrup kirke, bygget i 50erne af Vinstrup i malebarisk stil; altertavle af Dorph.

28. Tilbagevejen til Haderslev bør ikke foretages ad landevejen, der fører gennem en temmelig ensformet egn uden at berøre nogen landsby (midtvejs Bjærning kirke, på hvis loft gemmes en meget mærkelig romansk træskåret fremstilling af dommedag); men man følger nedenstående anvisning: sydvestlig ud af byen, over Tapså, gennem Tyrstrup præstegård, gennem østkanten af en skov og ind i et smukt anlæg, Kristinero, med mindesmærke og begravelse for kammerherreinde Holstein, der skænkede brødremenigheden Favervrågård, hvortil en allee fører fra anlægget. Gennem Favervrå og Hjærndrup med de store gårde op til Hjærndrup kirke; derfra lige i syd gennem Bramdrup (kro) og Moltrup ind til Haderslev. På denne vej er man stadig temmelig højt tilvejrs og har udsigter mod øst, tildels også mod vest. 1½ fjerdingvej vest for Kristiansfeld ligger Kobjærg (242') og en god fjerdingvej nord for Hjærndrup Højbjærg (308'). I Moltrup kirke en legemsstor smuk statue af St. Krysogonus („Kresselmand") fra c. 1450—1500.

29. Denne femte udflugt står, hvad naturskønhed angår, vistnok noget tilbage for de tidligere skildrede, når undtages vejen fra Hejlsminde op til Kristiansfeld; men derfor er vejen alt andet end grim og fører gennem frodige egne med store flotte bøndergårde som få steder i Danmark; byerne Anslet, Aller og Fjelstrup er de højest boniterede i Haderslev amt (37—38 rm. reinertrag per hektar) og står i Nordslesvig kun tilbage for en del af Als og een kommune i Sundved. I de sogne, vejen er gået igennem, Fjelstrup, Aller, Tyrstrup, Hjærndrup, Moltrup, findes så godt som intet hjemmetyskeri. Her op mod grænsen findes tilmed en større mængde danske undersåtter end længere sydpå, i Aller

sogn således 37 % af alle bosatte mænd. — Vejlængden på denne tur 6½ mil.

IV. Åbenrå og omegn.

Gæstgiversteder: Hotel Fønix, midt i Storegade, byens anseligste bygning på dens højeste punkt; Hans Ries, nær jærnbanen; Danielsen, ved Nørretorv; H. P. Schmidt, Søndertorv; Neumann, Søndertorv. Hotel Danmark er i tyske Hænder. *Banegården* i forstaden Kolstrup nord for byen; derfra 10—15 minuters gang til *Dampskibsbroen. Post* og *telegraf* på Nørretorv. *Vognmænd:* Andreas Hammer, Slotsgade; gæstgiver Danielsen. *Fotografier* hos boghandler Sørensen, Storetorv. *Bade:* østersøbadet ved Jørgensgård har bædre vand end badene ved Skibsbroen.

1. Åbenrå forekommer ca. 1200; 1335 fik byen sin skrå stadfæstet af hertug Valdemar V. (på latin); dens bestemmelser går tilbage til Valdemar Sejrs tid. 1544—1713 hørte byen og amtet til den gottorpske del af hertugdømmerne. Byen har altid spillet en underordnet rolle, da dens opland er temmelig lille; den har ligget gemt nede bag bakker og skove, mens færselsvejene gik vesten om skovene over fladlandet. Den har endel handel med tømmer og jærn, men med dens tidligere så blomstrende fragtfart med store skibe, fregatter og barkskibe, i asiatiske farvande er det nu forbi; byen har ikke haft kapitaler til som Flensborg at ombytte sejlskibene med dampskibe. Skibsbyggeriet er derfor også omtrent ophørt. 1887 hjemmehørte i byen 29 sejlskibe af 11.900 tons drægtighed og 7 dampskibe på 4700 tons. 1867 havde byen 6155 indbyggere, 1885 6068, og dette tal er siden yderligere sunket, idet byens garnison er flyttet til Hadersley. Byen gør et hyggeligt indtryk, men tager sig rigtignok uanseligere ud end Sønderborg og Hadersley.

2. Sproget i Åbenrå er aldeles overvejende dansk, men i denne by meget mere end i Hadersley og Sønderborg spores indflydelsen af den siden 1864 tilkomne indvandring og af det siden da udelukkende tyske skolesprog. Skilterne er vel til hælvten tyske. Efter meget detaillerede undersøgelser kan det siges, at, når embedsklassen medregnes, taler 19 % af befolkningen tysk, uden den 12 %. Det danske parti i byen, hvis fører tobaksfabrikant Junggreen tidligere var (rigsdagsmand 1884 til sin død 1886) er mere trykket end i de to andre byer. 1890 afgav byen 225 danske, 505 tyske stemmer, 46 socialistiske; af de tyske stemmer tilhørte ca. 100 embedsmænd og bestillingsmænd; ca. 250 er frivillig tyske; det samlede vælgertal var 1078. De danske undersåtters tal i byen ca. 50. De danske borgeres samlingssteder er Frederiksklubben og Industriforeningen, som tillige med amtets landboforening har lokaler i hotel Fønix. — I Åbenrå udgår „Heimdal", stiftet 1879. Det 1839 af urmager Fischer oprettede „Freia" blev 1874 smeltet sammen med „Dannevirke" i Hadersley, men udgår dog endnu til abonnenterne i Åbenrå og omegn under dette navn. De to tyske blade i byen er utrolig jammerlige, hvad størrelse og dannelsesstandpunkt angår.

3. Byen selv frembyder ikke det mindste seværdige. Kirken midt i byen har været en interessant senromansk murstensbygning med tværskib og tre apsider mod øst, men er nu grundig og ugenkaldelig forfusket. Barokalter fra 1642 og prækestol i tidlig renæssance. Rådhuset

melder sig strax som en repræsentant for Frederik VI.s tid. På kirkegården vest for byen Junggreens grav i den nyere nordlige del; over den vil et af Sønderjyderne bekostet mindesmærke snart rejse sig; lige ved farver Bahnsens grav, i 50erne byens stænderdeputerede. Fr. Fischers grav ligger et stykke tilvenstre for kirkegårdens hovedindgang på sydsiden og betegnes ved det højeste gravmæle på kirkegården; i nærheden tilhöjre for midtergangen i nederste gravrække mod hegnet advokat Bekkers grav.

4. Man søger derfor strax ud i omegnen. „Åbenrå kappes i skøn beliggenhed med Vejle", står der i geografierne. De to byers omgivelser ligner også meget hinanden. Bægge steder den brede fjord med lige kystlinjer og skovklædte stejle bakker ned mod stranden; byerne selv ligger inderst inde på en höjde i et engdrag; ja selv Grejsdalen genfindes i Åbenrå i det dalstrøg, der går nord på langs Haderslev landevej for derefter at böje mod vest. Men i vest lukkes her hoveddalen strax af en sammenhængende skov- og bakkevæg, mens den flade Vejledal som en fortsættelse af fjorden går milelangt ind i landet mellem de höje banker. — I længden føler man sig lidt trist ved denne indelukkethed bag skovene; udsigterne er vel skønne, men alle ligner de hinanden; over skovforgrund og engbund ned mod den lille rødtagede by. Bedst tager byen sig ud, når man kommer sejlende til den. Skovene selv kan ikke, hvad smukke træer angår, måle sig med skovene ved de andre østkystbyer, Hjælm og Jørgensgård skov undtagne.

Første udflugt: mod vest (Åbenråskovene). 5. Sønderud af byen; om ad Tønder landevej og ad første vej tilvenstre igen mod syd ligeud til Sønderskovens nordøstlige hjørne; følg en sti, der fører på skrå mod sydvest til skovens søndre udkant; fra bakken tilhöjre på det snævre rum mellem Sønderskov og Årup skov udsigt (i granplantningen på Årup skovs nordlige hæld ligeledes udkik). Følg vejen langs Sønderskovs søndre udkant til den første * vej, der går ind i skoven igen, mod nordvest indtil værtshuset Farversmølle. Gå så atter vestlig for mølledammen ind i skoven og to gange ad veje, der går tilhöjre (altså først mod vest, så mod nord). Ved gården Cæcilielyst er vi igen ved Tønder landevej; den følges mod vest til det næste hus, Bøgelund, hvorefter man går mod nord gennem skoven Enemark. [Hvor man får skov på begge sider af vejen, går en sti mod øst ind i skoven Hjælm, hvorfra den lige vej forbi slottet Brundlund, bygget af dronning Margrete, nu landrådsbolig, fører ind til byen]. Hvor man igjen får fri mark

tilvenstre, går vejen mod vest til den lille gård Mønterhøj. Bag denne, lige i vest, bakken **Mønterhøj (217') med den pragtfuldeste udsigt over Åbenrå dal og fjord. En lille skovklat deler udsigten i to parter, een mod sydøst ud til landet syd for fjorden (Syvmandsskoven i Felsted sogn bagerst), en anden mod nordøst ind over byen. Op på bakken fører ingen sti; stedets berømmelse lever nok blandt folk i Åbenrå, men næsten som en saga blot; bakken er imidlertid for stejl til at blive plöjet, og det er derfor ikke særlig vanskeligt til enhver tid at komme op på den, hvad man absolut bør gøre. Forsøg ikke på at foretage nedstigning til andre kanter, men gå tilbage til gården og derfra atter til det punkt, hvor vi kom ud af Enemark; så mod nord forbi *Nymølle ved sin skovkransede dam; østenom denne gennem skoven Langbjærg og over jærnvejen ud til Ribe landevej ved skovfogedhuset Skedebjærg. [Sønden for Nymølle går en vej atter af mod øst forbi kirkegården ind til byen]. Gode 500 skridt ad landevejen mod øst fører en sti om ved hjørnet af et hus mod nord indi en skovklædt *dal. Fra bakken vest for dalen (195') udsigt. Gennem dalen kan man med nogen besvær (tilsidst over mark og gennem hegn) komme ud ved den store meget höjtliggende (257') Skovgård, hvorefter man går mod øst forbi Brunde teglgård. * Udsigt. Nord for teglværket mod øst ind i Nørreskov, hvor man følger den meget slyngede vej forbi en sandgrav og en stor bøg (først mod øst, så mod syd, så mod vest og endelig igen mod syd); man havner tilsidst ved et skovløberhus (forfriskninger) med to *udsigtsudhug, Nørrebanke. Ad en trappesti ned i Kolstrup eller mere østlig ind mod banegården. På vejen udsigtstårn af træ (forfriskninger). — Omtrent et par mil.

6. Vil man bort med jærnbanen og har tid, bør man gå op til Rødekro ad Ribevejen forbi Fredenshöj og Skedebjærg; men når man har fået Ris skov på venstre hånd, forlader man landevejen og går ad den første vej gennem skoven. Når man er kommen ud af denne, ser man Rødekro for sig; sit rejsetöj kan man i forvejen for en ubetydelighed have sendt derop med jærnbanen. — En lille mil.

Anden udflugt: mod nord (Løjtland, Knivsbjærg, Øster Lygum hedeegn). 7. Løjtland er den meget bakkede halvö mellem Åbenrå og Genner fjorde; småskove og overordentlig frodige levende hegn gør deres til, at dette lille land kommer med blandt de yndigste egne i Sønderjylland. — Noget hjemmetyskeri findes, og ved sidste valg er socialismen nået til den talrige husmandsstand og — nordligst på landet i Sønderjylland — til fiskerne på Kalø. Nord ud af byen, hinsides Navigationsskolen ligger forlystelsesstedet Schweiz. Ligeoverfor dette går en vej af mod nordöst og fortsættes i en sti, der gennem skoven

fører op til gården Valhalla. Østen for denne en *skov, gennem denne forbi gården Stentoft (bulhuse) til værtshuset *Knap. [Til Knappen kan man også gå den lige vej gennem Jørgensgård skov nede ved fjorden; i det vestlige skovbryn værtshuset Sommerlyst]. Derefter gennem skoven mod øst forbi Blæsholm ned til *Dyrhave. Mellem Blæsholm og Dyrhave drejes tilhöjre, for at man over en bakke kan komme ned til stranden. Langs denne forbi Dyrhave og op ad vejen forbi to gårde. Op på den stejle skovklædte bakke øst for disse, Skarrehæld (193'). Den er kronet af et hegn, gennem hvilket man må bryde på det höjeste sted; fra løkken øst for fører en markvej i nordøst, som munder ud i en anden vej, der går ned til stranden. Langs denne helt op til Frydendal, hvorfra en vej, der fortsættes af en sti i lige linje, förer op til en meget höj banke (271'), Arnbjærg, det næsthöjeste punkt på Löjt med vid *udsigt. [Fra landets höjeste punkt Trænbjærg (291'), der ligger nord for Stolk og vest for Skovby, ser man også ud over vesterlandet, men man er der længere fra havet]. Følg stien videre; den fører i lige linje til Løjt Kirkeby. Meget stor by med 1200 indbyggere. Den „tyske" kro (Kragh) mindre tysk end den „danske" (Lohmann). Løjt kirke er bleven en korskirke ved et par gotiske murstensflöje, der er blevet bygget til den gamle kampestensbygning. I koret gotiske kalkmalerier. Fortræffelig bevaret alter fra den yngste katolske tid. Renæssancepræstestol fra 1557. — Sydvest for Løjt Kirkeby ved den lige vej til Åbenrå ligger på den flade höjslette de skovklædte „Brune Bjærge" (261'), een på hver side af vejen.

8. Fra Løjt mod nord til Rundemølle dybt nede i en dalkløft ved Gennerbugt. Strax udenfor Løjt skifter landet karakter; jorden bliver ussel, hegnene forsvinder, mose- og lyngpletter viser sig og vejen er træls og sandet. Fra bakken (159') syd for kløften yndig udsigt over Genner fjord med Kalø, Sønderballehoved og hen til Knivsbjærg. [Anbefales bør en tur ad vejen, der fører østpå fra Rundemølle; ligeved Nørreskov syd for vejen Hundhöj (141') med *udsigt over Genner fjord. Nørreskov har et meget bakket jordsmon.] Fra Rundemølle saa nær stranden som mulig gennem skov over en dæmning til den lille ø Kalø (kro), hvorfra tørvene fra Genner moser udføres. Vil man herfra til Sønderballe eller Løjtland, kan en fiskerbåd med lethed fås. Fra Kalø lige mod vest ad Gennervejen; midt på denne går en sti af til Lyngtoft kro. Man kan imidlertid også undgå Kalø og fra Rundemølle ad vejen til Genner (sti af til höjre på denne) nå

ud til Haderslev landevej og kroen. Derfra op på Knivsbjærg (310'), næst Skamlingsbanken den højeste bakke i Nordslesvig. Udsigt over Åbenråskovene, Ris kirke bag dem, Øbning skov langt ude i vest i Rangstruphöjlandet, Rugbjærg mølle, Stensbjærg, Bevtoft kirke og plantage, Hovslund skov, Pothöj, skovene om Haderslev Dam, Moltrup kirke, Skamlingsbanken, Assens kirkespir, Als med Nørborg og Havnbjærg kirker. Man skal kunne tælle 32 kirker.

9. Tilbage til Abenrå ad landevejen gennem hedemoserne ved Bodum, forbi gården Vennelyst (220') og siden med udsigt over Boklundbækkens dal (Åbenrås Grejsdal), Åbenrå nede i dybden og det inderste af fjorden. — Men er man bleven ked af den evig smilende natur og hegnene — og de kan virke sløvende tilsidst — kan man som en forfriskning gøre en afstikker vest for chausseen gennem heden; den nærmer sig her østkysten mere end noget andet sted i landet undtagen ved Kollund nord for Flensborg. Ad en sti ved Knivsbjærgs sydvestlige fod går man da over til Genner. Og ad den sydligste af de to veje, der fører vesterpå fra denne by, ind til Ø. Lygum; man kommer da forbi nogle af de moser, der giver Genner en betydelig indtægt ved tørveskær; tørvejorden er gennempælet af træstammer. Øster Lygum ligger i en øde egn; den og den sønden for liggende kommune Anholm er de ringest skyldsatte i Åbenrå amt (3—4 rm. reinertrag per hektar). I kirken et endnu bædre gotisk alter end i Løjt, og et udmærket smukt sidealter fra tiden 1450—1500, indrammet af herligt gotisk stavværk; prækestolen fra 1567 er en af de skønneste i tidlig renæssance. Sengotisk krusifix med Marie og Johannes. Fra Ø. Lygum mod sydøst over til de to ensomt liggende gårde Lerskov. Mod øst Lerskov statsplantage, helt omgiven af hede og mose. Ved den østligste af gårdene følger man et langt dige over mose sydpå til Rishjarup. Syd for denne by kommer man på eengang ind i østkystnaturen. Man går ud af byen ad den vej, der fra dens østligste ende fører lige mod syd. Efterat vejen er böjet mod øst, ad første vej tilhöjre, videre mod syd gennem en skovdal op op på Skovgårdhöjfladen. Forbi Brunde teglværk (se ovenfor) ned til Åbenrå.

Vejen over Löjtland til Knivsbjærg c. 3 mil, fra Knivsbjærg tilbage ad landevejen 1½ mil, over Ø. Lygum c. 2½ mil.

Tredje udflugt: mod øst (fjordens sydkyst indtil Varnæs).

10. Denne tur går gennem de tre sogne Ensted, Felsted og Varnæs, der ikke blot udmærker sig ved en meget smuk natur, men også hører til de mest dansksindede egne. Den smule hjemmetyskeri, der tidligere

fandtes, er så godt som uddød. Af herregårdene i disse sogne, en ejendomsform, der ikke kendes nordligere i Sønderjylland, ejes Årup og Kiding af udenrigsminister Rosenørn-Lehn, og de tysksindede godsejere på Skovbølgård og Grøngrøft er aldeles uden berøring med folket („indkapslede"); den fanatisk tysksindede nordmand Kittel, der spillede en rolle i fyrrerne som stænderdeputeret og hertugen af Augustenborgs kreatur, ejede Skovbølgård fra 1822 til ind i firserne, men har ikke ævnet det allermindste overfor befolkningen. I Felsted var indtil 1864 Mørk-Hansen præst (dagbogsoptegnelser fra 1864 udgivne); også den daværende præst i Ensted, Paulsen, har meddelt sine optegnelser fra dette år i „Dansk månedsskrift" 1865, og præsten i Ullerup lidt længer østerpå, Veilberg, for nylig sine i „Musæum"s første hæfter.

11. Fra Åbenrå ad Flensborgvejen forbi fiskerlejet Styrtom (kroen Sølyst) bort fra landevejen mod øst forbi Laxmølle og det tyske badehotel Eliselund ved den höje bred, ad en sti på skrå over markerne med udsigt over fjorden ind i Hostrup skov. Videre i samme retning over lavningen, der går fra vest til øst gennem skoven, og op på det sydlige bakkehæld, men derefter så nær lavningen som mulig til den smukke Ågsø. Sydøst for søen støder man til en vej, som fører nordom den smuktliggende Krusmølle; man går ned forbi møllen og op ad en vej med vældige hegn på siderne. Syd for et lille hus ved en vejskæring en bakke (140') med udsigt over Felsbækkens dal. Følg vejen videre mod nordøst indtil en fodsti, som skærer den og mod sydøst fører indi * Syvmandsskoven på et meget bakket jordsmon. Gå mod nord gennem skoven; nord og nordøst for skoven * udsigter ned over den. Nord for skoven Skrædderkroen. Derefter for at undgå omveje lige mod syd over marker langs hegn til Tastebjærg; ellers må manfølge vejen øst om Syvmandsskoven et godt stykke mod sydvest og derefter gå ad første vej mod øst. Tastebjærg er den höjeste bakke syd for fjorden (235') med en vid udsigt: Mod øst Varnæs og Bovrup møller; derover Alssund og Nørreals med Nørborg og Havnbjærg kirke og mølle; Satrup kirkespir bag en skov, Dybbølbanke med mølle og mindesmærke, Nybøl hvide mølle, Broager tvillingtårne, Gråsten og Rinknæs skove, langt borte Kollund mølle og det höje land helt nede ved Bov, Bjærgskov ved Åbenrå — Flensborg-vejen i vestsydvest, Åbenråskovene, Løjtland, Barsø, Haderslevnæs med Vilstrupskov; Fyn. — Mod øst ned til Skovbøl og derfra mod nord fordi det dybtliggende Stenneskær ind i * Vesterskoven, der forstmæssig set vist er meget grim, men som udmærker sig ved en rig vegetation og et dejligt leje i Dyrbækkens udvaskede kløft mellem höje bakker. Sydøstlig i skoven tre træbevoxede kæmpehöje. Gå ned til stranden snart nede i kløften, snart oppe på bakkerne. Bestig * klinten vest for bækken over (ca. 80'). Fra stranden fører en vej mod sydsydøst gårdene Dyrbæk og Vesterbæk (syd for denne Galge-

bakken, 172', med udsigt), til Varnæs kirkeby (kro). I byen et morsomt gammelt bindingsværkshus med mønstermurværk, dog nu overkalket.

12. Fra Varnæs mølle mod nordøst ud af byen til *Skovsø, en fordums havvig, hvis munding er tilsandet, og hvis brinker mod nord er skovklædte. En vandring omkring søen oppe langs bakkeranden meget smuk. Her ved Varnæshoved mødes de tre vande, Åbenråfjord, Alsfjord og det åbne Lillebælt. Fra søens nordside fører vejen mod vest forbi voldstedet af „ridder Vigges borg" og forbi flere smuktformede bakker med store bøgetræer på. Når man er kommen ned til stranden, følger man denne til anløbsstedet Varnæsvig (kro), i læ af Tykskoven. Herfra kan man tage til Åbenrå med dampskibet eller sejle østerpå til Nørreals, Sundved og Sønderborg.

13. Fra Varnæs bliver kysten og landet forholdsvis fladt og kedeligt; det lønner sig ikke synderligt at fortsætte vejen ned til Sundved enten langs kysten eller fra Bovrup ad Åbenrå-Sønderborg landevej. Ved Ullerup kommer man ind i de egne, der er mærkværdige fra krigsårene, men disse bør helst studeres med Sønderborg som udgangspunkt. — I Blåkrog på grænsen af Varnæs og Ullerup fødtes maleren Eckersberg 1783.

Åbenrå—Varnæsvig ad den beskrevne rute 3½ mil.

Fjerde udflugt: mod syd. 14. Flensborg—Åbenråvejen (4 små mil) er på den første og sidste strækning smuk, men de 1½ mil fra Søgård til Krusådalen er brav kedelige. Når man fra Åbenrå er kommen op over bakkerne, har man tilhøjre byen Stubbæk, tilvenstre S. Hostrup (kro), længere fremme tilhøjre den store Hostrup sø, der tidligere har bredet sig langt mere, men nu for største delen er gået over til mose. Chausseen går nu opad gennem Bjærgskov med plantage (højeste punkt 231'; Hostrup sø ligger 113' over havet). Sydvest for søen Kliplev kirkeby. Kirken var i midaldren et kendt valfartssted (St. Hjælpers kirke); prækestolen, døbefonten og epitafiet over Birgitte Ahlefeld, alt fra ca. 1610, er udmærket renæssance af en og samme mester. — Forbi Sølgård kro, der ligger kønt ved skov og sø; det tilhører amtmand Heltzen i Odense, en af de få danske godsejere i Nordslesvig, der ikke løb fra deres godser herovre efter 1864. Søgård var i midaldren det dominerende herresæde i egnen mellem Flensborg og Åbenrå (Lundtoft herred); de fleste andre er aflæggere herfra. Det tilhørte slægten Limbek og 1398—1725 Ahlefelderne. 1650 tdr. land

15. Mens egnen hidtil har været god dansksindet, er der i Holbøl sogn, som vejen derefter går igennem, mange hjemmetyskere; særlig i byerne Holbøl og Hokkerup, mens Vilsbæk, Hønsnap og kysten ude ved Flensborgfjorden er danske. Hinsides Holbøl Kelstrup plantage. På den anden side Holdbi kro overskrides grænsen mellem Åbenrå og Flensborg amter. Gennem Kiskelund i en øde egn. Så åbner Krusådalen sig (XI 4.).

16. Vejen **Åbenrå—Gråsten** (2¾ mil) over Felsted og forbi Snurom kro er uden interesse. Tilvenstre for vejen de store gårde Kiding (915 tdr. land) og Grøngrøft (605 tdr.), tilhøjre Ladgård (281 tdr.).

S. Hoptrup
Slivsö
Vilstrup
skov
Skovby
Skærbæk
Dirnæs
Venbjærg
Sönderballe
Hovslund
Knivsbjærg
Hovs
Sönderballe hoved
Lyngtoft Kro
Genner fjord
Kalö
Genner
Ö Lygum
Barsö
Nörreskov
Runde mölle
Hunhöj
Nörby
Lerskov
Anholm
Lojtkirkeby
Knuds hoved
Bars
mark
Ris Hjarup
Bodum
Kloster
Brunebjærge
Trænbjærg
Skovby
Brunde
Arnbjærg
Stolk
Hokebjærg
Vennelyst Kro
Skovgård
Valhalla
Stentoft
Nörre
skov
Ris
Brunde teglværk
Frydendal
Knappen
Elashöj
Skedebjærg
Ovbæk
Skarrehæld
Langbjærg
skov
Nymölle
Kolstrup
Jörgensgd skov
Sommerlyst
Dyrhave
Skærres
Marielyst
Jörgensgd
Varnæs hoved
Montehöj
ÅBENRÅ
Hjælm
Brøndlund
Varnæsvig
Dampskibsbro
Molkær
Cæcilielyst
Böglund
Stampmölle
Farversmölle
Sönder
skov
Possekær
Åbenrå fjord
Skovsø
Dyrbæk
Styrtom
Laxmölle
Dampskibsbro
Felsbæk mölle
Fel
sted
Galgebjærg
Aarup
skov
Skrædderkro
Stenneskar
Varnæs
Hostrup
Elisslund
skov
Aarup
Krusmölle
skov
Skovböl
Tastebjærg
Skovbolgd
Målestok
1000 500 0 1000 2000 3000 Meter
F. H. Sol.

V. Tönder og omegn.

Gæstgiversteder: Humlekærren midt i byen på torvet; Chr. Eriksen, Spikergade. Tønder er bekendt for sit gode oxekød og sit svære drikkeri. *Banegårde:* Tinglevbanegården nord for, Mærskbanegården vest for byen Nogle tog fra Tinglev kører hen til Mærskbanegården. *Post og telegraf* på statsbanegården, men der er tale om en henflytning til Vestergade. *Vognmand:* Martin Detlefsen. *Bade* i Vidåen nordøstlig i byen nær seminariet.

1. Den lille by ligger 7 fjerdingvej fra havet på et sted, ind mod hvilket fra nordøst, øst og sydøst talrige radier pege: vandløbene rundt om fra Mellemslesvig, der her omtrent mødes og danner den brede Vidå. Omkring alle disse åer er der vidtstrakte engdrag, der mod vest går over i mærsken. Kun mod nord nærmer heden sig til byen i ½ mils afstand. Beliggenheden midt i englandet med smukke anlæg til nærmeste omgivelse er tiltalende og ejendommelig, og selve byen er meget hyggelig med de lave karnapprydede gavlhuse.

2. Tønder hed i ældre tid Lilletønder i modsætning til Møgeltønder. 1243 fik den lybsk stadsret af hertug Abel. Allerede den gang havde den et sortebrødre- og et gråbrødrekloster. Byens ældste historie er knyttet til slottet, der først nævnes 1271, da det blev ødelagt af Erik Glipping. Ved delingen 1490 kom Tønder amt til hertug Fredriks del, 1544—80 stod det under Hans den ældre, 1580—1713 var det gottorpsk. I de følgende år blev slottet nedrevet; det lå sydvest for byen, hvor nu gasværket ligger. — I Tønder fødtes hofpræsten Bluhme (1681—1753) og entomologen Fabricius (1745—1807); her var Brorson præst 1729—1737; for at bøde på det underlige forhold, at menigheden sang tyske salmer til dansk prædiken, digtede han her „troens rare klenodie".

3. Tønder har sin bedste indtægt af de store kvægmarkeder; byen har derfor et utal af værtshuse. I Preussertiden er den ikke gået fremad: 1867 3452 indbyggere, 1885 3510. — Sproget i Tønder er langt overvejende dansk, sindelaget endnu mere overvejende tysk (1890 19 danske stemmer mod 481 tyske og 32 socialistiske).

4. Fra banegårdene ind til byens midtpunkt: torvet med rådhuset. Ved siden af dette to bislagposter fra 1527 med indskrift: „ick moch sterven" og „ewich to lanck". På hjørnet af Søndergade apotek med en smuk barok dør. Nær torvet ligger Kirken; degnen bor nord for den.

5. Kirken med det 166' höje tårn er bygget 1591. Interessant overgangsbygning fra gotik til renæssance (jvfr. Kristian IV.'s kirkebygninger) og indvendig med et "overordenlig rigt udstyr fra det 17. årh., der kun fattes en kyndig restauration for at virke i høj grad pragtfuldt. Hele renæssancens udvikling i trærbejdet kan her gennemgås: „den ældre renæssances gedigne enkelhed, den yngres pragt og yppighed, den sildigeres overlæssethed, den derefter følgende tids udskejelse, det seneste tidsrums tørhed." Alteret og orgelet barokke, fra ca. 1590, prækestolen med det pragtfulde loft fra 1596; "galleribrystværn fra 1625; stolestaderne fra 1591—93; på rådmændenes rigtudskårne sidestykker og godt smedearbejde. Døbefont af kalksten med loft og skranke fra 1619. Af epitafierne er de bedste: 1) Thomas Andersens

(† 1588) tilhöjre for enden (vantro Thomas); 2. Willems († 1601) i koret; meget brødt (loven og evangelium); gode portrætter; 3) *Lorens Petersens 1619, i hovedskibet (dommedag); allerede en smule barokt; 4) Wydows 1628 tilhöjre (Lazarus' opvækkelse); 5) Thomsens 1654, tilhöjre, barokt (menneskelivets aldre fremstillede gennem et svøbelsebarn, enhjørning, hest, løve, tyr, pelikan, hund, lam, død olding); 6) Ubbings 1655, sidste pille tilvenstre, meget barokt (Getsemane); 7) Amders 1686 (*Marie og Simeon). — 10 gode præsteportrætter, deriblandt et af Brorsons von Schrader († 1737).

6. Ad Søndergade over åen og tilvenstre langs denne ad spaserevejen; over en lille holm tilbage over åen; smukt anlæg; tilvenstre seminariet. Nu er man ved Nørreport; videre forbi statsbanegården og mindesmærket over borgermester Richertsen, hvem plantningerne skyldes.

Udflugt til Mærsken eg Vesterhavet. 7. Et jærnvejsanlæg ud til Højer bliver forberedt. Strax vest for Tønder ser man Møgeltønder höje kirkespir og tilhöjre derfor Schackonborg park; men vejen svinger først i en stor bue tilhöjre. Schackenborg blev 1676 hovedsædet i et af Hans Schack oprettet grevskab; tilhøjre for vejen den hvide hovedbygning med rococoornamenter, tilvenstre den smukke park, dobbelt smuk i det ellers skovløse og vejråbne land; fra parken venlig udsigt over enge til Aventoft syd for Vidåen. Bag slottet den hyggelige Møgeltønder by (Slotskroen, Thamsen, strax tilhöjre; bagved have med store træer; Sandkulen, Christensen), gammel enklave og derfor udelukkende dansksindet.

8. Nord for vejen ses derefter Gallehus og vestligere Østerby; på vejen mellem disse byer fandtes de bekendte guldhorn 1639 og 1734. Derefter Daler tilhöjre. I kirken *alter fra ca. 1450, *renæssancepræstestol fra 1606, begge hæslig overmalede; i koret rester af smukke gotiske stolestader; på korbuevæggen et Mariealter fra 15. årh.; i våbenhuset en ligbåre med fyndig indskrift. I Daler fødtes arkæologen Georg Zoëga (1755—1809), Thorvaldsens velynder. — Til venstre synes nu det lange dige mellem Höjerkog og den først 1859—61 inddigede Ny-Frederikskog.

9. **Höjer** (Olsen i Theaterhuset lige overfor kirken) med 1012 dansktalende, men for det meste tysksindede indbyggere, udhavn for Tønder, ved nordenden af den inddigede mærsk. Kirken har et alter fra ca. 1450, hvis bemaling er godt bevaret, og et værdifuldt romansk krucifix. — Gå syd på ud ad byen gennem kogen og ad første vej tilhöjre op på havdiget og langs dette til slusen, der spærrer for Vidåens vande og havnen. Om sommeren hersker herude liv, når omnibusserne kommer fra Tønder med badegæster nede fra Tyskland, som vil over til Sild. Deres höjrøstede sprog og skrigende klædedragt stikker af mod det stille landskab med de

douce farver. Udsigt over til Sild, hvis hvide klitter skinner i formiddagsbelysning over det af klæg grumsede indhav.

10. Nord for Höjer hører marsken op på en strækning af halvanden mil; og gesten går lige ud til kysten med en brat klint, Emmerlev klif, der bliver indtil 40' höj; inde i landet Emmerlev kirke med sit spidse spir. I præstegården fødtes Niels Falck (1784—1850), professor i Kiel og slesvigholstensk politiker; fra Emmerlev stammer også P. O. Boisen, biskop på Låland (1762—1831) bekendt rationalistisk gejstlig. Følg klinten gennem en egn, der er fuld af kæmpehöje, helt mod nord til Hjerpsted kvaderstenskirke, der ligger såre ensomt vest for byen. Også denne gör et meget afsides indtryk. Fra Hjerpsted østerpå gennem hede til V. Gammelby. Til venstre Skast kirke. Få skridt tilhöjre for det sted, hvor vejen fra Hjerpsted munder ud i Skast—Gammelby vejen, fører en sti videre mod øst til N. Sejerslev. Derefter over vidtstrakte *enge, gennem hvilke Sejersbækken løber, til Tröjborg og endelig til Visby (kro). Stationen et stykke øst for byen.

11. Tröjborg var et af landets betydeligste herresæder, skænkedes af dronning Margrete til Ribe bispestol og faldt ved reformationen tilbage til kronen, som bortforlenede det til Daniel Ranzau og efter hans død solgte det til hans broder Peter Ranzau. Denne lod gården prægtig ombygge med fire tårne og en vældig portal, som alt stod til 1854; resterne danner endnu en anselig ruin i den smukke have. Tröjborg med 672 tdr. land tilhører H. Å. Knudsen, der efter Krügers død flere gange blev opstillet som dansk rigsdagskandidat i Tønder—Husum kredsen.

12. På vejen langs klinten op til Hjerpsted viste sig ude over havet foruden Sild (Morsum klif og Listland) også Röm. Over til denne ø (7/10 kv. mil med 1051 indbyggere), der mest består af klit og ligesom Fanø er beboet af en dansktalende sømandsbefolkning, kommer man fra den store by Ballum, nord for Hjerpsted; Ballum kirke er ved siden af Brøns den anseligste tufstenskirke syd for kongeåen. Ved Ballum begynder atter mærsken, der nu når sin største udstrækning nord for Höjer over til Skærbæk og ind til Brede. Fra Ballum kan man gå til Bredebro station over Randrup (Brorsons fødeby 1694) og Abterp. Mens Höjer er tysksindet, er de nordligere kystsogne gode danske.

Vejlængder: Tønder—Höjer 1 3/4 mil; Höjer—Hjerpsted—Visby 2 1/2; Hjerpsted—Ballum 1 1/4; Ballum—Bredebro 2 små mil.

VI. Landet mellem jærnvejene.

A. **Rødekro–Lygumkloster.** 1. Den lige vej (gode $3^1/_2$ mil) går gennem en mager og fuldstændig flad egn med Rangstruphöjlandet stadig mod nord, nord om Mjøls (om egnens goldhed talemåden: i Mjøls — der æder de bröd til pøls') forbi Egvad kirke (mærkværdig senromansk alterbordsbeklædning af træ; reliefigurerne af Kristus og apostlerne er fjærnede), gennem Hellevad (Kløress kro) ved Arnå; gennem Svejlund med Bested til höjre (i kirken et meget smukt Mariebillede og andet gotisk træskærerarbejde; lige nord for kirken jordet maleren J. T. Lundbye, der som frivillig soldat blev dræbt ved et vådeskud i byen Arndrup her i sognet $^{26}/_4$ 1848). gennem Mårbæk, forbi Alslev kro, gennem hedeland ind til Lygumkloster. — Lidt hjemmetyskeri undervejs, især til huse i Øster Terp i Bested sogn. — En jærnvej Rødekro—Lygumkloster påtænkes.

2. Langt at foretrække er følgende vej tværs over landet. Fra Rødekro mod nordvest gennem Lunderup og Nörre Hostrup ved Arnå; nord for denne by højner sig landet strax til 212', fra Horsbyg by mod vest gennem småskovene ved Øbning, der giver udmærket lejlighed til at studere vestenvindens indflydelse på skovvæxten i disse udsatte egne; østligst storskov men med vestsiden skarpt afskåret af vinden, så krat, så grönne egepurrer i lyngen, til sidst bare lyng. Stadig vid udsigt over det flade land i syd. Ved enden af en större lyngplet hinsides skovene böjes tilhöjre om gennem Goldbæk og Sindet; ved Goldbæk kom vi ind i Haderslev amt, ved Sindet er vi 258' tilvejrs; noget længere i nordvest er landet 262' höjt, den störste höjde i Rangstrupbakkeøen. Forbi Fårhus, gennem det spredtliggende Jörgensby til Agerskov (kro). Kirken er den störste og stateligste af tilhuggen kamp i Nordslesvig (gotiske træarbejder). Agerskov store sogn er midtpunktet for den grundtvigske rörelse i den sydlige del af Haderslev vesteramt, som Rødding i den nordlige; med forsamlingshus i Bovlund er her dannet en frimenighed. Fra Agerskov bør man lægge vejen om gennem Vellerup og Bovlund for at få et indtryk af den frugtbare egn med de udstrakte engdrag, rodyrkning, ypperlig besætning af heste og kvæg. Denne oase i hedelandet omfatter byerne Rost i Arrild sogn (17 rm. reinertrag per hektar), Bovlund og Vellerup i Agerskov (16 rm.), Branderup og Rurup i Branderup, Löjtved og Landeby i Nörre-Lygum, Ø. Terp og Bested i Bested sogn. Den

bedste udsigt over engene er fra Bovlundbjærg (156') (kro). I baggrunden har man mod sydvest Lygumkloster kirke med den spidse tagrytter, nord derfor Vognshöj og længere oppe höjderne i Arrild sogn med Lindet skov.

3. Fra Bovlund nordpå forbi Branderup mølle og kro ved Smedbækken og Branderup kirke til höjre; ad förste vej tilvenstre over fladt jordsmon forbi Refslund, to enlig liggende gårde. Nord for Refslund Mandbjærg skov; nordvestlig Rost by, hvor Hans Rostgård var fra. Over Lobækken til Nørre Lygum; ½ fjerdingvej vest for Refslund kommer vi ind i Tønder amt og Nørre Lygum sogn, ved siden af Vilstrup (III, 19) og Uge (II, 12) det mest tysksindede sogn i Nordslesvig. Herfra går vejen mod syd ned til Lygumkloster, men ved Frydendal kro (tysk) bøjer vi af tilhöjre op over det kløftrige *bakkedrag med kratskov, der trives her i læ for vestenvinden. Udsigt mod øst. Dette bakkeland gennemvandres op til den höjeste top, Vognshöj (197') med en ødelagt kæmpehöj øverst; rundtom mange flere. Vognshöj er den höjeste bakke i det egentlige vesterland, og udsigten herfra er derfor meget vid; den strækker sig mod nordvest til Ribe domkirke og ud over den store Lindetskov; mod nord til skovene ved Gram, mod nordøst til Rangstruphöjlandet, mod øst til Åbenråskovene; mod sydøst Tinglev kirke; mod syd Tønder; mod vest havet med Röm og List på Sild, mod sydøst ikke langt borte Lygumkloster og bag denne by Draved skov. I det flade vesterland den ene spidsspirede kirke ved siden af den anden. — Ned ad bakken mod syd og ad vejen tilvenstre igen ned på landevejen. Forbi Lygumgårde (dansk kro) og Nørre Lygum murstenskirke med en smuk af småsöjler båret rundbuefrise under tagskægget. Herfra kun et kort stykke vej over Lobækken, eller som den herfra kaldes, Bredeå, ind til flækken.

Rødekro—Agerskov ad den beskrevne vej 2½ mil; derfra til Lygumkloster 3½ mil, men ved ikke at tage Bovlund med spares ½ mil; man går så isteden fra Agerskov lige til Branderup.

B. **Lygumkloster.** Gæstgiversteder: Nis Bossen, Giessemanns enke, Mathias Hansen; i ingen byer i hertugdömmerne findes forholdsvis så mange kroer. Banegården sønden for byen. Vognmand: Anders Madsen.

4. Lygumkloster, i daglig tale „Kloster", 1867 1473 indbyggere, 1885 1337, skylder sin oprindelse og sin betydning i midaldren til klostret; nu lever den af nogen landhandel og mange kvægmarkeder. Byens midte er derfor også den store træbevoxede markedsplads. Sproget i byen er udelukkende dansk, 1890 afgaves her 71 danske, 149 tyske

stemmer. Det eneste mærkelige i byen (når undtages en stor sten i byens østlige udkant, som tyskerne fornylig lejede en vognmand i Ribe til at slæbe hertil fra Lindetskov for at danne et mindesmærke over Kejser Vilhelm I) er den store og smukke *Klosterkirke.

5. Klosteret „Locus dei" grundlagdes 1173 af biskop Stefan i Ribe, 1548 blev det sekulariseret. Kirken må være opført i tiden 1200—1250. Som alle cistercienserkirker (jfr. Sorø) måtte den ikke være pragtfuld, måtte ikke have noget tårn og skulde mod øst afsluttes med en lige mur. Rundt om koret blev lagt en række kapeller, for at munkene kunde have ensomme steder til deres bønner; nu er imidlertid de mure, der afsondrede de enkelte kapeller, nedbrudte. Ejendommeligt særlig for denne kirke er det korte skib; kirkens hele længde er 139' udvendig, dens indre højde c. 60'. Tagrytterens spids er 130' over jorden. Kirken er opført af mursten, der desværre udvendig er skjulte af cementering og indvendig af kalkning; den er bygget i overgangsstil med romanske hovedformer, men med koblede vinduer og som oftest spidse buer i disse (jfr. Roskilde domkirke). Ved den nordlige korsfløj en original lille forhal. Kirkens vestlige del er yngst; skillelinjen mellem de to partier er meget tydelig; vestdelen er uden sokkel, men det østlige afsnit har en smuk attisk granitsokkel. — I det indre må mærkes: et tresæde med sølebåret loft, der er prydet med fialer og stavværkfyldte gavle, bestemt for abbederne og måske for biskopperne af Ribe og Slesvig, fra slutningen af 13. årh. Sengotiske korstole med Frederik I's og hans hustru Annas våben, med St. Kristoffer, jomfru Marie, St. Bernhard og St. Benedikt. *Relikviskab fra c. 1300 med meget fine og yndige temperabilleder. Meget stort, smukt tidliggotisk krusifix i den nordlige fløj; flere smukke træfigurer, deriblandt en legemsstor Kristus i örkenen; barok døbefont fra 1704. — Op til kirken er endnu bevaret en del af klosterbygningen, helt i stil med kirken, men rummene indvendig er ødelagte; de bruges nu bl. a. til fængsel. — Graveren Chr. Andersen.

C. **Vejen station — Lygumkloster.** 6. Nær Vejen station ved banen Lunderskov—Esbjærg ligger Askov höjskole, der har haft stor betydning i Sønderjylland for vækkelsen i åndelig og national retning, men særlig i de egne, denne rute fører os igennem; vi træffer her ved siden af i Sundved gennemgående vistnok den mest udviklede og frisindede befolkning. Også for naturens skyld bør man besøge denne del af landet: en interessant blanding af bakkeøer og hedesletter, af frugtbart land med store skove og levende hegn, af store engstrækninger og magre hedejorder.

7. Fra Vejen mod syd til Skodborghus kro og derefter et stykke mod vest ad Kolding—Ribe landevej. Oppe til höjre Skibelund krat, der ofte bruges til fællesmøder af Nörre- og Sønderjyder; i krattet mindesten over Hans Krüger med portrætmedaillon, over J. C. Lindberg, over lægprædikanten Peter Larsen Dons (1807—1873) og over Claus Dall fra Københoved (1814—72), der først fik møderne her i gang.

8. Midt for Skibelund krats sydside böjer man af fra landevejen øst om gården Luiselund ned til Kongeåen. Om huset „Frihed" ved åen se Erik Skrams „Hinsides grænsen". Op af Kongeådalen med dens dårlige jord til Københoved by, som ligger ved nordranden af den store

ret frugtbare, skovrige bakkeø, der danner Frøsherred og mod syd strækker sig ned til Gram, mod vest indimod Ribe. Udsigt over Kongeådalen. Mellem Københoved og den næste by Langetved ligger ensomt Skrave granitkirke. I Langetved böjes tilhöjre uden om den store Rødding skov til Rødding, der ligger smukt i dybden, hvor tre dalstrøg støder sammen. To kroer. I Rødding holdtes 1844—86 den bekendte höjskole, den ældste i Norden, der har gjort særdeles megen gavn i national henseende i hele Nordslesvig (forstandere: Flor, Wegener, Helweg, Høgsbro, Appel); om Appel, der blev ordineret af kongerigske præster, dannedes den förste frimenighed i Nordslesvig. Höjskolegården ligger vestligst i byen nord for kirken. I Rødding vrimler det af tyske embeds- og bestillingsmænd, hvorfor der ved valgene afgives en del tyske stemmer.

9. Videre mod syd gennem Brendstrup opover det storformede bakkedrag; ½ fjerdingvej i øst det höjeste punkt, Rangtang (259'); udsigt hist og her udover de store Gramskove mod syd og vest (Ribe domkirketårn). Mod vest Hygum anselige kirke med söjleprydet apsis; i præstegården fødtes på reformationstiden salmedigteren Hans Thomesen. Gennem den smukke skov ned til herregården Gram, der ligger yndigt i dalbunden ved den store mølledam i den friske eng, der hegnes af skovklædte bakker. Slotskroen. Slotshaven kan beses.

10. Gram skal være opført af hertug Erik af Sönderjylland 1314; 1359, da Erland Kalf med Riberhus var gået over til de holstenske grever, fik han af dem til belönning Gram og Møgeltønder (Schackenborg, men sluttede året efter fred med kongen, hvem han overgav alle tre slotte. Siden pantsatte kong Valdemar Gram til Klavs Limbek på Törning. Han fejdede c. 1367 med Erland Kalf på Riberhus, under hvilken strid det omtales i et aktstykke, at der blev ført to tønder krudt fra Ribe til Gram; det er förste gang krudt omtales i Danmark. 1664 købte feltherren Hans Schack Gram og gjorde deraf et grevskab i sin slægt; det ejes nu af grev Brockenhuus-Schack til Giesegård i Sæland. Det er den eneste herregård i Haderslev amt; dens areal er med af byggergården Billeslund c. 1240 tdr. ld.; dens skove omfatter c. 1300 tdr. ld.

11. Op gennem Gram by (kro); på vejen sygehuset for vesteramtet. Syd for Gram bliver jorden dårligere; de levende hegn forsvinder, landet får en vestjysk karakter. Hinsides et höjdedrag danner en ½ mil bred engstrækning grænsen mellem Frøs og Nørre Rangstrup herreder, allevegne omgiven af banker undtagen mod nordvest, hvor Gelså bryder sig vej ned til Ribe. Mod nord fortsættes höjderne syd for Gram ind gennem Nustrup sogn (Fjellumhöj 243'), mod syd har man Rangstruphöjlandets nordlige affald, mod vest bakkerne i Höjrup sogn (kirke og mølle höjtliggende), der er en nordlig fortsættelse af Lygumbjærge (VI, 3); midt i lavningen

ligger på en bakkeø Hjartbro skov. Det er en fornöjelig, men noget vildsom tur, at lægge vejen sydpå lige ned gennem * engdragene (bro over Gelså midt i engen) over til Stendrup, istedenfor at søge østen om gennem Kastrup, Brøndlund og Ørderup.

12. Fra Stendrup over bakket jordsmon til Toftlund (Heitmanns kro i byens søndre gade), i endnu höjere grad end Rødding en embedsmandskoloni med mange tyske stemmer ved valgene. Nord for byen nogle småskove. Forbi Toftlund kirke (apsis og söjleportal), der ligger et godt stykke sønden for byen, forbi Musvang og den store gård Mandbjærg (forholdsvis stor skov), der er liggende lige langt fra Ribe, Tønder, Haderslev og Åbenrå, til Branderup (kro). Den videre vej VI, 3.

Fra Vejen station til Københoved 1 mil, Københoved—Branderup (over engen) $5\frac{1}{2}$; Branderup—Lygumkloster $2\frac{1}{2}$ mil.

D. **Brøns—Gram.** 13. Denne vej er ret ejendommelig vestjysk, et par steder med morsomme indsande; men hvad der giver den sin største interesse, er den lejlighed, den byder til at studere nogle af de interessanteste af de smukke landsbykirker, der omgiver Ribe til alle sider og er byggede efter domkirkens forbillede i denne by i tidsrummet 1130–1200. Det er de såkaldte tufstenskirker, hvis råemne er hentet fra rhinske stenbrud oppe ved Andernach; nutildags er imidlertid dette murværk, der i det barske vestjyske vejrlag let forvitrede, de fleste steder udvendig erstattet af mursten og både indvendig og udvendig skjult af hvidtning. Bygningernes smukkeste del er korslutningerne, der er smykkede med halvsøjler eller halvpiller: kor og skib er prydede med lisener, hvis mellemliggende murflader krones af rundbuefriser. Også soklerne med den smukke attiske profil bør bemærkes. Murstenstårnene med de höje spir, der i reglen går op mellem fire gavle, er yngre, fra 15. årh., men bidrager nu i höj grad til at göre disse kirker tiltalende og anselige. — På hele denne strækning slet intet hjemmetyskeri.

14. Brøns station ved vestbanen (II, 15; kro). Den usædvanlig lange * Kirke er ved siden af Sørup kirke i Angel (XIV 10) den smukkeste på landet i Sønderjylland, men står nu overkalket og ødelagt. Foroven er rundbuefrisen bleven afløst af en frise af krydsende siksakbånd. Apsisvinduerne er som i Ribe domkirke indfattede af småsöjler. * Renæssancealter og prækestol. På orgeltribunen er anbragt 12 gode sengotiske apostelfigurer; * sengotisk krusifix; to smukke epitafier; i tårnet en romansk ligsten. Ringeren bor i et af de første huse til venstre på vejen fra banegården. Ved Ribe—Tønder landevej nordøstlig i byen mindesmærke til erindring om de omboende bønders kamp med slesvigholstenske tropper $^{22}/_{1}$ 1849, ved hvilken lejlighed over 50 blev nedhuggede eller sårede, mens 20 bortførtes som fanger. „Ej minde om en glimredag, kun om et trofast hjærtelag".

15. Mod øst forbi Brøns mølle; den ligger kønt ved eng i en stor have; syd for møllen * flyvesands jordsmon med vildt opføgne lyngklædte bakker. Udsigten mod syd spærres af Gasschöj med dens kæmpehøje. Over Birkelev til Vodder. Mellem Vodder og det $1\frac{1}{2}$ mil derfra i sydøst liggende Arrild ligger Nordslesvigs største sammenhængende hedestrækning; mod syd går den helt ned i Nörre Lygum sogn. Midt på heden de to statsskove Lindet (727 tdr. land) og Lavrup. I Lindet skov huses sorte storke. — Vil man ikke bese Vodder kirke (kun koret af tuf; alter fra c. 1450, hvis figurers klædebon meget realistisk gengiver tidens moder; * St. Laurentius fra c. 1500) böjer man af ved gården Frifelt, för man når byen, og går mod nord til Roager. * Kirken her er en af de ældste og bedst bevarede tufstensbygninger.

men også den desværre overkalket. Nöglen hos skolelæreren lige ved kirken (kro lige overfor). Apsis direkte påvirket af Ribe domkirke. Ved døbefonten er opstillet 12 nødhjælperfigurer fra en altertavle (15. årh.); i sakristiet flere andre figurer, deriblandt Paulus og Johannes i rige dragter. I et af de nörre vinduer det eneste bevarede romanske ** glasmaleri i Danmark, jævnaldrende med kirken, endnu med levende farver; det forestiller St. Villads, der blev meget dyrket i Vestjylland.

16. Den nordlige vej fra Roager kirke til Spandet kirke, der går ud mod øst c. 650 skridt nord for kirken, er morsommere end den sydlige over Ø. Åbølling og gennem Spandet by, da den ligger højere. Hinsides Fjersted tilhöjre den ikke uanselige Fjersted skov, tilvenstre Nörrehöj (154') med udsigt langt ind over kongerigets nære grænse. Den er den nordligste bakke i den række, der mod syd begyndte ved Vognshöj og går over Arrild og gennem Lindetskov. Spandet kirke hører til de yngste blandt Ribekirkerne; den er i stil med tufstensbygningerne, men dens råæmne er mursten. Lisener og apsissöjler tildels borthuggede. – Fra Spandet kirke går vejen nedad gennem Mølby til hedesletten ved Gelså. 8–900 skridt nord for Mølby mølledam fører en sti tilhöjre mod nord til Endrupskov på det stejle bakkehæld hinsides åen; følger man vejen tilvenstre, kommer man til Gelsbro lige ved grænsen. Indsande ligesom ved Brönsmølle: Stensbæk og Åskovhede. Hinsides Endrupskov höjner landet sig brat til 173 fod, c. 140 fod over åen; mellem bven og bakketoppen støder vi på Ribe–Haderslev landevej, som vi følger mod øst. Efterhånden får man udsigt over Gramådalen og landet hinsides åen med Hygum og Fol kirker. Landet bliver frugtbarere, de levende hegn begynder. Fra Gram kirke fører en fodsti skrås over marken ned til slottet og slotskroen. Se videre VI 9. – Vejlængden c. 4 mil.

VII. Als.

1. Als er 5,7 flademil stor med 23–24000 indb., hvoraf de 7000 i Sønderborg og flækkerne Nørborg og Augustenborg.

Øens form er mærkelig; mens østsiden frembyder en linje, der kun er svagt krummet og ikke har en eneste indskæring, er vestsiden sønderrevet af vig ved vig, de fleste smalle og langstrakte. Nutildags er ofte de inderste dele af fjordene inddæmmede og tørlagte, og øens ejendommelige omrids er derfor noget udvisket; det kan ellers nærmest sammenlignes med en kam. Det er åbenbart, at øen er blevet tilskåret på den måde, at en vandström, der sönden fra hastede op langs øens østkyst, er stødt an mod nord og derved blevet hæmmet i sit løb; den har måttet søge tilbage og har så gjort det ene forsøg efter det andet langs øens vestkyst, er trængt kortere eller længere ind, eftersom jordlagene frembød modstandskraft, indtil den tilsidst banede sig vej og dannede Alssund, der kom til at skille øen fra Sundved. Disse mange indvige mod vest, og mod øst den smukt svungne kystlinje med udsigterne over det åbne hav bidrager sit til øens skönhed tilligemed de yndige bakkeformer med mellemliggende engstrøg. Øen er nu ikke særlig skovrig; de eneste större skove er Sønderskoven ved Sønderborg og Nörreskoven mod nordøst, men de fleste egne af øen oplives af små skovgrupper, der i forening med de levende hegn og de særlig i Nörreherred store frugthaver gör øen sjælden hyggelig. Jordbunden er gennemgående overordentlig frugtbar; kun langs strandkanten findes hist og her nogle sandede

pletter. Højest boniteret i hele Nordslesvig er Viby i Lysabild sogn med 45 rm. reinertrag per hektar; endnu 19 andre kommuner er højere skyldsat end nogen på Nordslesvigs fastland. Als er et meget velhavende land; Sønderborg amt er den højestbeskattede del af hele kongeriget Preussen; egenlig fattigdom er meget sjælden, og øen er sluppet særdeles godt over de senere for landmændene så uheldige år. Velstanden er imidlertid ikke stillet sådan til skue i bygninger og levemåde som f. ex. i Haderslev Østeramt, Koldingegnen eller mange egne af Fyn, men er sikkert nok så solid.

2. At man befinder sig vel på Als skyldes ikke mindst, at man færdes i et udelukkende dansk land. Man kan sikkert opholde sig måneder på øen uden at høre et tysk ord, og bliver man overrasket ved et sådant, skyldes det sikkert en embedsmand eller en tysk turist. Mens der i den nordlige del af øen ligesom i det øvrige Nordslesvig undtagen Sundved ingen herregårde fandtes, ejede hertugen af Augustenborg tidligere ni hovedgårde i Sønderherred. 1852 gik de ligesom hans ejendomme i Sundved over til kronen, som efterhånden solgte dem til danske godsejere. Men efter 1864 skyndte disse sig at afhænde dem til Tyskere. En gård hører nu til Sønderborg by, en er i danske hænder, men syv ejes af indvandrede tyskere, der dog i reglen ikke er særlig agiterende i tysk retning. Mere gælder dette hjemmetyskerne, som dog kun i Havnbjærg sogn på Nörrelandet (byerne Brandsbøl, Broballe og Lunden) og i den vestlige del af Lysabild sogn (Fjelby og Skovby) besidder nogen indflydelse.

3. Als, der fra midaldren hørte til Fyns bispedömme, blev 1819 sammen med Ærø et eget stift, der ligesom Ribe stifts del af Sønderjylland i kirke- og skolesager hørte under kongeriget. Øens præstestand var derfor tidligere altid dansk (Erik Pontoppidan den yngre har f. ex. været præst i Havnbjærg), og 1867, da de danske præster i det øvrige Nordslesvig næsten alle tog deres afsked, fordi man afkrævede dem ed til Preusserkongen, fik biskop Hansen, der først døde 1889 som præst i Egen, præsterne her på øen til at blive i deres embeder; af disse præster fra tiden för 1864 er der endnu nogle tilbage.

4. En vandring på Als fra Hardeshöj til Sønderborg tager ca. 2 dage; natterast kan man gøre f. ex. i Frydendal. — Fra Hardeshöj færgegård ligeoverfor Ballebro i Sundved (hvorfra Friedrich Karl tænkte at gå over til Als $^{3}/_{4}$ 64, hvad en voldsom storm hindrede) gennem Mels. Hinsides den udtörrede Melssø bør man bestige en bakke, Pugdal (134'), tilhöjre for vejen, hvorfra der er udsigt over hele den nordligste del af Als med de slyngede vige (Stegsvig—Farrisdam, Dyvig, Oldenor, Melsgårds fjord, Melssø og Brandsbøl sø). — I **Nørborg** (1867 1279 indb., 1885 1074) Lorenzens gæstgiveri østligst i hovedgaden. Intetsomhelst mærkeligt. Slottet, hvorom flækken er voxet op, lå på en lille ø i den vestlige del af søen, der nu er landfast; blandt fanger, det har huset, var biskop Valdemar af Slesvig 1193—98 og kong Erik Glipping 1261 efter slaget på Lohede. 1622—1665 boede der den nörborgske hertuglinje; da brændte slottet og 4 år efter måtte hertugen for gæld afstå sine godser til kongen. Senere blev Nörborg amt overdraget hertug Joachim Ernst af Pløn for hans arveret til Oldenburg; denne yngre nørborgske linje uddøde 1761. Snart efter blev slottet nedbrudt.

5. Fra Nørborg nord eller syd om søen til Havnbjærg. Vejen sønden om går ad landevejen forbi Fægteborg med den store have, der står åben for publikum; men vejen nordom er smukkere, selv om den er vanskeligere at finde og følge. Fra gæstgiverstedet i vest over bækken, hvor strax en sidevej drejer mod nordvest fra hovedgaden. Fra denne sidevej igen ad første sti mod nord, indtil man møder den vej, der går mod øst langs søens nordside. Nordfor landsbyen Pøl med store frugthaver. Ved det femte hegn efter at man er kommen forbi den lille skov og bækløb Kildespring, skal man til venstre over hegn og marker søge at komme op på Brokbjærg med udsigt mod nord over Lillebælt, mod syd over Nörborg sø og dens venlige omgivelser. Fra Brokbjærg over marken i sydøst; så møder man en markvej, der igen fører ud på vejen. Gennem Lavnsby (opr. Langesø-by) til Havnbjærg. Kirken har en altertavle af Eckersberg. Fra møllebakken (157') vid udsigt over Nörreals. Videre ad landevejen til Svenstrup kirkeby til højre, hvorfra man bør gøre en afstikker $^1/_2$ fjerdingvej mod syd til *Igebjærg (198'), det højeste punkt på Nörreals. Vidt rundskue over øens nordlige del, over Alsfjord og de mange vige ind på Alses vestkyst til Sundved med Såtrup kirkespir og Dybbølbjærg. Tilbagevejen fra bakken ad en fodsti, der går af fra vejen til højre 900 fod nord for bakkens top og fører til den østligste udkant af Svenstrup. Over landevejen gennem Tarup ind i Nörreskoven.

6. Nørreskoven, den største skov på øen (1200 tdr. land), strækker sig i en længde af fem fjerdingvej men med en bredde af højst en lille fjerdingvej, langs Lillebæltkysten gennem Svenstrup, Egen og Notmark sogne. Både nord og syd for skoven mindre skovstrækninger, afbrudte ved ryddede mellemrum, på hver side 3 fjerdingvej langs stranden. Langs Alses østkyst ligger således en skovstrækning af henved tre mils længde. Affaldet mod stranden er ikke meget stejlt, klinter ikke udprægede eller höje; indenfor höjner landet sig kun få steder såmeget, at man overskuer større strækninger af skoven med vandet bagved, men selve træværten er prægtig, og der er mange yndige partier i det små både i skoven selv og i dens udkanter, og fremfor alt har man ensomhed. Det højeste punkt med den videste udsigt udfor skovens nordlige del er en bakke $^1/_2$ fjerdingvej nord for Sjellerup, men da adgangen til den er ad markveje, tilrådes det ikke at stile herefter. Fra Tarup følger man derimod den lige vej gennem skoven forbi ryddet Nygård

(skovfogedbolig) med udsigt over havet. Først hvor vejen, efter at man har vandret tre fjerdingvej i skov, et kort stykke når lige ud til dyrkede marker, går man tilhöjre ud i fri luft til landsbyen Østerholm, hvor man ved den første tværvej tilhöjre kan opsøge voldstedet af den gamle borg af dette navn. Fra først af hed den Helvedgård og forekommer under dette navn allerede 1341, da den tilhørte Lavrens Sture. hvis æt ejede den til 1563. Slægtens sidste mand var Thomas Sture, der nybyggede den med volde og grave. Det var ham, der modtog Kristiern II. 1532 på Sønderborg bro, og da denne sagde: „Det er en svær storm, der har blæst håret af dit hoved, siden vi sidst sås", gav kongen til svar: „det er en værre storm, der har blæst kronen af dit." Thomas Sture's svigersøn solgte den 1583 til hertug Hans. Gården blev siden brugt til enkesæde af hertugerne af Nörborg; 1723 faldt den til kongen, 1735 nedbrødes hovedbygningen, 1768 udparcelleredes godset; hovedparcellen er Lysholm.

7. Tilbage ad tværvejen tværs over bygaden videre i samme retning som tværvejen; et stykke ad en sti langs skovhegnet og derefter ind i skoven igen. Ved den anden sidevej tilhöjre ud igen til byen Helved i store frugthaver med den gode kro Frydendal lige ved skoven. Vil man gøre en større rast, eller slå sig ned for nogle dage her i egnen, er Frydendal et passende opholdssted. Fra bakken vest for byen, Høgholt (193'), *udsigt over den sydlige del af skoven over vandet til Fyn og Ærø; i syd begrænses udsigten af Høgebjærg.

8. Fra Frydendal er kysten med småskove og mellem dem kikhuller ud over vandet smuk lige ned til Mummark. Man bevæger sig her tildels ad veje, der danner som periferien af en cirkel, hvis midtpunkt er Sønderborg, mod hvilken flere veje efter hinanden som radier peger ind. Man kan som man lyster afbryde turen, hvor det skal være, og tage ind til øens hovedstad.

a) Fra Helved over Notmark (i kirken Thomas Sture's gravsten), gennem Rumohrsgårds dyrehave, ad en sti fra skovens nordøstligste hjørne til det sydvestligste, forbi den ensomt liggende Ketting præstegård med den store have, gennem Ketting by til **Augustenborg.** Jørgensens hotel; parkhotellet. Dansk er Hans Vads kro. Den lille flække (1867 1116, 1885 576 indbg.) er næsten udelukkende tysksindet. Slottet (anlagt 1651; den nuværende bygning fra 1770–76), var de augustenburgske hertugers hovedsæde til 1848 og er 1885 igen tilbagegivet dem. Under begge krigene tjænte det til lasaret. Bygningen meget nøgtern; i den smukke park et enkesæde, hvor Louise Augusta døde 1843. Ud

for byens midte fører en dæmning over fjordens inderste del til Sønderborg landevej. Forbi Ulkbøl kirke (interessant gotisk altertavle) ind til Sønderborg.

b) Fra Notmarkskov over Almsted og Augustenborg.

c) Fra Notmarkskov østen om skoven Fryndesholm ad første vej mod vest gennem en lille lund. Vest for denne søger man langs hegnene over marken mod syd — der er ingen sti — over mod Harvadgård. Umiddelbart vest for denne gård fører en vej op mod *Høgebjærg, Alses højeste bakke (257'). Meget vid udsigt over det meste af Als til Dybbølbjærg mod sydvest, Fyn og Ærø mod øst; den store gård syd for bakken er Vertemine, som har tilhørt Nikolai Ahlmann, der 1867 af de danske blev valgt til rigsdagsmand i Berlin for 2. slesvigske valgkreds (Sønderborg—Flensborg), men faldt igennem ved næste valg, da kredsen var bleven lagt om. Mod vest til Asseballe. I præstegården er Herman Bang født 1857, og byen er skuepladsen for hans „Tine". Det følgende stykke vej skal man ikke tilbagelægge ad den egenlige vej til Augustenborg, der fører nær forbi Alses største gods, Gammelgård (589 tdr. land), som sammen med Rumohrsgård og Vertemine ejes af en baron Romberg i Schlesien, men ad en fodsti, som umiddelbart vest for byen går til højre ud fra vejen, og ad den første vej derefter tilvenstre forbi gården Snurom. Denne vej fører over et højtliggende terræn med udsigt over det storformede landskab mod syd: sænkningen ned om Augustenborg fjord og Mjang sø og det höje land syd derfor med Hørup kirke. I sænkningen Gammelgård og Gundestrup. Gennem Bro enten over Augustenborg eller lige ud ad landevejen. Udfor den første dæmning over fjorden udsigt fra Gratiehöjen oppe til venstre mellem træer.

d) Fra Asseballeskov eller Mummark (kro, badested; pæne udsigter) over Tanslet (eneste kirke på Als med apsis), Hørup og Vollerup til Ulkbøl. Fra Hørup er det dog fornøjeligere at gå over Høruphav og Sønderskoven eller allerede fra Tanslet over Mindebjærg og forbi Majbølgård. Sydøst for Tanslet Lysabild højtliggende kirke, fra hvis tårnspir (med åbent galleri) vid udsigt over Sønderals og havet til Ærø, Fyn og Angel. Kirken gotisk med to rader hvælvinger. Fra Høruphav VIII, 9.

VIII. Sønderborg—Dybbøl.

Hoteller: Stadt Hamburg (Matzen) på hovedgaden, Alssund (Jacobsen), Danmark (Bartram), bægge ved skibsbroen. *Post og telegraf* på hovedgaden nær rådhuset. *Vognmand:* Sievertsen „bag rådhuset". *Bade:* Vilhelmsbad og Kurhuset; varme bade hos cand. pharm. Nielsen.

1. Sønderborg (1867 5558, 1885 kun 5267 indbg.) skylder slottet sit navn. Første gang nævnes bægge 1253. Det rige opland (Als og Sundved) og den gunstige beliggenhed for søfart og handel har gjort den til en nærsom by. Sønderborg afgav 1890 250 danske, 88 socialistiske og 295 tyske stemmer af et samlet vælgertal på 885, det gunstigste forhold for danskheden i de nordslesvigske byer. Af 118 embeds- og bestillingsmænd stemte 98; over 100 danske undersåtter vilde under andre forhold haft valgret. Byens større købmænd og fabrikanter er så godt som alle dansksindede ligesom arbejdsklassen; tyskheden har — tildels gennem indvandring — bredt sig blandt småborgerne, der for en del er afhængige af leverancer til garnisonen og i hvis familier underofficererne gifter sig ind. En stor del af de indvandrede håndværkere er bunket sammen i den smalle gade, der fra skibsbroen fører op til hovedgaden hinsides rådhuset. — Danske foreninger er Borgerforeningen og Enigheden. — Byens sprog er, når embedsklassens og de indvandredes fraregnes, dansk; af de pigebørn, der har gået i den højere tyske skole, taler endel tysk indbyrdes.

2. Efter 1864 befæstede Preusserne Dybbøl—Sønderborg: en indre voldlinje med mindre skanser nær op til byen og en række store forter længere ude. Denne fæstning er nu nedlagt, fæstningsjorden bortsolgt, men endnu i mange år vil sporene af den være synlige, så uoverkommeligt er det at få værkerne ryddede i en fart.

3. Sønderborgs beliggenhed står mål med de andre sønderjyske byers i skønhed; fremfor ved nogen af de andre har man her havet stort og frit og frisk: badene er derfor udmærkede, også på grund af den stærke strøm gennem Alssund. Byen selv frembyder intet seværdigt; de pæne nye, kedelige huse i hovedgaden er opbyggede efter bombardementet $^2/_4$ 1864.

4. Lige ved skibsbroen ligger det gamle Slot; murværket er tildels endnu midalderligt. Det tårn, hvori Kristiern II sad fangen 1532—49, var det sydøstlige, men det er forlængst nedrevet. Man bør derfor ikke fæste lid til omviserens forklaringer om fangetårnet ligesålidt som om et træ, kongen skal have plantet.

Af andre mindeværdige begivenheder, der knytter sig til Sønderborg, kan nævnes hertug Valdemars eller rettere grev Gerts forbund med de danske adelsmænd 1326, der førte til Kristoffer II's fordrivelse, og Valdemar Atterdags bryllup med den samme hertugs søster Helvig 1340. I det hele havde de sønderjyske hertuger i det 14de årh. deres hovedsæde på Sønderborg, eftersom Gottorp fra 1326 ikke kom ud af hænderne på de holstenske grever. 1358 belejrede her kong Valdemar i hertugens fraværelse hans hustru Regisse; men den forstandige og elskværdige hertuginde gik med sine tærner ud til kongen og bad ham om nåde. Kongen var ikke ufølsom for hendes veltalenhed, og hertugen fik stilstand, men for kongen skulde Sønderborg stå åbent. Under en

belejring af Sønderborg 1410 var det, at Erik af Pommern lod dronning Margretes yndling Abraham Brodersen Båd henrette, fordi han havde krænket freden på øen Als. — 1559—71 tjænte Sønderborg til enkesæde for dronning Dorothea og derefter til bolig for hertug Hans den yngre og dennes efterkommere indtil 1667, da den sidste sønderborgske hertug for gæld måtte oplade slottet til kongen. I Svenskekrigen havde slot og by lidt en del; polakkerne indtog øen ved at lade deres heste svømme over Alssund.

5. Siden krigsårene 1848—50 har slottet været brugt til kaserne. både af Danske og Preussere. — Af den slottet tidligere omgivende ringmur med runddele findes endnu spor. Selve slottet er yderlig tarveligt; kun *renæssancekapellet fra enkedronning Dorotheas tid er godt bevaret. De flade hvælvinger hviler på en 19 fod höj granitsöjle med forgyldt bægerkapitæl. Langs væggene går et galleri, der bæres af ioniske söjler. *Renæssancealtertavle (korsfæstelsen; på flöjene Isaks ofring og slangens ophöjelse i ørkenen), døbefont af alabast med det danske og sachsiske (dr. Dorotheas) våben. *Orgelet fra ca. 1625. Ind til hertug Hanses gravkapel fører en pragtfuld *marmorportal med fremstillinger af hertugen, hans første hustru Elisabeth af Brunsvig og 14 af hans børn. I kapellet hviler bl. a. den augustenborgske fyrsteslægt.

6. Er man kommet til Sønderborg med Korsørdamperen, kan man endnu om aftenen foretage følgende spaseretur, der er særlig smuk ved den dagstid. Fra skibsbroen forbi pontonbroen og op til kirken, bygget af hertug Hans, med et ilde udseende nygotisk tårn (smukt renæssanceudstyr; ligsten over Kristiern II.'s tilhænger, Detlev Brockdorff, † 1538). Nordøst for kirken hinsides en smuk allee den ny kirkegård med krigergrave. Omkring anlægget sønden for alleen, Løkken, flere offenlige bygninger: St. Jørgens hospital, landrådsbolig, skoler. — Fra kirkens nordvestlige hjørne fører en fodsti langs randen af Klinten ovenfor Havbogade med **udsigter snart over Alssund (Såtrup höje kirkespir), snart tilbage over slottet og vandet over til Angel. Denne fodsti følges op og ned lige ud til gården Bådsager, der ligger dominerende over en strækning af sundet, hvor dette har vest-østlig retning. Inde tilhöjre resterne af den vældige preussiske skanse „Herwarth von Bittenfeld" (28 tdr. land) på bakken Engelshöj. Fra det nordøstlige hjørne af Bådsagergården fører en vej derover. Engelshöj selv er 142' höj. **Rundskue: Dybbølbjærg med mølle og monument, Såtrup og Ullerup kirker længere nordpå i Sundved, nede ved sundet Sandbjærg mølle og slot og Såtrupskov; den spidse Kær halvø på Als med den langstrakte Kær by og der bag skovene ved Rønhave og Arnkilsøre; den åbne Alsfjord med Augustenborgfjord, Als i hele dets udstræk-

ning med dets fleste kirker; Augustenborg slotspark med et glimt af det hvide slot; derover Asseballe kirke og lige tilhøjre for denne Høgebjærg, øens höjeste bakke. Nærmest Sønderborg den hvide Ulkbøl kirke med det brede tårn, derover igjen Hørup og Tanslet kirker; Sønderskoven, den åbne Østersø, Angels fjærne kyst, Broagerland med Skelleskov og Gammelmarkklinterne; endelig Sønderborg by smukt ned ad skråningen og på den fremspringende pynt slottet. Fra Engelshøj tilbage til byen ad vejen vest for höjen.

7. Fra Engelshøj har man den bedste udsigt over kamppladsen $^{29}/_{6}$ 64, da Als blev taget. Man kan følge hele kampens gang fra overgangsstedet ved Arnkilsøre gennem Kærby til Sønderskoven. Ude i det flade land på Kærhalvøen mellem hegn og skove er det derimod ikke let muligt at orientere sig på valpladsen. Vor stilling var før kampen således: Fra Arnkilsøre sydpå til Kærvig stod 4 reg., fra Kærvig til Bådsager 5. reg.; herfra til Sønderborg ladegård 10. reg.; i reserve var 18. reg. i Ulkbøl og Sundsmark og 3. endnu længere borte ved Vollerup nordøst for Sønderskoven. Vor opstilling var således, at kun få tropper ad gangen kunde føres imod fjenden, så intet samlet modangreb blev gjort fra vor side, medens fjenden oprev den ene afdeling efter den anden under sin fremtrængen mod syd. Til de kendteste episoder hører 5. regiments kække kamp ved vejen mellem Sønderborg og Kærs vestlige udkant (den, der går tæt vest om Engelshöj) ud for gårdene Fiskbæk og Lykkegård, og 8. regiments fremstormen fra sydøst ad vejen gennem Kærby og over gårdene nord for vejen; tilsidst brødes den i en meget hidsig fægtning mod Chr. Bøttelsens gård, der ligger umiddelbart vest for den vej, der inde i Kær fører mod nord til Nørremarkskov. Ved denne sidste vej, ikke langt fra skovens udkant, faldt brigadechefen oberst Faaborg, der kom nordfra gennem skoven og udenfor den uformodet stødte på fjenden, der vest og syd om skoven allerede var trængt så langt frem. Kl. 2 om natten var Preusserne begyndt at gå over sundet, omtrent kl. $5^{1}/_{2}$ var kampen forbi i Kær, og general Steinmann gav da ordre til et almindeligt tilbagetog til Kejnæs. Også Preusserne holdt inde en stund, men omtrent kl. $7^{1}/_{2}$ angrebes vor 2. brigade (3. og 18. reg.) i dens stilling øst for Ulkbøl kirke mellem Augustenborg fjord og Sønderskoven. Ved dette angreb på vor højre flöj, men en mindre hurtig avancering mod vor venstre (5. og 10. reg.), tilsigtede Preusserne at tage denne sidste tilfange; den skulde holdes så længe tilbage i Sønderborg og nærmeste omegn, indtil linjen Vollerup-Hørup var taget. 5. reg. nåede imidlertid i rette tid Høruphav, overfartsstedet til Kejnæs, men for en del af 10. reg. lukkedes tilbagetogslinjen, og den måtte overgive sig i skoven Lambjærg Indtægt.

8. En anden smuk spaseretur med udsigt over havet og til Sønderskoven fører østen om byen helt fra dens nordlige udkant ned til badestederne; den går tildels umiddelbart indenfor den tidligere preussiske fæstningsvold.

Første udflugt. 9. Den almindeligste udflugt fra Sønderborg på Alssiden er til Sønderskoven og Høruphav. Man kan lægge udvejen forbi Sønderborg ladegård (tilhørende byen) med den største ladebygning i hertugdømmet (fra 17. årh.) ind gennem den smukke skov, forbi den store eg ved skovridergården, gennem det spredtliggende Klinting og Lambjærg Indtægt. Både mark og skov vrimler af kæmpehöje. Hinsides skoven Høruphav.

Als fjord
Augustenborg fjord
Als sund
Flensborg fjord
Vemmingbund
Nybölnor
Dampskibsbro
Ballegaard
Snågbækhage
Stevning nor
Stolbro
Arnkilsöre
Svejrup
Bovrup
Blans
Blansgd
Öster
Slyngsten
Tråsböl
Tumböl
Kiding
Ullerup
Snågbæk
Såtrupskov
Vester
Nörremölle
Stor skov
Filipsborg
Bögskov
Avnböl
Avnbölgd
Öster
Kro
Rönhave
Sandbjærg
Gröngröft
Ladkær
Såtrup
Snurom
Ladgaardsskov
Fiskbæk
Rod
Åsböl
Holbæk
Nybölmölle
Torvemosegaard
Båslund
Kærvig
Kær
Bygegd
Fiskbækgd
Lykkegd
Randsgd
Rageböl
Stenderup
Stavgd
Pythuse
Frydendal
Möllestedgd
Ulkböl
Rinknæs
Dyrhave skov
Hjærtehöj
Gråsten
Dampskibsbro
Fiskbæs
Sildkule
Nyböl
Dybböl vesten
Stengd
Dybböl östen
Ringbæk
Bådsager
Elhöbn
Engeshöj
Sundsmark
Mölby
Katrinelund
SÖNDERBORG
Ladegd
Bellevue
Sönderskov
Ravnsbjærg
Hovgd
Nalmadbro
Buskmose
Tummelbjærg
Trappen
Alnor
Rinknæs Kirke
Ekernsund
Grönland
Dampskibsbro
Nederby
Skådsböl
Smöl
Smölbold
Vemmingbund
Rinknæs
Kro
Dalsgd
Renbjerg
Overby
Bækken
Strandröd
Sandager
Dampskibsbro
Munkmölle
Broager
Mölmark
Villesolt
Gammelmark
Dynd
Krammark
Iller
Håldnæs
Dampskibsbro
Brunsnæs
Gammelgab
Skelle
Målestok 1/100000
1000 500 0 1000 2000 3000 Meter
1000 500 0 1000 2000 3000 4000 5000 danske Alen
F.H.Pet.

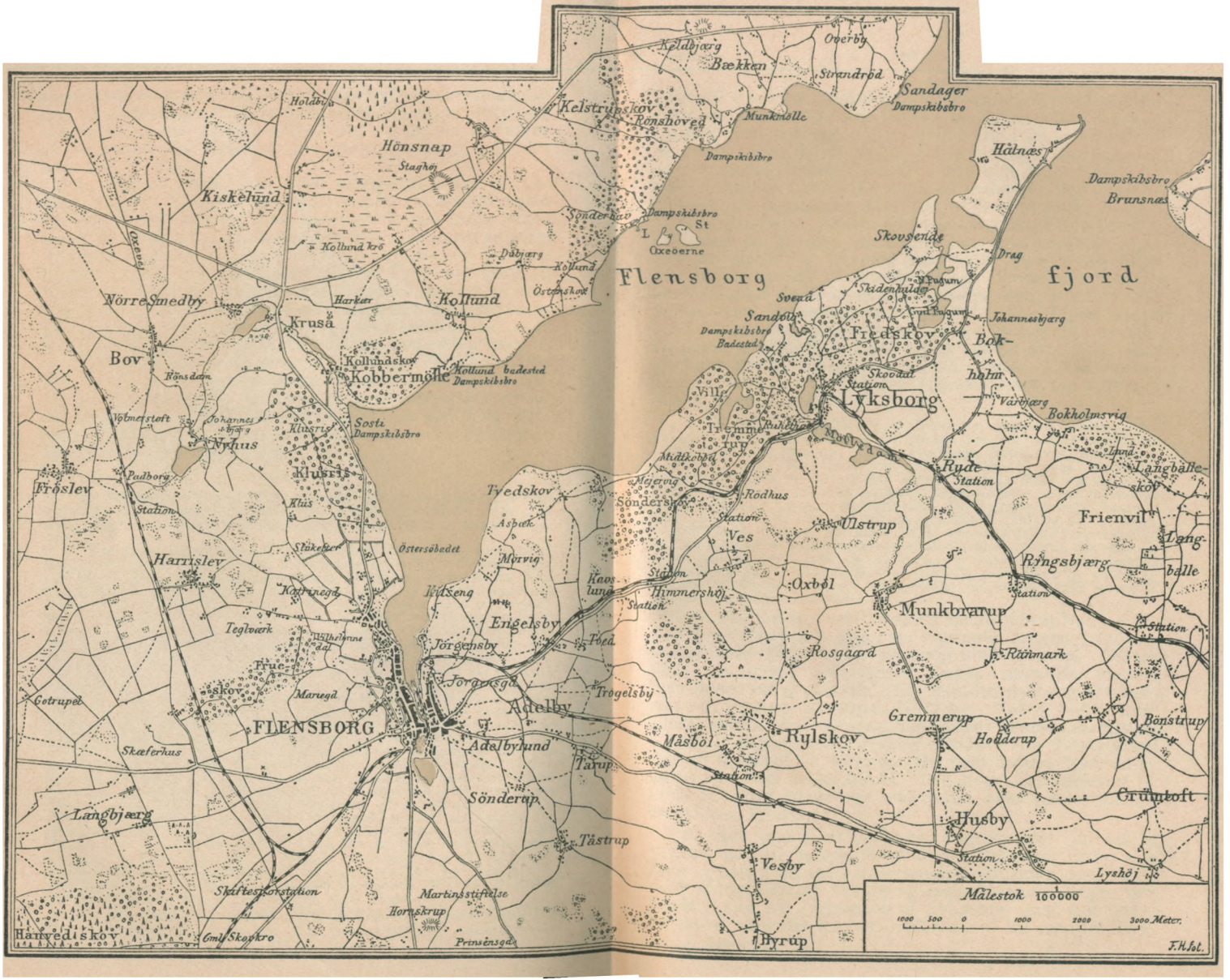

Flensborg fjord
Kelstrupskov
Rønshoved
Munkmölle
Bækken
Overby
Strandröd
Sandager
Dampskibsbro
Hönsnap
Staghöj
Kiskelund
Kollund kro
Kollund
Kollundskov
Kobbermölle
Kollund badested
Östenskov
Dubjærg
Sönderhav
Oxeöerne
Hålnæs
Brunsnæs
Skovsende
Drag
Svenå
Sandvig
Fredskov
Johannesbjærg
Bokholm
Lyksborg
Skovdal
Station
Villa
Tremmerup
Ruhetal
Midtkobbel
Mejervig
Sönderskov
Rodhus
Ulstrup
Ves
Oxböl
Himmershöj
Munkbrarup
Rude
Langballeskov
Frienvil
Ringsbjærg
Langballe
Rosgaard
Rånmark
Gremmerup
Hodderup
Bönstrup
Rylskov
Måsböl
Tarup
Tåstrup
Vesby
Husby
Grümtoft
Lyshöj
Hyrup
Tvedskov
Asbæk
Mörvig
Kavslund
Engelsby
Jörgensby
Jörgensgd
Adelby
Adelbylund
Trogelsby
Sönderup
Tvedskov
Klusris
Sosti
Nyhus
Johannesbjærg
Volmerstoft
Fröslev
Padborg
Harrislev
Katrinegd
Teglværk
Frueskov
Mariegd
Gotrupel
Skæferhus
Langbjærg
Skiftesporstation
Martinsstiftelse
Hornskrup
Prinsensgd
Hanvedskov
Gml. Skovkro
Nörre Smedby
Bov
Rönsdam
Krusa
Harkær
Holdbi
Kiskelund
Oxevej
Malestok 1/100000
1000 500 0 1000 2000 3000 Meter.
F.H.fot.

som foruden på bugten mellem Als og Kejnæs er navnet på et fiskerleje. Willesens hotel Baltic (bade). I Hørup-hav ligger også Hørup præstegård med * have. Lige i udkanten af skoven ved hotellet krigergrav; den her hvilende danske soldat, en Haderslever, skal støttet til et træ have værget sig mod flere tyskere. En dansk dragon kom sprængende over den kæmpehöj, der er halv nedstyrtet i havet, ned ad skrænten og nåede uden meen ud til vore transportbåde. Oppe i byen tilvenstre en anden krigergrav. Hjemvejen lægges atter gennem Klinting, men i denne by böjes mod syd ind i Sønderskoven, og man følger * klinten foroven eller forneden. Hvor skoven slipper, går en sti ind til byen forbi det nye badehotel på Damsklint. * Udsigt. — Frem og tilbage $2^1/_4$ mil.

10. At gå til Arnkilsøre langs den østlige bred af Alssund lønner sig egenlig ikke, på Alssiden findes ingen værtshuse og ingen båd over til Sundved, hvis man vil den vej tilbage. Bædre kan man gå langs Sundvedbredden ud til Såtrupskov og derfra lade sig sætte over Sundet (VIII. 22).

Anden udflugt: Dybbøl. 11. Over den 700' lange pontonbro (bropenge), og efter et kort sving tilhöjre udenom det tidligere danske nordlige brohoved går Flensborg landevej gennemgående med jævn stigning i lige linje op til Dybbølmølle. Den preussiske indre fæstningslinje skæres. Hinsides vejknuden, hvor Åbenrå landevej går af tilhöjre, løber en sti ind tilhöjre forbi en gård hen til den store sten, hvis kammerat en trold skal have slynget over til Skærsbjærg i Angel, hvor den endnu ligger. Ved det første hegn tilvenstre hinsides vejknuden lidt inde på marken krigergrav. Ved den derefter følgende sænkning af jordsmonnet faldt på landevejen general du Plat $^{18}/_4$ sammen med stabschefen Rosen og souschefen Schau, da han skyndte sig frem for at iagttage 8. brigades stormløb. men ikke fik tid til at vinde med tilbage, da dette angreb blev afslået af Preusserne, og vore veg.

12. 8. brigade (9. og 10. reg.) stod, da den fik ordre til at gå frem, midt mellem vejknuden og brohovederne omtrent 2000 alen fra den tilbagetrukne linje, som den skulde generobre. Side om side stormede de 16 kompagnier op ad bakken, fjenden kastedes, og vore nåede op til fra 100 til 300 skridt fra linjen. På venstre flöj erobredes Jørgen Jensens gård, øst for Filipsens (se nedenfor), men på Dybbøl mølles grundmurede bygninger, der angrebes af höjre flöj, tørnede stormen af, selv om endel af vore soldater kom ind i dem; resterne af brigaden måtte derefter gå tilbage.

13. Fra bakkekammen (217') **udsigt over hele Sundved, der herfra synes ganske fladt; man mærker ikke, at terrænet hæver sig ved Nybøl mølle. Foruden fra anlægget om monumentet bør man se ud over landet fra den tidligere preussiske skanse (10 tdr. land), nord for

vejen lidt nordvest for monumentet, der skal bevares til minde om befæstningerne. Over Vemmingbund ses Gammelmarkklinterne, fra hvilke Preusserne fra $^{15}/_{3}$ beskød vor stillings venstre flöj i flanken; tilvenstre derfor Broager kirke, Nybølnor og derbag Gråstenskovene, nærmere bakken Bøffelkobbel og Stendrupskove, mellem hvilke chausseen går, endnu nærmere Dybbøl vesten med kirken nordvestligst og inde under den stejlt affaldende bakke Dybbøl østen. Nybøl hvide møller, Sårup og Ullerup kirker, Alsfjord og indløbet til Åbenråfjord med Løjtland, hele profilen af Als fra Nørborg til Kejnæs med kirker og møller; enkelte steder skimter man over denne ø Fyn; den åbne Østersø og i det fjærne Angel.

14. Den preussiske ydre befæstningslinje omfattede fire meget store skanser, af hvilke den nordligste lå på det sted, hvor den danske skanse nr. 9 havde ligget, den næste svarede til vore skanser 5 og 6 (se ovenfor), den tredje syd for landevejen til vor nr. 3; den fjerde lå derimod mere tilbage end vore, omtrent der, hvor vor tilbagetrukne linje nåede ud til Vemmingbund. – Af de danske skanser lå nr. 1 helt nede ved stranden (fra monumentet set i linje over en lille lund; lige nord for denne lund lå den berømte skanse nr. 2 (Anker og Castenskjold); nr. 3 svarede til den store preussiske skanse syd for vejen; no. 4 lå, hvor nu monumentet står (af dens betonkrudtkammer endnu rester); nr. 5 og 6 svarede til den store preussiske skanse nordvest for monumentet, nr. 7 lå noget tilbagetrukket øst for nr. 6 for at kunne beherske en kløft, der her går ind i terrænet; nr. 8 lå 500 alen nordøst for nr. 6 (den kan endnu ses i hele sin udstrækning); nr. 9 svarede til den sydligste del af den preussiske nordligste skanse, og nr. 10 indtog rummet mellem denne og Åbenrå landevej. Murkanten af krudtkamret i nr. 10 rager endnu op over jorden. – Bag vor venstre flöj lå den tilbagetrukne linje, der gik ud fra skanse nr. 7, skar landevejen 300 alen vest for møllen, optog en sidegren fra nr. 4 og derfra gik først langs den vej, der går mod sydøst sønden om monumentet, omtrent til Filipsens gård, og derfra lige mod syd, så den nåede stranden, hvor siden Preusserne byggede deres sydligste skanse.

15. Det preussiske monument på bakketoppen er ligesom det ved Arnkilsøre opført af Strack („siegessäule" i Berlin) som en gotisk pyramide på 70' højde. Det tager sig ualmindelig ilde ud i landskabet. På fodstykkets tre sider relieffer, der fremstiller planlægningen til angrebet og selve stormen. På vestskråningen af bakken ligger tilhöjre for vejen den egenlige Kirkegård over de faldne, både Preussere og danske. Værtshuset deroverfor drives af en forhenværende tysk underofficer og er i et og alt beregnet på tyske turister og deres liebhaverier; ved monumentet påtrænger en lille Holstener („æ er en german, men æ tal å dansk) sig de besøgende. En god fjerdingvej vestligere ligger den gode danske kro Frydendal, hvor vejen til Broagerland går af. Lidt før kroen tilvenstre den spidsformede bakke Avnbjærg (167'), hvorfra de preussiske løbegrave arbejdede sig ind mod vor venstre flöj. Øst for Avnbjærg, hvor der nord for vejen er et sig, anlagdes syd for vejen den første parallel; 2. og

Rageböl
Pythuse
Leddet
Surlökke
Frydendal
Møllested
Elholm
Rengbæk
Engeshøj
Bådsager
X
IX
Stengård
Dybböl vesten
Dybböl østen
VIII
VII
VI
V
IV
III
II
I
Nye Frydendal
Gml Frydendal
Avnbjerg
Dybböl mølle
Hørlök
Sned
Slottet
SØNDERBORG
Philipsens Gd
Jørgen Jensens Gd
0
500
1000 Meter
Danske værker fra 1864
Tyske værker
Krigergrave

3. parallel nærmede sig mere og mere skanserne, 4. var kun fjærnet derfra 400 alen, og foran den var tilmed skyttegrave arbejdede frem til kun 150 alen fra skanserne; fra dem og fra 4. parallel stormede angrebskolonnerne op $^{18}/_{4}$.

16. Vest for Frydendal ligger Bøffelkobbel skov; ligeoverfor det lille aftægtshus med „den kønne grav", over to danske, der faldt, da Preusserne $^{18}/_{2}$ overrumplede vore yderste forposter her. Dette hus var det nærmest skanserne liggende, der ikke var forladt af beboerne under belejringen.

17. Fra Frydendal fører en vej mod nordøst om gennem Dybbøl by, ligesom andre sideveje fra landevejen allerede tidligere. Midt i byen et mindesmærke over faldne danske, rejst af sognets ungdom. Kirken ligger nordvestlig omgivet af meget høje træer på et fra øst kommende, lidt højere jordsmon. Gravkapel for Reventloverne fra Sandbjærg. I kirkegårdens nordvestlige hjørne er jordet sejrherren fra Frederits, Bülow, der døde på Sandbjærg 1858.

18. $^{17}/_{3}$ 64 stod en meget hidsig fægtning i Dybbøl by, hvor fjenden fortrængte os fra vor forpoststilling. Heftigst blev der kæmpet om kirkegårdsdiget, der forsvaredes af et kompagni af 7. reg. under premierlieutenant Munch; han måtte efterhånden trække sig tilbage fra hegn til hegn til en stilling omtrent 1000 alen fra skanserne. Da senere 7. reg. påny beordredes fremad, tilkæmpede det sig i en yderst blodig kamp det meste af Dybbøl by, men Munch nordligere nåede kun frem til c. 800 alen øst for kirken. Da fjenden derefter angreb med overlegne kræfter både fra nord, vest og syd (over Avnbjærg), måtte vi atter vige.

19. Fra Dybbøl kirke er der kun 1300 alen mod nord til Ragebøl (kro nordlig i byen); derfra går man forbi Ragebøl skov (Ravnskobbel) til Sandbjærg mølle, der ligger kønt mellem mølledammen og Alssund.

20. Samtidig med den ovenfor nævnte kamp om Dybbøl by og kirke kæmpedes også her. Vi havde til hensigt den dag på vor højre flöj at kaste fjenden ud af Ragebøl skov og undersøge forholdene hinsides denne; vi havde derfor her en større forpoststyrke end ellers. Vort angreb foretoges af 5. reg.; da skoven var afsøgt og gårdene der nord for afbrændte, vilde vi gå tilbage; men nu forfulgte fjenden med stærke afdelinger, da Preusserne troede, der skete et almindeligt udfald, og derfor alarmerede hele deres styrke. 5. reg. blev i Ragebøl by og ved Åbenråvejen optaget af 4. reg., som derpå hårdt trængt selv veg tilbage til en stilling ca. 800 alen fra skanserne. Senere sendtes igen 5. reg. frem for at tage forpoststillingen tilbage, og dets 1. bat. (Hammer) gjorde et udmærket kraftigt og sammenholdt angreb, under hvilket fjenden allevegne kastedes og vi igen indtog vor yderste linje ved Randsgård og Stavgårde. Men da vi ingen andre steder nåede så langt frem, måtte Hammer trække sig noget tilbage, og ved mørkets frembrud udstilledes forposterne kun 1200 alen foran skanserne.

21. Sandbjærg, der ligger nord for møllen, er hovedgården i grevskabet Reventlov, der oprettedes 1681; blandt ejerne har været bondevennen Chr. D. Fr. Reventlov (1815—27); det har nu samme ejer som grevskabet Christiansæde på Låland og baroniet Brahetrolleborg i Fyn. Godset

er forlængst bortsolgt. — Sandbjærg mølledam er den nederste del af Nydam mose, hvor de store fund fra den ældre jærnalder er gjorte, deribl. af to vikingbåde, af hvilke den ene (fyrrebåden) blev ødelagt i 1864, den anden (egebåden) fra Flensborg musæum af Tyskerne er ført til Kiel (Engelhardt: Nydam mosefund).

22. Vest for Sandbjærg gård fører en vej lige mod nord ind i Storskoven. Fra to steder i denne, fra den lille skov hinsides fiskerlejet Såtrupskov og fra Snågbæk hage, hvor Sundveds kyst böjer om mod vest, gik Preusserne $^{29}/_{6}$ 1864 over til Als. Böjer man, strax man er kommen ind i skoven, tilhöjre og går langs stranden, kan man der et par steder se svage spor af de batterier, der opkastedes for at beskytte overgangen. I Såtrupskov værtshuset Sølyst; * udsigt over sund og fjord. Herfra kan man i båd lade sig sætte over til Arnkilsøre. Mindesmærke som på Dybbølbjærg (tilsammen har de kostet 300,000 rm.). Reliefferne forestiller krigsrådet på Gråsten, overfarten og landgangen. De punkter på stranden, hvor de enkelte regimenter landede, er betegnede ved mindestene. Lidt nordfor monumentet overfor Såtrup landgangsbro dansk krigergrav.

23. Fra Såtrupskov kan man gå tilbage til Sønderborg langs sundets vestre eller østre bred. Foretrækker man det første, går man forbi Sandbjærg mølle, gårdene Ravnskobbel og Randsgård; ved denne fører en sti lige mod syd ud på Åbenrå landevej. Syd derfor ved den første gård tilhöjre resterne af skanse 10 og den store preussiske skanse på nr. 9's gamle grund. Derefter tilvenstre Stengården, der tit omtales i krigsberetningerne; ved den næste lille gård faldt den preussiske general Raven under stormen. Fra denne gård fører en sti tilvenstre hurtigere ned til pontonbroen. Den går ned gennem den kløft, i hvilken $^{18}/_{4}$ en stor del af vor höjre flöj blev taget tilfange, særlig truet fra en opstilling øst for Stengården. Preusserne havde lagt al kraft i stormen mod vor venstre flöj, for ved en stærk fremtrængen på denne side at kunne komme før vor höjre flöj til brohovederne. Vælger man vejen gennem Kærhalvøen, går den fra monumentet op i de skove, hvor Preusserne efter overgangen først satte sig fast; så forbi den store gård Rønhave (575 tdr. land; på tysk hånd) og gennem den vestlige udkant af Kærby og forbi Engelshöj med den vide udsigt (VIII 6). Endelig kan man også tage tilbage med dampskibet. * Yndig tur. På Alses kyst Rønhave, den inddæmmede Kærvig; i Sundved tydelig den kløft, hvor $^{18}/_{4}$ endel af vor höjre flöj blev taget. Krigergrave.

Sønderborg — Dybbølmølle — Bøffelkobbel — Dybbølby —

Ragebøl—Sandbjærg—Såtrupskov 2 gode mil; Såtrupskov, Sønderborg 5 små fjerdingvej; Arnkilsøre—Sønderborg en mil.

24. Ved siden af krigsbegivenhederne 1864 træder kampene i Sundved 1848—49 i baggrunden. — $^{28}/_{5}$ 1848 gjorde Danskerne fra Als et udfald og fordrev de tyske forposter fra Dybbølmølle og Dybbølby. Fjendens hovedstyrke samledes ved Nybølmølle, og mod denne stilling rykkede så vore soldater, Schleppegrell over Dybbøl by, Bülow forbi Dybbøl kirke og Rye nordligere om over Ragebøl. Vest for Stendrup kørte batteriet Jessen op og udholdt i en time den overlegne beskydning af 16 Kanoner, medens batteriet selv kun bestod af 6, indtil Schleppegrell, der var rykket frem til Nybøl, ved et angreb sydfra nødte fjenden til at forlade sin kampstilling. Vore forposter stod derefter de følgende dage ved Nybøl og Nybølmølle. $^{5}/_{6}$ gik Tyskerne mod os og trængte os tilbage først fra vor forpostlinje, så fra Stendrup, tilsidst ved et angreb både fra nord og vest ud af Dybbølby og kirkegård. Ved middagstid stod fjenden overfor vor sidste stilling på bakkekammen, men i den artillerikamp, hvormed han indledede en storm, blev han den underlegne. Han vilde derefter trække sine afdelinger tilbage, men vore fulgte efter, og det kom til en ny livlig kamp i Dybbøl by, ved kirken og i Ragebøl. Vore forposter udstilledes vest om Stendrup og nord om Ragebøl. — 1849 begyndte vi krigen med et indfald i Sundved $^{3}/_{4}$ og rykkede efter en fægtning ved Avnbøl frem til Gråsten; $^{6}/_{4}$ kæmpedes der ved Avnbøl og Ullerup, som vi hævdede, men $^{8}/_{4}$ rømmede vor hær atter Sundved efter krigsministerens befaling.

25. Det nordlige Sundved (Asbøl, Ullerup, Såtrup, Nybøl og Dybbøl sogne) frembyder, når man undtager Dybbølbjærg og kysten af Alssund, intet særligt naturskønt. Vejen fra Sønderborg til Gråsten over Nybøl og Asbøl dog ret køn; fra Såtrup høje kirkespir vid *udsigt. Men det er et rigt og venligt land, selv om det i frugtbarhed ikke når Als. Højest skyldsat er Snågbæk (43 rm. reinertrag per hektar), derefter Såtrup, Ullerup og Blans (37—36—35). Sundvedboerne er et intelligent og dygtigt folkefærd og udmærket dansksindede; af hjemmetyskere findes foruden herremændene på Ballegård og Avnbølgård næsten kun nogle få i Dybbøl. Derfor er det vel værd at dvæle lidt længere i dette land. — På alle kirkegårdene krigergrave.

IX. Flensborg fjords nordkyst.

Fra Frydendal kro böjer vejen af tilvenstre, som over Smøl förer ud til Broagerland.

A. Broagerland er en halvø, som skyder ud fra det egenlige Sundved mod syd og skilles derfra ved Vemmingbund og Nybølnor og kun hænger sammen med det ved et $1^{1}/_{2}$ fjerdingvej bredt drag. Broagerland er $^{4}/_{5}$ flademil stort med henved

5000 mennesker, altså meget tæt befolket, hvad der skyldes den talrige arbejderstand, der er sysselsat ved de mange teglværker (det største er Renbjærg, der tilhører et aktieselskab). De skönt svungne kystlinier, det idethele höjtliggende land, som mod nord samler sig til et højere bakkedrag, de mange skove langs kysterne, men fremfor alt noget frit og åbent, noget havomslynget gör dette landskab til en af de på naturskönheder rigeste egne i Sønderjylland. Strax hinsides den første by, Smøl, hvor vejen deler sig og mod nord fører til Nybøl, mod vest til Skådsbøl, mod syd til Broager kirkeby, har man en af de skønneste udsigter fra **Smølvold, en sammensunken skanse, der måske skriver sig fra krigene i det 17. årh., måske er ældre (146'). Udsigten begrænses af Østersøen, Kejnæs, Sønderskoven, Dybbølbanke, Bøffelkobbel, Såtrup kirkespir næsten lige mod nord, Nybøl hvide mølle, Bøgskovs og Gråstens skove, Rinknæs, Skådsbøl halvøen, Broager kirke lige i syd; de höje Dyntbakker. Havet har man i tre afdelinger: Flensborg fjord, Nybølnor, den åbne Østersø med Vemmingbund.

2. Fra Smølvold mod syd til Broager kirke, der ligger höjt og könt omgivet af store træer. Kirken er en romansk murstensbygning fra c. 1200 med rund korslutning. Kor og apsis har en smuk sokkel; hele kirkemurens overdel er prydet med en frise af krydsende rundbuer. Omridsene af de oprindelige små rundbuede vinduer kan følges. Mod vest et stort, aflang firkantet tårn, der i nord og syd springer betydelig frem foran kirkens mure. Tårnet, der ikke er meget yngre end kirken, har vist oprindelig været beregnet på foroven at tvedeles ligesom f. ex. Fjennisløv kirketårn, men dette er aldrig kommet til udførelse. Tårnet er enkelt helt op igennem, men foroven er det i en forholdsvis sen tid blevet afsluttet med 8 spidsgavle — en på hver af de korte og to på hver af de lange leder — og over disse stiger to ottekantede slanke spir i vejret, som syner vidt ud over land og hav. Fra det øverste af dem udspejdede Preusserne 1864 Dybbølstillingen. Indvendig danner tårnets nederste parti et tredelt rum, hvis midterste fag har haft en tøndehvælving, de to andre en ribbeløs krydshvælving. I tårnet en gruppe udskåren i træ, St. Jörgen kæmpende med dragen. Den store kirkeby har 1100 indbyggere, 7 kroer deribl. Jørgensens. På kirkegården krigergrave.

3. Fra Broagerby bør man gøre en omvej mod sydøst til Dyntbakker, nord for Dynt by, de höjeste på halvøen. Fra den höjeste top, „Grattelodden" (182'), en udsigt, der hører til de allerskønneste i Sønderjylland. Man har havet langt friere end fra Dybbølbjærg; særlig køn er

skuet nedover krattet og bakkehældet ved Gammelmark og ned mod Skelleskov. Dyntbakkernes nordlige affald er Gammelmarkklinterne, hvor der endnu ses levninger af de preussiske batterier, der især gjorde vor hær det hedt ved Dybbøl.

4. Gammelmark kan være endepunktet for en udflugt Dybbøl—Broager; fiskerne nedenfor klinten kan sætte en over til Sønderborg; man kommer da nær indpå skanserne nr. 1 og 2. — Fra Broager kirkeby går vejen gennem Mølmark og forbi Iller med de store teglværker til højre til Brunsnæs med dampskibsbro ved Flensborg fjord. 2 gange om ugen kan man fra Skelleskov østligst på Broager komme frem og tilbage med dampskib til Sønderborg. Fra Broager kan man endelig gå den smukke vej over Renbjærg til Egernsund (c. 1100 indbg.; mange teglværker) og derfra lade sig sætte over til Gråsten. Til Gråsten kan man også ad en mindre smuk vej komme nord om Nybølnor gennem Nybøl og Asbøl (begge steder krigergrave) ad landevejen. — Sønderborg—Broager en god mil, Broager—Brunsnæs $^1/_2$, Broager—Gammelmark $^3/_4$, Broager—Egernsund—Gråsten en mil.

B. Gråsten. Jepsens Kro dansk. Kurhuset (smuk udsigt fra tårnet) ejes af dampskibsselskabet i Flensborg. — Badene er ikke videre gode. I skovene ved de stillestående vande er man meget plaget af myg.

5. Ved Alnor, der fra Egernsund gik ind mod nord, havde herrerne på Søgård (IV 14) et jagthus; som selvstændig ejendom er Gråsten vistnok bleven grundet på reformationstiden af Gregers Ahlefeld, der ikke kunde forliges med sin broder Frans om samejet af Søgård; han faldt i Ditmarsker-Krigen 1559. Indtil 1725 ejedes gården med en kort afbrydelse af Ahlefelderne, blandt hvilke storkansleren og statholderen i den kongelige del af hertugdømmerne, Frederik Ahlefeld, Griffenfeldts efterfølger († 1686), der her havde sit hovedopholdssted, og hans søn Frederik († 1708), der tumlede sig viden om i udenlandsk krigstjæneste. Han opbyggede 1708 slottet meget pragtfuldt, indrettede et kostbart orangeri og anlagde den store have, hvor gråstensæblet først opelskedes. 1725 måtte hans broder og arving Karl Ahlefeld skille sig både ved Gråsten og Søgård og beholdt kun grevskabet Langeland. Hertugen af Augustenborg købte Gråsten, og her havde de augustenborgske hertuger deres sæde afvexlende med Augustenborg. Hertug Fredrik († 1814) og hans hustru Louise Augusta omdannede have og park i engelsk stil. Deres søn, oprørshertugen, måtte 1852 sælge Gråsten med alle sine andre godser til den danske regering, og denne afhændede det atter 1862 til grev Moltke-Hvitfeldt til Glorup, der 1865 igen solgte Gråsten med Fiskbæk til hertug Christian af Augustenborg, yngre søn af oprørshertugen og dronning Victorias svigersøn; han ejer endnu godserne. Under Dybbøls belejring havde prins Friedrich Carl sit hovedkvarter her. Gråsten har 1160, Fiskbæk 513 tdr. land, hvortil skovene kommer. — Byen begyndte at fremstå som bolig for officianter og slotshåndværkere i storkanslerens og hans sønners tid; den har c. 1000 indbyggere. Fra Gråsten kom 1890 130 danske, 113 tyske, 12 socialistiske stemmer. Her er historikeren A. D. Jörgensen født.

6. Fra dampskibsbroen forbi Kurhuset og den smukke lille Stængeroddeskov op til hovedgården; derpå til

næs kro tilbage til Gråsten, bør man gøre en omvej over mod Rinknæs skov. Fra chausseen lidt øst for kroen går en sti mod nord til Hovgård (den spirprydede gård tilvenstre Buskmose) og derfra videre hele tiden lige mod nord; hinsides en tværvej fortsættes stien af en vej, som tilsidst udmunder i en anden vej, der løber parallel med skovbrynet i Rinknæsskov lidt udenfor denne. Tilvenstre her ved vejsammenstødet ligger bakken Ravnsbjærg (185') med ** udsigt hinsides hegnet. Mod nord begrænses udsigten af Rinknæsskov og Gråsten Dyrehave; i nordvest har man Nybølnor med de to odder Fisknæs og Grønland, derover Dybbølbjærg med dets to kendemærker, Broager med de to tårne, Egernsunds rødtagede teglværker; Brunsnæs skyder sig ud over Håldnæs; der bag Angel. Over teglværkerne ved Iller den åbne Østersø. I sydvest Rinknæs hvide kullede kirke mellem træer; noget tilvenstre for den Flensborg tårne. Tilhøjre for kirken Kelstrupskov. Lyksborgskovene hinsides fjorden, men selve denne ligger for dybt til at ses. Skønnest virker de to gange krydsende odder: Fisknæs—Grønland; Brunsnæs—Håldnæs. Går man noget ned ad bakken mod syd, får man i nordøst Nybøl mølle og Såtrup kirketårn. — Rinknæs skov er meget vildsom; mange veje fører derind sydfra, men ingen ordenlig ud til den anden side. Gå derfor hellere ad vejen mod øst og over Nalmadbro ind til Gråsten.

10. Lidt syd for Rinknæs kro mindesmærke under en hængeask for Sejer Steffensen, den første soldat, der på dansk side faldt i treårskrigen under fremrykningen før Bovslaget (6/4 48). Smukt tilbageblik på Alnor og Nybølnor. Strax efter åbner sig en udsigt sydefter over den indre fjord med Oxeøerne (på den større beværtning; overfart fra Sønderhav, på den mindre advokat Ebsens villa) og Lyksborg skove i deres hele udstrækning. Den lange chausseelinje afsluttes af Hokkerup bakker. Den første vej tilvenstre udenfor Rinknæs by fører (ved første vejkrydsning tilhøjre) ned til Munkmølle. Ved en gård bag store træer åbner sig en udsigt, der efterhånden bliver skønnere, ned over Strandrød, Håldnæs og fjorden indefter. De rigeste levende hegn. **Munkmølle ligger overordenlig yndigt inderst i en lille bugt; den fremspringende odde tilhøjre Rønshoved. En trappe fører op til måske det skønneste udsigtspunkt ved hele fjorden; ved klart vejr ser man ud over havet lige til Kejnæs fyr på Als. Interessant men besværlig er også en vandring op i landet langs den dybe dal med lyng- og kratklædte bakker, der er dannet af Munkmølles møllebæk. For enden af denne dal lige nord for landevejen ligger en høj bakke, Kelbjærg (194'), kronet af et hegn, med vid udsigt. Over

højre til Slottet. Dette har efter en brand 1757 kun en svag afglans af den Ahlefeldske herlighed. Det barokke kapel (i den nordlige flöj) er endnu fra 1708, men kalket og dårlig vedligeholdt. I loftet forkyndelsen, treenigheden og dommedag, udført i stuk. Pragtfuldt alter (Kristi lig salves, efter v. Dyck). En mængde malerier. Den smukke Slotspark begrænses mod vest af de store skove Roden og Dyrehaven. Mellem dem udsigtspunktet Hjærtehöj (86') med en pavillon mellem træer; man kommer dertil ved fra slottet at gå mod vest og et stykke vej følge den søndre udkant af skoven Roden. I udsigten heroppe er al Gråstens idylliske skønhed samlet; den er henrivende yndig, men alt andet end storartet. Fra höjen sydpå ind i Dyrehaven, hvis sydvestlige del, Schweiz, er særlig smuk med herlige træer og et bakket jordsmon. Man kommer derfra tilbage sønder ind i byen. — Fra skoven Neder Stjerne på halvøen Fisknæs østen for kurhuset udsigt over Nybølnor.

C. Gråsten—Flensborg. 7. Denne vej er af stor skønhed. Den hyppige dampskibsforbindelse på fjorden gør det muligt at afbryde fodturen på et af følgende steder: Sandager, Rønshoved, Sønderhav, Kollund og Sosti (Waschersleben) og tage videre tilvands. Vejen går gennem Rinknæs, Holbøl og Bov sogne. Medens disse sogne, særlig Rinknæs, tidligere hørte til de bædre dansksindede, er de nu stærkt truede, om ikke sproglig, så nationalt. De dygtige danske førere er døde uden at have efterladt sig afløsere, endel gårde er blevne købte af indflyttede tyskere, der hører til de værste wühlere i Nordslesvig. De har forstået at samle en kreds af storbønder omkring sig, som det synes fint at være tysk og at komme i selskab med herremænd. Danskheden har sin bedste støtte i småfolk, men de er for en del afhængige af storbønderne, så stemmetallet ved valgene ikke svarer til de virkelige nationale forhold.

8. Fra Gråsten ad Flensborg landevej over Nalmadbro. Ved byen Trappen ligger en vejrmølle lidt inde; ved den udsigt over fjorden, der viser sig bred og åben. Videre forbi en gård, der ligger meget malerisk mellem höje linde, ælme og aske. Böj hinsides denne gård tilvenstre om gennem Rinknæs Nederby. Ved et led få hundrede skridt efter at man har forladt landevejen udsigt: Angel i baggrunden, medens Håldnæs og Broagerland danner kulisser på siderne. Gennem Overby igen ud på landevejen ved kroen (tysk). Den hyggelige Rinknæs by med de store haver og udsigterne over vandet minder meget om Troense.

9. Ved enden af Rinknæs Nederby går en sti til venstre ned til dampskibsbroen ved Sandager (kro); den fører gennem et ret ejendommeligt jordsmon med runde eller aflangtformede bakker og mellemliggende enge; terrænet ligner det i omegnen af Lyksborg, men her fattes de skove, som der klæder bakkerne. — Vil man fra Rink-

den nærliggende Kelstrupskov i det fjærne Klusrisskov ved Flensborg, Angel (Husby kirkespir) helt ud til Birknakke, Dybbøl og Broager.

11. Fra Munkmølle først langs stranden og derefter lidt indad og opad ad en sti over til det smuktliggende værtshus Rønshoved og derfra videre ad en sti langs stranden til det ligeså skøntliggende fiskerleje Sønderhav (værtshus) lige overfor Oxeøerne. Nu er man i Flensborg amt. Fra Sønderhav til Kollund bliver kysten derimod en strækning bar og mere kedelig; heden når her næsten helt ud til fjorden. Derfor bør man enten tage dette stykke med dampskibet eller, hvis man har tid, gøre en omvej op gennem landet til Hønsnap bakker hinsides landevejen. Vejen dertil fra Sønderhav omtrent lige mod vest. Fra den højeste bakke, *Staghöj (215') en udsigt, der særlig mod vest har en fra de hidtil gennemvandrede egne fuldstændig forskellig karakter, idet det flade og fattige vesterland med mose og hede begynder umiddelbart her. Mod sydvest det höjtliggende Bov og tilvenstre derfor Padborg mølle ved Frøslev, Kollund og Klusris skove, Flensborg og derbag Hornskrup bakker ved Slesvigvejen, skovene ved Lyksborg og Rinknæsskov, Kelstrup plantage i nord, mod nordvest Tinglev kirke. Fra Staghöj tilbage til landevejen, ad første vej tilvenstre over til Kollund by med de store gårde og derfra ned til Kollund badested (to badehoteller) ved den smalle strandskov. Udsigt over den inderste spidst tilløbende del af fjorden, Flensborgvig, og til selve den anselige by, som man her første gang får temmelig nær ind på sig; til den anden side Lyksborg skove. Fra Kollund badested fører ** vejen videre langs den höje kyst gennem den af kløfter genemfurede Kollund skov og op langs Krusådalens østlige rand indtil Kobbermøllen, hvorfra man gennem Klusris og forbi Sosti med de to værtshuse kan gå ind til Flensborg (XI 3). At fordybe sig i Kollund skov er ikke lønnende, bag strandbakkerne er terrænet fladt og stierne vildsomme.

Gråsten—Rinknæs kro og Rinknæs kro—Sønderhav tre små fjerdingvej; Sønderhav—Staghøj—Kollund badested en lille mil; Kollund—Klusris—Flensborg en mil.

X. Flensborg.

Hoteller: Sommers hotel ved Skibsbroen lige overfor Dampskibspavillonen, nær banegården og byens midte. Hver dag indunder aften samles her en kreds af Flensborgere til kårtspil og passiar. Matthiesens hotel i Nystaden, mest besøgt af landboere. *Restaurationer:* Dampskibspavillonen. Bellevue på höjden bag Store-

gade. Kolossæum Storegade 12. – Tivoli med have og sommerteater bag Tinghuset. *Bade:* i fjorden Østersøbadet og Fribadet ved værftet. Varme bade: Augustabadet, Augustagade 3. *Posthus:* Hjørnet af Rådhusgade og Nørre Gårdender; åbent 7 fm.–8 eftm.; søndag 7–9, 5–8. *Telegraf* sammesteds; nattjæneste. *Jærnvejsforbindelser:* Statsbanegården lige for Rådhusgade; tog til Nørrejylland, Nordslesvig, Lyksborg og Østangel, Mærsken. Slesvig by og Hamburg. Kielbanegården bag Statsb.; til Angel, Eckernførde, Kiel. *Dampskibsforbindelser:* Småbådene uden mast, „søsvalerne", til Østersøbadet og Kilseng hver ½ time. Større dampskibe mange gange daglig på den indre fjord indtil Lyksborg og Sandager. Tre gange daglig til Sønderborg. Køb fartplanen. Alle dampskibe afgår fra Dampskibspavillonen noget nord for Statsbanegården. *Sporvogne:* Gennem byen fra Nystadens nordlige ende til midt i Angelbogade; hver 10 minuter. Ingen *Droskер* med faste pladser. *Vognmænd:* Vind, Mariegade 46; Johan Thaysen, Nygade 20; Chr. Petersen, Feldstrasse 4 (Nystaden); Peter Flor, Storegade 16. *Fotografier:* Dreesen, Storegade 21. Brandt, Holmen 12. Schumann, Holmen 1. Huwaldts boghandel (Hollesen), Holmen 21.

1. Flensborg er Sønderjyllands største og vigtigste by. Dens overordentlig skønne beliggenhed, dens historiske minder, dens borgerstands dygtighed, men fremfor alt en del af befolkningens trofaste vedhængen ved det gamle fædreland, giver den sin store interesse for danske. I Flensborg mødes nordisk og tysk; herfra til Nordkap når vort sprog og åndsliv, herfra til Alperne Tyskernes. Byens omgangssprog er plattysk; vist ikke mer end 5–10% af befolkningen taler til daglig dansk, men dansk forstås i enhver butik og af hvert voxent menneske, som da ikke er indvandret sønderfra.

2. Flensborg ligger ved den inderste tilspidsede vig af fjorden ved foden af stejle höjder og op ad deres sider; nogle steder er den også nået op over bakkerne og udbreder sig på det fladere land foroven. Øst for sig har byen det rige Angel; mod syd og vest kommer man efter næppe en fjerdingvejs vandring til hedelandets magre egne. Midt i landet og dog ved en havarm, der tillader de største skibe at gå lige op til byen, er Flensborg blevet Sønderjyllands naturlige midtpunkt. – Byens ældste navn er Flensåborg; Flens vistnok sammentrukket af Flenæs; Fle betyder måske siv. — Byen er muligvis opstået af to dele; den ene vest for havnen mellem Frue og Nikolai kirker, den anden omkring St. Hans kirke syd for havnen. Efterhånden er kvarteret mellem dem (Angelbogade) blevet bebygget, og forstæder har skudt sig ud til alle sider, Ramsherred og Nystaden mod nord, Duborg og Friserbjærget mod vest, Fiskergården mod syd, Hulvejene mod sydøst og Jørgensby op langs havnens østside.

3. At Flensborg har været til i midten af 12. årh., viser St. Hans kirkes romanske bygningsformer, men første gang omtales den 1248, da den blev afbrændt i

krigen mellem Erik Plovpenning og Abel, og først 1284 får den sin stadsret, stadfæstet bymændene af hertug Valdemar, „fordi at de havde ej før stadelig skrå". Fra 1340 var byen i de holstenske grevers hænder, indtil dronning Margrete fik den i sin magt. Hun byggede borgen Duborg på höjden vest for Frue kirke, vistnok opkaldt efter den første høvedsmand, Jens Due („Hjortens flugt"). Flensborg skulde være støttepunktet for den danske magt i hertugdømmet, dens borgere skulde nöje knyttes til Danmark omtrent på samme måde som byen fremdroges 1850—64. Kong Erik stadfæstede 1413 borgernes privilegier „for den troskab, kærlige og tro tjæneste, vi nu af dem befundet have." Slesvig biskop flyttede hertil, og lensmændene på borgen optoges i borgernes gilder.

4. Dronning Margrete var imidlertid død på et skib i Flensborg havn $^{28}/_{10}$ 1412 i et lignende for Danmark skæbnesvangert öjeblik, som da Fredrik VII. en efterårsdag 451 år senere døde på Lyksborg her ved fjorden. I den lange fejde med Holstenerne under Erik af Pommern var Flensborg kongens faste holdepunkt ligesom Gottorp grevernes. 1427 belejrede disse forgæves byen, der forsvaredes af ridderen Morten Jensen og biskop Gert af Børlum. Grev Henrik faldt, som han steg op ad en stormstige. Men 1431 kom Holstenerne igen. Ved forræderi af nogle indvandrede Tyskere åbnedes palmesøndag Friserporten for dem. Grev Adolf red ned på Søndertorv, plantede der sit banner og slog tolv nye riddere. Da rygtet herom kom ind i kirkerne, løb borgerne hjem efter deres rustning, men Holstenerne drev dem tilbage. Nogle flygtede op på borgen, men andre til et stenhus udenfor denne. Der forskansede de sig og skød med bösser og armbrøster, indtil de måtte overgive sig og hylde greven. Borgen holdt sig derimod i længere tid, da den tilsøs fik undsætning af levnedsmidler; men da så havnen blev spærret med store pæle, og borgen helt blev omgivet med et pæleværk og en grav, måtte høvedsmændene, de samme som i 1427, ud på høsten overgive sig, efter at alt spiseligt indtil heste og hunde var fortæret. Hermed var kong Eriks kraft udtømt; 1435 måtte han overlade grev Adolf det meste af Sønderjylland. Dog allerede 1460 kom Flensborg tilbage til kongen for ikke at skilles fra Danmark før 1864.

5. Da 1523 hertug Fredrik af Gottorp rustede sig mod Kristiern II., forsikrede Flensborg kongen om sin troskab. „Vi ville stå hos Eders Nåde med liv og gods efter al vores formue; skal Eders Nåde intet andet finde end troskab, kende det gud." Alene kunde de imidlertid ikke værge sig og bad derfor indtrængende om hjælp; men Kristiern II. vidste hverken ud eller ind og forlod kort

efter Danmark. Byen måtte da hylde den nye konge ligesom efter et længere forsvar lensmanden på Duborg, Detlev Brockdorff (VIII, 6). En af den fordrevne konges trofasteste tilhængere var Flensborgeren Tile Petersen.

6. I de følgende århundreder har Flensborgs historie været som enhver anden provinsbys, uden større betydning for nationalhistorien. Den lider ondt af krig og pest og ildsvåde; den går fremad ved handel og håndværk. Først dette århundrede har pany givet byen en betydning i vor historie i den nye strid mellem dansk og tysk.

7. Om Flensborgs handel i ældre tid vides meget lidt, men efterhånden som først Slesvigs handel sygnede hen, og Lübecks handelsvælde i Norden sank, lader det til, at Flensborg er gået fremad. I det 16. og 17. århundrede hørte Flensborg til de anseligste danske byer. Den havde dengang ca. 5—6000 indbyggere og drev livlig handel på Danmark og de andre nordiske riger, på Island, Archangel og Østersøen; Flensborgeren Hans Nansen gjorde sin første købmandsfærd til det hvide hav. Fra 1776, da den nordamerikanske frihedskrig udbrød, og til 1807, i hvilket tidsrum Danmark var en af de få nevtrale stater, som kunde tage del i verdenshandelen, vandt Flensborg ligesom København stor rigdom. Byens handelsstand havde allerede dengang som nu den ævne udviklet at kunne på en gang regne forsigtigt og handle dristigt. 1806 bestod byens handelsflåde af ca. 270 skibe af ca. 30,000 tons drægtighed og med en besætning af 2100 mand. Flensborg var ikke blot indførselssted for hertugdømmet, men indførte også til kongeriget meget sukker, tobak, kaffe og vin. 200 brænderier og 6 sukkerraffinaderier var i virksomhed. Brændevinet udførtes især til Norge. 1769 var byens folkemængde 6800, 1799 ca. 11,000. Krigen 1800—14 traf derfor Flensborg omtrent ligeså følelig som København. Handelsflåden gik tabt, Norges afståelse gjorde dette land til et udland med höje toldafgifter og forbud mod indførsel af brændevin, så brænderierne næsten gik helt til grunde, skibsbyggeriet forfaldt, velstanden sank dybt.

8. Men byen rejste sig snart, den søgte sig nye markeder for sin handel og nye fabrikvirksomheder. Oljemøller, sæbesyderier og tobaksspinderier grundedes, og i vore vestindiske øers produkter havde byen råæmner for en ualmindelig stor kolonialhandel. I trediverne indførtes derfra i årligt gennemsnit ca. 3 millioner pd. råsukker og 25,000 tdr. rom. 1817 havde byen allerede igen 170 skibe af ca. 13,000 tons drægtighed. Krigen 1848 gav atter Flensborgs handel et stærkt stød, den vestindiske handel gik til København, afsætningen til kongeriget ophørte, og det lykkedes kun delvis at vinde den tilbage i tidsrummet

1850—64. — Folkemængden var i 1845 steget til 14,900 og i 1864 til 20,100.

9. Begivenhederne 1864 drev Flensborgs virksomhed ind på helt nye baner. Forbindelsen med kongeriget ophørte, og Hamburgs konkurrence syntes at skulle blive overvældende. Foreløbig stod alting stille; fra 1864 til 1871 voxede byens folkemængde kun med 1200; men ingensinde har Flensborgernes virkelyst og handelssnille vist sig kendeligere end efter 1870. Rederiet gav sig energisk til efter tidens krav at udvikle dampflåden. Mens Flensborg 1861 havde 112 sejlskibe på 10,300 tons og 3 dampskibe på 400 tons, var de tilsvarende tal 1885 17—2900 og 44—25,000. 1889 ejede byen ialt 60 skibe med 30,300 tons drægtighed. Efter de dårlige tider for fragtfarten midt i firserne spores et nyt opsving. Dampskibene går væsenlig i oversøisk fart. Som egenlig handelsby kan Flensborg derimod langt fra hamle op med det stærkt opblomstrende Kiel, hvis omsætning ad søvejen er 6 gange så stor. 1884 ankom til Flensborg ca. 1350 skibe med 128,000 tons drægtighed. Af de ankomne sejlskibe var ca. $^1/_4$ danske. Indførslen består især af korn, ris, stenolje, kul, tømmer og jærnvarer.

10. Jævnsides med udviklingen af handelsflåden er siden 1870 gået omdannelsen af Flensborg til en fabrikby i større stil. De vigtigste anlæg omtales i det følgende. — 1864 bragte håndværket slemme tider, da det mer end andre virksomheder kom til at lide under konkurrencen fra Tyskland, og den 1869 indførte næringsfrihed forøgede yderligere dets dårlige stilling, der siden den tid ikke har bædret sig synderlig. Overgangen fra sejl til damp har således gjort det af med rebslagere og sejlmagere. Flensborg har gennemgået samme udvikling som mange andre byer: fra at være en nærsom by med en ret velstående håndværkerstand er den blevet en fabrikstad i moderne stil med enkelte store kapitalister og en arbejderstand, der lever fra hånden i munden. Folkemængden er voxet stærkt; 1871 havde Flensborg 21,300, 1881 31,000, 1885 33,300 og 1889 36,000 indbg. — Nogle grene af konstindustri står højt, således snedkerhåndværket (Sauermann, der har restaureret Hans Brüggemanns altertavle i Slesvig; Drefsen), og en fotograf, Dreesen, er næsten bleven verdensberømt for sine udmærkede billeder.

11. At sproget i Flensborg lige til det 14. årh.'s midte har været udelukkende dansk, forstår sig af sig selv; den gamle bylov er også skrevet på dette sprog. Men i sidste halvdel af 14. årh. begyndte en indvandring sydfra, som fortsat til vore dage efterhånden har trængt dansken tilbage. Byens offentlige sprog blev så godt som udeluk-

kende tysk. Ved midten af 17. årh. hedder det dog endnu: Selv om de fleste borgere forstår tysk, så taler dog menigmand sædvanlig dansk, da der i hele omegnen kun tales dette sprog. Så længe dette var tilfældet, så længe byens befolkning stadig blev forøget ved indvandring fra landet, var der ingen mulighed for, at dansk kunde uddø. Der er også stadig bleven talt en del dansk i byen, særlig i forstæderne. Men efter 1864 er indvandringen fra Nordslesvig så godt som helt stanset; de folk, der flytter ind fra Angel, er nu tysktalende, og fra Tyskland er der kommet en stadig tilstrømning, dels af embedsmænd, dels af arbejdere.

12. Da det slesvigholstenske røre begyndte i trediverne, fik dette parti sine tilhængere i Flensborg, væsenlig dog kun blandt embedsmændene og hvem de kunde påvirke; de jævne borgere og størstedelen af de dominerende købmænd var loyale. Ganske vist valgte Flensborgerne til den første slesvigske stænderforsamling advokaten Jørgen Bremer, som 1848 blev medlem af oprørsregeringen; men da de fik öjnene op for, hvad bevægelsen bar i sit skød, sendte de stadig danske mænd til stænderne. Således gik også Flensborgernes hjærter i samme takt som det øvrige danske folks under de store begivenheder i de sidste 40 år; de jublede, da vore tropper efter kampen ved Bov og før slaget ved Isted drog syd på gennem byen, og de har sørget så dybt som nogen, da vi efter Slesvigslaget 1848 og efter Danevirkes rømning 1864 gik tilbage gennem Flensborgs lange gade. Den offervillighed og kærlighed, hvormed Flensborgs mænd og kvinder i de dage tog sig af de forkomne og sårede, bør danske aldrig glemme.

13. Efter 1850 belønnede den danske regering Flensborg ved at gøre den til sæde for de øverste myndigheder i hertugdømmet og ved at flytte stænderforsamlingen hertil. Som i dronning Margretes og kong Eriks dage skulde Flensborg være hovedhjørnestenen for danskheden i Slesvig. Ingen steder var Fredrik VII. så afholdt som her; hans jævne og dog kongelige færd tiltalte Flensborgerne, hvad enten han skød til skive med dem i St. Knuds gildet, eller han svingede deres fruer ved Borgerforeningens baller.

14. 1864 gik den danske embedsstand bort, og en talrigere tysk rykkede ind. Ikke få borgere flyttede til Danmark for at slippe for at leve under de ny vilkår. En stor del af byens ungdom forlod den for at undgå den preussiske krigstjæneste. Når byens befolkning siden 1871 er voxet med 51 %, er denne tilvæxt kommet sydfra. I byens skoler er der siden 1864 ikke lært dansk, og den opvoxende slægt har i dem fået en forvansket fremstilling af landets og byens historie. Når hertil ende-

lig kommer, at byens omgangssprog er tysk, må man i høj grad undre sig over, hvor godt dens danske sindelag holdt sig indtil 1884. Ved det første valg til den nordtyske rigsdag 1867 afgav byen 1989 stemmer på Ahlmann, mens de to tyske kandidater tilsammen fik 1756. 1884 fik Gustav Johannsen 1628 stemmer, tyskeren 1632. For rigtig at vurdere forholdet mellem tallene må man fradrage de 8—900 embedsmandsstemmer og de mange stemmer, der er afgivne af folk, der på den ene eller den anden måde er afhængige, og på den anden side må det erindres, at flere hundrede „danske undersåtter" ingen valgret har. Det var trofastheden, der knyttede Flensborgerne til deres gamle hjemland; det var deres retfærdighedsfølelse, som harmedes over den vold og uret, der skete i 1864, og al den løgn, hvormed begivenhederne da blev indledet; deres stolthed, der forbød dem at böje nakken for noget, der var dem påtvunget; deres praktisk-økonomiske tænkemåde, der var en fjende af militarisme og regereri; og endelig var det en jævnhed i sind og tænkemåde, der væmmedes ved den tyske sentimentalitet og svulst, men kendte sig nær i slægt med de udtryksmåder, de danske bruger. Det er da også dansk blod, der rinder i årerne på de indfødte Flensborgere; man opdager det let ved en gang gennem gaderne: indskrifterne på skilterne er tyske, men de allerfleste navne danske, ofte gamle navne, der har holdt sig her, men er uddøde i kongeriget, således Assersen, Bjørnsen, Erlandsen, Eskildsen, Gunnersen, Ingversen, Ketelsen, Torsen, Tordersen o. fl.

15. Siden 1884 er imidlertid det danske stemmetal gået ned med rivende hastighed. 1886 var der 1024 danske, 1883 tyske stemmer; 1887 797 danske, 2081 tyske; 1890 590 danske, 2448 tyske. Det tyske stemmetal er steget som følge af et voldsomt valgtryk, det danske er sunket, ved det arbejderbefolkningen er bleven socialistisk. 1881 afgav byen 333 socialistiske stemmer, 1884 806, 1886 1726, 1887 1917 og 1890 2540. Det er ikke til at undres eller arges over, at fattigfolk ved en stemmeafgivning giver deres sociale krav fortrinet for de nationale, men at denne overgang til socialismen har slået danskheden i Flensborg ned, bør ikke nægtes. At kæmpe mod socialismen vil ikke nytte noget, at få dens tilhængere til at blive danske socialister og ikke tyske, kan vel heller ikke lykkes, særlig hvis arbejderne får deres eget på tysk skrevne blad; byens på dansk skrevne organ, „Flensborg avis" (stiftet 1869), har ingen indflydelse i byen selv, mens det ved sin lille udgave har gjort en god gærning i omegnen og i den slöje egn op mod Tønder. Det er med

sine 5000 abonnenter det mest udbredte blad i Sønderjylland både af danske og tyske. — Af de tyske blade er „Fl. Norddeutsche Zeitung" reptilieblad, „Fl. Nachrichten" repræsenterer den gamle Slesvigholsteinisme, „Fl. Annoncenblatt" er nevtralt.

16. Flensborgs bidrag til den danske åndskultur er biskop Martensen og maleren Carl Locher; til den tyske hører historikeren Georg Waitz. Af andre bekendte mænd fra Flensborg kan nævnes Hans Nansen, professor Chr. Paulsen, general Hedemann og fra den nyeste tid lederen af toldreformagitationen, grosserer Køedt, og folketingsmand Falkenstjerne.

17. Flensborg er ikke blot en udmærket smukt beliggende by; også dens indre og særlig den $1^1/_2$ fjerdingvej lange hovedgade er livlig og malerisk. Flensborg har måske mindre end de fleste danske byer været udsat for ildebrande, og den har derfor forholdsvis flere gamle huse bevarede. De anseligste huse, men nu for størstedelen med ombyggede fasader, lå på Storegadens østlige side. Om disse skriver Meiborg i „gamle danske hjem": „Bygningerne var gavlhuse. Alle grundmurede hovedfasader havde tinder og blindinger; de rigt udstyrede var ved gesimser delte i etager . . . . Fint profilerede formsten dannede de smukke indfatninger om døre, vinduer og blindinger . . . . De skønne dekorationer blev fuldendte ved murankre i mangfoldige mønstre. Ikke få steder har den del af gavlfasaden, der rager op over tagskægget, i hovedtrækkene bevaret sin oprindelige inddeling. Den nederste del derimod står ingensteds uforandret, i det 18. årh. er der tilbygget karnapper, i det 19. tillige indsat nye vinduer og døre . . . . Sidefasaderne er i höj grad ejendommelige. Næppe har vel nogen af de ældste borge taget sig mere utilgængelig ud end et sådant købstadhus, set fra nabogården; blikket vandrer hen over den store murflade uden at træffe noget, det kan dvæle ved . . . . . Disse gårde kunde således afgive faste punkter under gadekamp. Alle gårde var byggede efter samme plan, tre eller fire bygninger af forskellig bredde på rad: Dørnset ud til gaden, bag dette først Piselen og dernæst Søvnhuset, som hyppig havde trappetårne . . . Som en følge heraf fik gårdsrummet en ejendomlig form. Langs med dørnset løb der en slippe adskilt fra gaden ved en muret port og netop vid nok til, at en belæsset vogn kunde komme frem; længere inde blev pladsen bredere og bredere . . . . Her i den bageste del af gården foregik ved sommertid en stor del af husets sysler under åben himmel. Hvor ingen forandringer er sket, er disse gårdspladser meget maleriske. Som følge af den forskellige bredde springer bygningerne frem ligesom kulisser. Ligheden med en skueplads bliver endnu mere slående ved den stærkt skrånende grund. Særlig

ved midsommertid, når formiddagssolen står højt og tegner slagskygger på alle gavle, er belysningen ypperlig. . . . . Lugerne for ophejsning af varer betegner de øverste etager som paklofter og derved gårdene som anselige købmandsgårde; fyldigere bliver indtrykket af de udstrakte lagerrum, når man kigger ned i de hvælvede kældere."

18. I Flensborg findes en forskønnelsesforening, hvis virksomhed imidlertid væsenlig indskrænker sig til at plante alleer og atter alleer, der, når de voxer til, undertiden skjuler de smukke udsigter. At udbytte de muligheder for storartede anlæg, som Duborg slotsbanke og höjderne bag Mølledammene frembyder både ved jordsmonnets former og ved udsigterne, synes den ikke at have fået öjnene op for.

19. Flensborg og den allernærmeste omegn kan overkommes gennem to vandringer; den første af disse vil imidlertid let kunne deles i flere, idet man nogle gange undervejs kommer nær udgangspunktet, byens midte, Dampskibspavillonen.

Første vandring. 20. Fra dampskibsbroen, hvor der eftermiddag og aften hersker et livligt røre, gennem Skibbrogade op på Nørretorv. Flere gamle gavlhuse; vandspring fra 1758, det eneste tiloversblevne af 31, der tidligere fandtes langs hovedgaden, med en Neptunstatue, det danske og det flensborgske våben (et tårn, hvoraf Sønderjyllands to løver springer frem). Vestlig (Storegade 77) kommerceråd Hansens nygotiske *gård, bygget af Otzen. På hjørnet af Nørregade „Skranken", tilhørende Frue Kirke, bygget 1595, med en pillegang. I hjørnepillen ud mod torvet byens halsjærn.

21. Vor Frue kirke (St. Marie) en rå gotisk bygning fra ca. 1280, senere udvidet til sin nuværende uformelige bredde ved tilbygninger, der er opførte af gilder, som her havde altre for deres skytshelgener. Opad østgavlen en stor vedbend. Tårnet (223' höjt) bygget 1878—79 af Otzen; det skulde have været et stokværk højere, hvad der blev opgivet for bekostningens skyld. Flensborgerne påstår hårdnakket, at spiret er skævt. — Indvendig er kirken overhvidtet med meget store pulpiturer fra 1788. Af den tidligere overvættes rige udstyrelse er endnu en del tilbage. *Alteret fra 1598 renæssance; også godt i det figurlige. Det bliver båret af statuer af Peter og Paulus. Hovedbilledet nadveren; på siderne en stor mængde bibelske og allegoriske scener; foroven to fortræffelige portræter af giverne, borgmester Nacke og hans hustru, der også har skænket den smukke messingdøbefont, som bæres af evangelisterne, og prækestolen med dens store loft. Alterskabene fortræffelig renæssance. Blandt gravmælerne mærkes Beyers (1591); bag den for korset knælende familie et billede af Flensborg med Duborg; Meerfeldts (1597) med et prægtigt billede af dommedag. Blandt ligstenene Frants Bøckmanns († 1741) i det sydlige sideskib. Fr. B. har gjort sig bekendt som spejder i Stenbocksfejden 1713 ved sin snarrådighed og uforfærdethed. — Kirken er rig: foruden kapitaler, jordegods og købstadhuse ejer den Marieskoven (X, 27). Sognet omfatter omtrent det halve Flensborg, „Norden", mod syd til Rådhusgade. Det ældste aktstykke i kirkens arkiv er fra 1284, et afladsbrev udstedt for den af biskop Tyge af Århus.

22. Nord om Frue kirke fører Kompagnistræde ned til Kompagnihuset ved Skibsbroen, bygget 1583, i ældre tid brugt af købmændene og skipperne som en slags børs. Et par mærker i muren angiver stormflodshöjder, således $13/11$ 1872 $11\frac{1}{2}$' over dagligt vande.

23. Op gennem Nørregade, hvis jævne befolkning er den bedste støtte for danskheden i Flensborg. I Nørre Fiskergade tilhöjre et for Flensborgs sprogforhold betegnende skilt „Norsche heringe". — I Slotsgade tilvenstre i den søndre husrække fødtes Hans Nansen 1598. — Den statelige Nørreport fra 16. årh., den eneste tiloversblevne af de gamle byporte, har flere gange været truet med at dele de andres skæbne. På nordsiden det danske våben.

24. Bydelen udenfor porten, Nystaden, er først opstået i dette årh. Her findes adskillige af byens største industrielle foretagender, således Jærnskibsværftet, der sysselsætter c. 1000 arbejdere (tilladelse til at bese det tilstås redebont på kontoret), jærnstøberiet, glasværket og det store Aktiebryggeri på odden nord for Galvig. Videre mod nord fører Åbenrå landevej forbi den höjtliggende restauration Sofiesminde tilvenstre. Skydeplads for den danske skytteforening, stiftet 1861; *udsigt tilbage over byen, der herfra mer end andre steder viser sig som en fabrikby. Mod nord Klusrisskov (XI, 2).

25. Noget nord for glasværket fører en vej mod øst til Østersøbadet, der ejes af byen. Vandet fortrinligt, anlæggene grimme, **udsigten fra den endnu stygge re pavillon overordentlig dejlig. Fjorden viser sig bred og åben som ingen andre steder indenfor Håldnæs. Østersøbadet grundlagdes 1875 efter dr. Henningsens tilskyndelse. I anlægget også Flensborg vandværk. De små dampbåde går med korte mellemrum ind til dampskibsbroen. Langs stranden fører en ny anlagt vej fra badet syd om bryggeriet ind til Nystaden ved værftet.

26. I Nystaden fandt det sidste afsnit af kampen ved Bov sted (XI, 4). De fra Klusris skov flygtende oprørere blev her afskårne af dem af vore tropper, der vest fra var rykkede ind i Flensborg. Først holdt oprørerne stand på møllebakken vest for Nystaden, men deres rækker tyndedes stadig, og de måtte tilsidst vige for et angreb af 3. jægerkor. 160 insurgenter overgav sig, resten flygtede ind i Nystaden, men her blev de fuldstændig omringede. Eskadronen Sauerbrey af 4. dragonregiment gjorde fra Harreslevvejen et angreb ind mod de flygtende, som sprængtes til alle sider, ind i husene, om bag hegnene og tilbage til bakken, og under denne forvirring kom også vort fodfolk til, Bülow fra Harreslevvejen med 2. og 4. bat., Rye sydfra med 1. bat., og fra havnen en afdeling matroser, som vore kanonbåde havde landsat. Mange af oprørerne strakte nu gevær, men mange værgede sig også fortvivlet, så hus på hus måtte tages; længst holdt sig jærnstøberiet, hvor 200 mand blev taget tilfange; oprørernes kække fører kaptejn Michelsen faldt dødelig såret i vore hænder.

27. Fra Nystaden op ad Harreslevvej, hvor Nordslesvigernes rigsdagsmand Gustav Johannsen bor, ad den første sti tilvenstre ned gennem en kløft og op igen. Ad første

vej tilhøjre til handelsgartneriet Vilhelminedal umiddelbart op til Marieskoven. Stadig har man haft den skønne udsigt over fjorden til Broagers tvillingtårne; en lignende findes i skovens nordøstligste hjørne, som man kommer til ved vesten om gården at gå mod nord. Herfra går en fodsti i sydvest til den vej, som gennemskærer skovens nordlige del; denne følges til udmundingen i hovedvejen, som mod vest løber til restaurationen. Eller bædre, man følger en fodsti noget øst for den førstnævnte vej, der fører over skovens højeste punkt (199'). Det ganske jævnt kuppelformet hvælvede jordsmon dækket med højskov er af en egen virkning. Marieskoven, 360 tdr. land, ligger på vandskelslinjen mellem øst og vest, der her går så yderlig ud til de østlige fjorde. Strax vest for skoven begynder det flade mod vest jævnt skrånende hedeland. Skovens jordbund er det hvide sand, og træerne er vel anselige, men bærer dog med deres krogede og mosgrote stammer vidnesbyrd om den hårde bund og det ublide vejrlag oppe på højden. Til de kønneste punkter regnes Svanedammen syd for pavillonen. Mod vest fortsætter skoven sig endnu en fjerdingvej.

28. Tilbage ad den førstnævnte hovedvej til skovens sydøstlige hjørne. Fra bænken herudenfor en ejendomlig udsigt mod sydvest over langelig bølgende jordformer til Hanvedskov og kirke. Ad alleen ind til byen, forbi Plaetners stiftelse (oprettet af en af byens bedste danske borgere) og Diakonissehospitalet, ad første vej tilvenstre til de kæmpemæssige preussiske Kaserner. Fra dem går man mod øst over kartoffelmarker og kålhaver ind til ruinerne af Duborg. Dets tidligere historie X, 3, 4. Fra 1460 var slottet igen i de danske kongers eje, som hyppig opholdt sig her, når de færdedes i Sønderjylland. 1646 fødtes her den senere Kristian V.; hans bedstefader, den gamle Kristian IV., skal have sagt, da han holdt ham over dåben: Gid du engang må trykke Svensken, som du idag har trykket mig. 1719 blev slottet nedbrudt; nu står kun en levning af ringmuren. ** Udsigt.

29. Fra den østlige fod af slotsbakken fører en sti mod syd hen til Mariegade, hvor man kan afbryde vandringen og komme ned i byen ved Fruekirke; et stykke nede ad denne fører Lillegade (Liliengang) op til restaurationen Bellevue; fra balkonen ** udsigt over byen, hvis røde tage ligger dybt under en. Bedst i eftermiddagsbelysning. — Få skridt mod vest fører op til den gamle *Kirkegård, anlagt 1813 på byens gamle fæstningsværker, yndigt beliggende, hvilested for flere slægtled af trofaste Flensborgere, deriblandt Kristian Paulsen (født i Flensborg 1798, professor i Kiel, død som appellationsretsråd i Fl. 1854,

den danske sags første talsmand i Sønderjylland), stenhugger Klewing, værkmester Kruse, senator og stænderdeputeret Peter Nielsen, Flensborgs historieskriver, A. C. C. Holdt osv. De allerfleste indskrifter er tyske, de fleste navne danske. I den sydlige del af Kirkegården gravhöjen over de danske, der faldt ved Isted, blandt disse Læssøe og Schleppegrell. I höjen er også Helgesen († 1858) og Krogh († 1860) jordede. Over officererne 51 marmorplader, skænkede af Frederik VII. Selve gravene er dog vest for höjen. Nord for gravhöjene på en plads, som nu er indtaget af yngre grave, rejstes 1862 Bissens bekendte bronceløve med hovedet vendt mod syd (lermodel i Glyptoteket), med portrætrelieffer af Krogh, Læssøe, Schleppegrell og Helgesen på fodstykket. På den ene af fodens langsider læstes „Isted. Det danske folk rejste dette minde," på den anden:

„Trofaste kæmper i farens stund
mandig har værnet vor odelsgrund.
Troskab skal vagt ved graven være,
manddom skal skærme arv og ære."

1864 blev mindesmærket nedrevet af lejede folk fra Altona og står nu den preussiske officersskoles gård i Lichterfelde ved Berlin. Af fodstykkets granitkvadre ligger endel endnu under træerne i nærheden af kapellet. Fotografier af gravhöjen med løven fås hos fotograf Brandt på Holmen. Vest for Istedhöjen en hæslig slesvig-holstensk kæmpesten over faldne oprørere. Sydligst ved den vestlige sidegang en af Flensborgerne rejst mindestøtte over de danske, der faldt ved Bov: „Den manen der am 9ten april 1848 für könig und vaterland ruhmvoll gefallenen tapfern kriegern gewidmet. — Treu waren sie geschwornen eiden." 40 skridt sydøst for Istedhöjen ligger 28 danske, der faldt ved Mysunde ²/₂ 1864, og endelig er over 60 faldne fra Sankelmark jordede i den store fællesgravs øverste jordlag med et stenmonument. „En strimmel jord, 100 skridt lang og 30 skridt bred, dækker således over henimod 2000 krigere."

30. 5 minuters gang vest for hovedindgangen til den gamle ligger den ny Kirkegård. Udsigt ind over landet fra det højeste punkt (190'). Her hviler forfatteren Bendix Hansen, der var født i det nærliggende Frøslev. Ved siden af den ny kirkegård vandværkets reservoir.

31. Tilbage til den gamle kirkegård; ned langs dennes vestside til det mægtige nye Tinghus, sæde for Sønderjyllands overret. Det har kostet 1 mill. mk. at bygge. Heroppe er mange danske politiske forseelser blevet pådømte, og i fængslet bagved er de blevet udsonede. Det indre kan beses. Den snævre og skumle trappe er

prydet med de slesvigske byers våben og en statue af kejser Vilhelm I. To store sale til den offentlige retsforhandling; i den ene Lorentz Frølichs maleri: Valdemar Sejr giver jyske lov, ført herover fra den tidligere danske appellationsretsbygning; i den anden et maleri: Kristus, der støder Satan fra sig: ligeoverfor en buste af kejser Vilhelm. Fra terrassen * udsigt, som imidlertid er ved at blive forbygget. Nord for tinghuset en ny, smuk pigeskole.

32. Fra tinghuset nogle skridt ned til Nikolai kirke, bygget i gotisk stil c. 1390. Spiret brændte 1887 som følge af lynnedslag, netop som Tyskerne var ved at stikke faner ud af det for at fejre Sedandagen. Det nye smukke spir er af Otzen (286').

* Orgelet fra 1604 renæssancearbejde; på underdelen er fremstillet kong David og de ni muser. Malmdøbefonten, støbt 1491 af Peter Hansen, hviler på fire ungdommelige figurer. På bækkenets rand Jakob den ældre, Peter, Kristus på korset mellem Marie og Johannes, St. Nikolaus, Thomas, Maries kroning, Peter, Kristus på regnbuen, Paulus, Bartholomæus, Treenigheden, endelig den knælende giver, sognepræsten Peter Partzow. Foran alteret lå begravet Sofie af Brandenburg, der 1247 var kommet hjem for at forlige sine brødre Erik og Abel, men døde her. I kapellet mod nord flere gode epitafier, deribl. et over superintendenten Stefan Klotz († 1667), der fortrængte dansk og plattysk fra mange slesvigske prækestole. Malerier: Matthæus' død af Albani (italiensk, 17. årh.); Kristi omskærelse (nederlandsk, ca. 1500); hyrdernes tilbedelse, syndfloden, bønfaldelse om regn (hollandsk stil fra 17. årh.). — Kirken ejer en bogsamling på ca. 400 bind, grundlagt 1580 af borgmester thor Smeden og rådmand Harder Vake; den opbevares i vestkapellet i to smukke skabe og er indbundet i kønne gamle bind.

33. Mod øst ned paa Holmen, der tilligemed Storegade og den vestlige del af Angelbogade danner byens strøg. Mod nord. Til højre Borgerforeningens gård (nr. 17). Lokalerne i baghuset ud til haven. Stiftet 1835 har borgerforeningen været samlingsstedet for den velhavende del af Flensborgs dansksindede borgerstand. Foreningen tæller c. 300 medlemmer og har en bogsamling på 3000 bind. Den danske Foredragsforening holder også sine møder her. Et besøg her en aften, naar de gamle Flensborgere ved deres grog mindes den gode tid, bør ikke forsømmes. — En tredje dansk forening er arbejdersamfundet „Ydun".

34. Nogle huse længere fremme på samme side det nuværende Rådhus, i den danske tid regeringsbygning og sæde for appellationsretten (gavlbygningen til gaden), bygget af Vinstrup 1852. I sidehuset var til 1864 oldsagssamlingen, den bedste i Danmark efter det oldnordiske musæum i København, omfattende c. 8000 numre, deriblandt fundene fra Thorsbjærg mose i Angel (XIV, 9) og Nydammose i Sundved (VIII, 21). Nu er samlingen af Preusserne flyttet til Kiel. Inde i gården også det forhenværende Stænderhus, ligeledes af Vinstrup. Her sam-

ledes de slesvigske stænder 1853—63. Her lod føreren for det danske mindretal, der efterhånden arbejdede sig stærkt op til at blive et flertal, Laurids Skau, sin veltalenhed og sit skarpe vid gå ud over den — ved godsejernes specielle valgret — konstig fremkaldte tyske majoritet, hvis ledere var Hobe-Geltingen, Thomsen-Oldenswort (Ejderstedt) og Hansen-Grumby (Angel). Nu tjæner bygningen de preussiske officerer til klublokale.

35. Til højre fører Rådhusgade ned til banegården. Denne gade giver et godt begreb om bygningskonsten i 50ne, da den blev anlagt; strax tilvenstre en nyere bygning, den tyske rigsbanks filial. — På tomten til venstre i hovedgaden skal et Teater opføres.

36. Hinsides Rådhusgade begynder Storegade. De statelige huse tilhøjre gælder særlig Meiborgs ord X 17. Nr. 2 den danske Nationalbanks filial, anlagt 1844 under stærk protest fra Slesvig-Holstenernes side. I det lille hak ved dens nordlige hjørne fotograf Dreesens udhængsskab; skråt overfor hans atelier, ligeledes med udhængsskabe. I nr. 35 boede Frantz Bøckmann. Tilvenstre på hjørnet af Helligåndsgangen det midalderlige Helligåndshus (ældre end 1325) med kirke, som fra 1583 har været brugt til dansk gudstjeneste, indtil 1668 jævnsides med dansk præken i Fruekirke. 1850 dannedes „den frie danske menighed", hvortil medlemmer kunde slutte sig fra alle byens sogne. Den talte 1863 c. 600 familier eller c. 15% af Flensborgs befolkning, og dens skoler med dansk undervisningssprog 550 børn. Sjælen i menigheden var den livlige og energiske værkmester (d. v. s. arbejdshusinspektør) Kruse († 1859). 1864 blev menigheden opløst og dens skoler lukkede, men magthaverne har dog ladet den danske gudstjæneste vedblive, et vidnesbyrd om, at Flensborg endnu har et dansktalende element. Den danske kirke, bygget 1386, gotisk med en renæssancegavl ud mod gaden og en tagrytter derover. Indvendig vilde kirken, når en udbædring befriede den for hvidtningen, gøre et tiltalende indtryk.

Nu er vi nået til vort udgangspunkt, Nørretorv og Skibbrogade.

Anden vandring. 37. Fra dampskibspavillonen ad Nørre Gårdender mod syd forbi det nye storartede hotel Flensburger Hof; på hjørnet af Rådhusgade Posthuset i nordisk renæssance; skråt overfor den gotiske Banegård. Videre ad alleen Søndre Gårdender med de mange haver tilhøjre, deribl. Borgerforeningens, langs Møllestrømmen forbi den store rismølle ud på Angelbogade nær ved jærnbanebroen. Tilhøjre hen til *Søndertorv med dets gamle gavlhuse, hvoraf nogle måske har

oplevet erobringen 1431 (X, 4). På hjørnet af Klostergangen et smukt restaureret bindingsværks hus med udskårne bjælkehoveder. Midt på torvet en „friedenseiche", plantet af Tyskerne til minde om krigen 1870—71. Flere gange har den måttet erstattes med en ny, når den forrige var gået ud på grund af vanding med stenolje; nu er der anbragt et højt stakit om den, så den får lov til at stå.

38. Ad Klostergangen, hvor Industrimusæets afdeling A. findes (afdeling B. på rådhuset; frit åbent søndag 11—1), forbi Latinskolen, bygget af Vinstrup 1857—60 i samme grundkedelige stil som hans øvrige bygninger, og Gråbrødreklostret, stiftet 1263 af hertug Erik Abelsøns drost Jens Hvidding, nu hospital, ud i Rødegade (navnet af Ryd, den ryddede skov uden for porten). Ad Husumvejen tilhøjre op gennem den maleriske Papirmølledal, gennem hvilken jærnvejen er lagt. Papirmøllen, et af byens største industrielle anlæg, er grundet 1696. Syd om Rødemølle fører en vej østpå over til Slesvig landevej. Følg denne et stykke mod nord til en trappe, der går ned til en fodsti, som fører mod syd langs vestsiden af den store Mølledam. Det nybyggede store Exportbryggeri med ølhave. På Munketoften nordvest for dammen den røde Navigationsskole. Hvor stien støder til en vej, der kommer fra nordøst, over hegnet ind i den løkke, som ligger tilhøjre for fodstien. Fra løkkens højeste punkt den ypperste **udsigt over Flensborg, der viser sig herfra ligesom Jønkøping liggende mellem to vande, Mølledammen og fjorden, omgiven af højderne, som den i øst og vest klavrer op over. Den skovkransede fjord kan følges langt ud. — Ved den store Mølledams nordøstlige side ligger St. Knuds Skyttegildes hus. Knudsgildet, der går tilbage til 12. årh., er en af danskhedens borge blandt den jævne befolkning; sjælen også i det var i sin tid Kruse. Salen med sine minder fra den danske tid bør beses. Øl.

39. Fra udsigtsstedet ad vejen mod nordøst og ad den nyplantede allee langs randen af bakken Sandbjærg, der falder brat ned mod den lille bydel Fiskergården. *Udsigt. Ind til Havretorvet, ned ad Angelbogade og ad det første stræde tilhøjre, Kirkegade, til St. Hans Kirke, opr. romansk fra 12. årh., af bygning den ældste i byen. Pænt renæssancespir. *Renæssanceprækestol fra 1587, smukke lysekroner og lysarme. Ad Damgårdsgade og St. Hansgade igen ud på Havretorvet, ad Nørre Hulvej (Lyksborggade) indtil den første vej tilvenstre, ad denne nogle få skridt, så fører en fodsti tilvenstre op over St. Jørgensby, der er opstået om et St. Jørgenshospital.

Jørgensby har været og er tildels endnu Flensborgs sømandskvarter; her findes således den Rønnenkampske stiftelse for gamle søfolk. Jørgensby har til langt ind i dette århundrede været væsenlig dansktalende. * Udsigt langs hele stien, undertiden hæmmet af plankeværker; bedst i morgenbelysning. Ned forbi en mølledam og op igen over Ballastbjærget, stadig med udsigt, eller langs stranden ad Ballastbroen, til Kilseng. To restaurationer. Tilbage langs stranden og over banegårdsterrænet eller med en af havnedamperne over til dampskibspavillonen. — Et kvarters vej ad fodstien ligger nord for Kilseng Mørvig med restauration og en gammel forfalden park, anlagt 1641, med udsigtspunkter.

XI. Udflugter fra Flensborg.

---

1. De naturskønne egne om Flensborg samler sig væsenlig om fjorden, og ved hjælp af de mange dampskibsforbindelser og anløbspladser ved denne er de bekvemme at nå. Ingensteds i nordiske farvande, ikke engang i Øresund, findes vist en så livlig lokal dampskibsfærsel som her. Ikke blot søges de mange badesteder langs kysten af badegæster — så godt som udelukkende fra Tyskland, særlig Hamburg, — men Flensborgerne har vænnet sig til hver eftermiddag i sommertiden at tage sig en rundtur på fjorden og her sætte hinanden stævne. På dampskibene høres derfor på denne dagstid næsten kun tysk; man skulde ikke tro, at fjordens nordre bred, når man går udenfor badehotellerne, er hel dansk. Ved hjælp af en dampskibsfartplan er det let at sammensætte ture; her maa de tages i enkelte store afdelinger.

A. Fjordens nordkyst IX.

B. Klusris—Bov—Frøslev. 2. Nord på gennem byen og ad Åbenrå landevej til Klusris skov, eller med dampskib til Østersøbadet og derfra til fods frem til skoven. Hvor landevejen når denne, bøjer man tilhöjre ned til stranden og følger langs brinken, til man atter møder landevejen. Den prægtige skov (450 tdr. land) er meget medtaget af at Preusserne bruger den til skydeøvelser. Fra klinten** udsigter ligetil Broager. En skrænt temmelig langt mod nord hinsides en kløft er „de Danskes höj", hvortil trofaste Flensborgere gik ud i krigens tid for at se krudtrøgen over Dybbøl. Ud på det åbne terræn, Sosti, også kaldet Waschersleben efter konferensråd W., den ældre Bernstorffs og Stolbergernes ven, som boede her i landlig

ensomhed i den skønneste natur. Dampskibsanløbssted. To beværtningssteder, deriblandt Jessens tilvenstre for vejen op mod skoven.

3. Hinsides Sosti fører tilhøjre en vej ned gennem skoven til *Kobbermøllen, smukt liggende i Krusåens dybe engdal mellem Klusris og Kollund skov (IX, 11). Værket, der går tilbage til Kristian IV's tid, sysselsætter c. 100 arbejdere. De danner en tysktalende koloni, et Flensborg i det små, i det her iøvrigt allerede dansktalende land. Fabrikken fremstiller især yellowmetal i plader til skibsbrug.

4. Fra Sosti igen gennem skov ad landevejen eller fra Kobbermøllen langs mølledammens søndre bred til passet ved Krusågård, der ligger smukt mellem de to mølledamme. Strax nord for åen fører en vej til venstre op til Nørre Smedby, men vi foretrækker at gå lige ud gennem hulvejen til knudepunktet, hvor landevejene til Tønder og Sønderborg skiller sig ud fra Åbenråvejen. Fra Tøndervejen går få skridt fra korsskæringen en markvej til venstre over en bakkekam (137') til N. Smedby.

Fra bakken udsigt over Bovstillingen, hvis styrke på venstre flöj beroede på denne bys höje beliggenhed (det højeste punkt tæt vest for byen 176') med et åbent, jævnt mod nord skrånende terræn foran sig, og i fronten på den dybe, sumpede Krusådal med dens småsøer, over hvilke der kun var eet fremkommeligt overgangssted, landevejsbroen ved Kruså, mens endelig den højre flanke var beskyttet af fjorden. Det svage punkt i forsvarsstillingen var, at den kunde omgås i vest over det flade hedeland. Den venstre flanke måtte derfor dækkes af rytteri. Oprørernes kavalleri stod imidlertid 9/4 1848 så langt mod syd nede ved Hanved og Valsbøl, at det lykkedes hovedkorpset af vor styrke, mens to bataillioner holdt fjenden i den tro, at vi vilde forcere Krusåpasset, at trænge frem i sydøstlig retning mod Flensborg gennem Bov by, der først måtte stormes, over Frøslev og Harreslev. Oprørerne måtte derfor, for ikke at blive omringede, skynde sig tilbage, og ca. 1000, der kom til Flensborg først efter at vore tropper havde besat byen, blev tagne tilfange. På tilbagetoget ad landevejen led fjenden især tab, da han måtte over det åbne jordsmon ved Sosti, hvor han blev stærkt beskudt af vore kanonbåde i fjorden.

5. Fra N. Smedby går en markvej, der fortsættes i en fodsti, langs bakkehældet over til Bov. Kullet romansk kampestenskirke med en söjleportal. Byens hovedgade er Oxevejen (II, 11).

Bov blev 9/4 stormet af 3. jægerkor, som efter en livlig fægtning indtog byens nordlige og nordvestlige udkant, mens oprørerne inde i byen holdt sig 1/2 times tid; hus efter hus, gærde efter gærde måtte tages; særlig var kampen hård om kirkegårdsmuren. Først da 12. bat., Sønderjyder, kom til, og byen blev omgået i vest, trak fjenden sig tilbage til Nyhuspasset. I Bov by faldt kaptejn Hegermann-Lindencrone; mindesten over ham på kirkegården.

6. Fra Bovs sydligste ende fører Oxevejen lige mod syd over Volmerstoft og Padborg, men vejen til venstre forbi gården Rønsdam ned til Nyhus ved Nyhus sø.

Hinsides det første sted på höjre hånd i denne by, syd for en vej, der fører mod vest op til de store gårde i Volmerstoft, ligger i engen voldstedet af slottet Nyhus, som de holstenske grever byggede 1345,

efterat de 1340 havde fået Sønderjylland i pant, ved det nordlige skel for landets sydligste syssel, Istedsyssel, for at dække vejen til Flensborg og Angel. Senere kom det i dronning Margretes hænder, men indtoges og ødelagdes af Holstenerne 1431, samme år som Flensborg blev deres.—Efter at have indtaget Bov rykkede vore tropper frem mod den stærke stilling ved Nyhus, men fjenden, som blev bange for at blive omgået sønden om søen, flygtede, såsnart 12. bat. nåede passet, for ikke at gøre holdt før på møllebakkerne inde ved Nystaden (X, 26).

7. Fra Nyhus kan man enten over Klus („claustrum", i midaldren et kapel med et undergørende Mariebillede) og Slukefter gå ind til Flensborg, eller man kan nord om søen over Volmerstoft gå til Padborg holdeplads og derfra med toget tage ind til byen.

8. En god halv fjerdingvej vest for Padborg ligger den udmærket dansksindede by Frøslev, den nordligste i Hanved sogn. Frøslev by danner sammen med den vestlige del af Bov sogn (Vejbæk og Kraglund) og Ellund og Harreslev byer i Hanved sogn en ypperlig forborg for danskheden og er vel værd et besøg; den store, tætbyggede, hyggelige by kan der hvile en egen stemning over. I Frøslev er forfatteren Bendix Hansen født, og byen har samtidig blandt sine gårdmænd haft en digter på det sønderjyske folkemål, kromanden Karsten Thomsen († 1889. „Fra danske hjem i Sønderjylland", Kolding 1888 og oftere). En af hans viser er kendt i videre kredse: „Å hør min pihg å sej do mæ." Bag Frøslev ligger Frøslevsand, en fordums indsande, lyngklædte bakkerader afvexlende med flade strækninger; fra de højeste toppe, Rådhusbjærg mod vest og Etlingbjærg mod nordnordøst, vide udsigter mod vest over Medelby og Tinglev sogne og den store hede- og mosestrækning mellem disse, der går helt over mod Tønder og skiller Slågs og Kær herreder, Isted og Ellum sysler. Den vil engang danne et ypperligt værn mod tyskhedens fremtrængen og ser ud, som om den var skabt til at blive Danmarks sydgrænse sammen med Krusådalen længere i øst. Begyndende tilplantning. Man kan gå vesten ud ad byen til sanden, følge den mod nordøst og komme nordfra ind i Frøslev igen.

9. Fra Padborg fører en vej mod sydøst til Harreslev; hvor denne vej gør sit første knæk tilvenstre, går en fodsti, der er kortere, af tilhøjre. * Udsigt over Nyhusdalen med småskovene og de bratte sænkninger.

I Harreslev by mødte $^{3}/_{4}$ Bülows brigade (1., 2., 11. bat.), der var gået vest om Bov, øst om Frøslev, en meget sejg modstand af to oprørskompagnier under kaptejn Schmidt. Tværs over vejen var dannet en barrikade. Da Schmidt var falden, gik oprørerne tilbage mod øst, men stansede pånv ved Flensborgvejen med den højre flöj støttet til et mosedrag og den venstre til et teglværk. Det første angreb af to bataillioner afsloges, og de veg først, da Rye med 1. bat. gik løs på dem. Derefter rensede Rye Marieskoven og marcherede gennem Mariegade ned i byen, hvor han tog stilling ved Nørreport med front mod nord for at lukke tilbagevejen for de insurgenter, der kom fra Bov og Kruså. — Harreslev by er rent dansktalende, men i

husene østen for byen ind ad Flensborg til begynder tysk fra staden af at udbrede sig. Det samme gælder socialismen.

Turen Flensborg—Krusâ—Bov—Nyhus—Flensborg er lidt over 2½ mil; tager man med dampbåd til Østersøbadet, spares en fjerdingvej; tager man fra Padborg med toget ind til Flensborg, spares en god halv mil. Fra Padborg til Frøslevsand og tilbage er c. 1½ m., til Frøslev selv kun et kort stykke; fra Padborg over Harreslev ind til staden ¾ mil.

C. Hanved-Valsbøl. 10. Med et formiddagstog til det nordslesvigske Skiftespor, som allerede ligger i hedelandet. Derfra over lyngmarker mod vest til Hanvedskovs nordøstlige hjørne. Den 1000 tdr. land store skov var allerede i Valdemar Sejrs tid ligesom nu statsejendom (konunglev). Skoven står på lignende ufrugtbar bund som Marieskov, men höj kultur har fremdrevet prægtige træer. Den dybe stilhed inde i den udstrakte skov, som atter tildels omgives af hede, er velgørende, når man kommer fra det livlige Flensborg. Den sydlige del af skoven gror på den flade hedeslette; den nordlige er stærkt bakket og höjner sig, set i frastand, brat over den øvrige skov. Gennem skoven går to veje fra øst til vest. Følg ikke den sydlige, ved hvis indgang skovridergården og Gammel Skovkro ligger, men den nordlige lige vest for et banevogterhus. På den tredje tværvej ligger mod nord skovens höjeste punkt (198'). Ved den sjette tværvej böjes igen mod nord indtil skovranden. Følg vejen langs denne mod vest og derefter mod nord, ialt c. 1000'; hvor en hedestrækning begynder, går en fodsti mod nordvest til Hanved.

11. Hanved er kirkebyen i et to flademil stort sogn med 3000 indbg. Kirken brændte i 1882 men er genopbygget med benyttelse af de gamle mure af rå kamp og har atter fået sit 150' höje spir, som skal kunne ses helt ude i mærsken, eftersom kirken i og for sig ligger höjt på det vestlige affald af den höjderyg, der går gennem Hanved skov. Kro. Hanved kirkeby, Timmersig og Valsbøl er de nordligste byer, hvor tysk er begyndt at trænge ind ved siden af det dog langt overvejende dansk. Medelby sogn, Ellund, Gotrupel og Frøslev i Hanved sogn nord for kirkebyen er udelukkende dansktalende.

12. Nordvestlig i Hanved by fører en fodsti over Timmersig ved Meden å ud til Friservejen. Ad denne lige i vest til Valsbøl ved Valsbækken. Kro ved landevejen. Om Valsbøl sogn handler den bedste skildring, der gives af dansk almueliv: „Fra heden" af Feilberg, der før 1864 var præst herude. Nord for Valsbøl ligger et egekrat på en bakke, Höjesten, fra hvis top

(131') der er en vid udsigt over hedelandet. I nordvest Medelby kirke, nærmere höjen i samme retning Østerby, i sydvest Skovlund og Nørre Haksted, mod syd Meden og lidt tilvenstre derfor længere borte Store Vi kirkeby. Vi og Skovlund er de sydvestligste byer, hvor der endnu findes danske sympatier. Syd for Valsbøl er det danske sprog overvejende på 2½ mil gennem Vi, Hjoldelund og den nordligste del af Fjolde sogn. Derfra tales dansk endnu en mil mod syd ind i Svesing sogn, men tysk er her overvejende. — Fra Medelby stammer den berømte lutherske teolog Jørgen Callisen (Georg Calixt), født 1586. Dette sogn var før 1848 tilligemed Bov det nordligste med tysk kirke- og skolesprog, men præsten Christiansen havde i fyrrerne efter menighedens ønske indført dansk præken ved siden af den tyske og tillige dansk skoleundervisning ved siden af tysk, da børnene ellers, som han skrev, „würden unwissend wie heiden ins leben gehen." I 50erne var Christiansen af det danske præsteflertal valgt til medlem af de slesvigske stænder.

13. Fra Valsbøl er der gode ¾ mil over Skovlund, hvor man böjer mod syd af fra landevejen, til Nørre Haksted, hvis kirke har et mærkeligt senromansk *relief fra ca. 1200 anbragt over korbuen. Rundbuede kløverbladsbuer, bårne af söjler, deler det i 8 afdelinger: 1) Getsemane, 2) domfældelsen, 3) hudflettelsen, 4) nedtagelsen af korset, 5) gravlæggelsen, 6) kvinderne ved graven, 7) opstandelsen, 8) himmelfarten. Krusifixet i den kløvede midtsöjle er yngre. Et lignende relief i Hyrup i Angel (XIV, 12).

14. Tilbagevejen foretager man fornuftigst med den nys åbnede bane Niebüll (i mærsken) — Flensborg (45 km.), der i dansktalende egne har stationer ved Læk (33 km. fra Flensborg), Agtrup (30 km.), Sprakebøl (27 km.), Skovlund (20 km.), Valsbøl (16 km.) og Hanved (10 km.) og ved det nordslesvigske skiftespor forener sig med hovedbanen. — Vejen Skiftesporet—Hanved—Valsbøl 1¾ mil.

D. Sankelmark-Overse XII 2 ff.

E. Husby-Sørup XIV 10 ff.

F. Fjordens søndre bred. Lyksborg. 15. Til Lyksborg kan man komme ad tre veje:

a) tilvands,

b) med dampsporvejen, der den halve vej går langs randen af Lyksborgskovene Sønderskov og Tremmerup. Holdepladser: Vejrgab, Kavslund, Himmershöj, Rødhus. Lyksborg holdeplads midt i flækken,

c) tilfods (knap 1½ mil) langs kysten over Kilseng og Mørvig (X, 39). En fodsti går fra det nordvestlige hjørne af parken mod nordøst over Osbæk til Tvedskov. Lige nord for den vestlige del af denne by en bakke (157') med *udsigt over hele den indre fjord. I Kilseng har socialismen sat sig fast; ellers har denne egn endnu

nogle danske sympatier, ligesom dansk tale her endnu er hyppig; også børnene kan dansk. Fra Tvedskov fører vejen videre mod øst til Mejervig; derfra nærmere stranden over et åbent terræn men med Sønderskoven nær til højre ind i skoven Ville, der set fra fjorden viser sig som en kuppelrunding, formet sådan af vestenvinden. Gennem skoven til dæmningen, der skiller den helt af skov omkransede dam Vesterværk fra fjorden. Umiddelbart før dæmningen fører en sti tilvenstre over en eng til Kildedalen med en jærnholdig Kilde og pæn udsigt. Tilbage og gennem skoven Tremmerup. Ved skovløberhuset deler vejen sig, tilvenstre til badehotellerne ved stranden, Sandvig, tilhøjre til flækken og slottet Lyksborg. — Midtvejs mellem Mejervig og skoven Ville ligger op til Sønderskoven gården Midtkobbel; ved denne gård kan man böje tilhøjre og gå den hele vej til Lyksborg gennem skoven forbi den store eng Rørkær.

16. Lyksborg var i midaldren et cistercienserkloster, Rydekloster. Det lå oprindelig i Slesvig by, St. Mikkelsklostret, men blev flyttet først til Guldholm ved Langsøen og 1209 hertil. Arnfast, som skal have forgivet Kristoffer I. i Ribe 1259, var abbed i Ryde. En af de vigtigste kilder til Danmarks historie i det 13. årh., Annales Ryenses, der ånder en glødende patriotisme og stort had til tyskerne, er skrevet her. 1582 overlod Fredrik II. sin broder Hans den yngre af Sønderborg Ryde kloster som erstatning for hans del af arven efter farbroderen Hans den ældre, og i de følgende år brød hertugen de gamle klosterbygninger ned og opførte slottet Lyksborg, som blev færdigt 1587. Her døde han 1622. Ved den derpå følgende deling af de sønderborgske ejendomme tilfaldt Lyksborg hertug Filip, hvis afkom, den glücksburgske hertuglinje, uddøde 1779, hvorefter Lyksborg faldt tilbage til kronen. 1825 gav Fredrik VI. sin svoger hertug Leopold af Holsten-Beck titel af hertug af Glücksburg; og fra 1836 boede hans enke og familie her en række år. Fra 1857 opholdt Fredrik VII. sig meget på slottet, og her døde han $^{15}/_{11}$ 1863. Den preussiske regering overlod slottet til bolig for hertug Karl af Glücksburg, Kristian IX.'s broder, der døde 1878. Hans enke, den ældgamle prinsesse Vilhelmine, Fredrik VI.'s datter, bor her endnu; hun har således mistet bægge sine mænd på Lyksborg. Der findes i den ellers tysksindede flække en slags pietet for den gamle dame; på hendes fødselsdag paraderer „Fredriksgarden" ved slottet, og om aftenen er der illumination.

17. Omkring slottet er den lille flække (938 indbg.) opstået, der i de senere år er bleven bekendt som badested og „sommerfrische", men udelukkende besøges af tyskere. 1872 byggedes det første hotel ved Sandvigen, Strandhotellet. Nu findes foruden dette ved Sandvig hotel Bellevue og hotel Fernsicht, i flækken hotel zur Sonne, hotel Ruhethal, Stadt Hamburg osv. Alle selvfølgelig tyske. — Munkbrarup sogn, i hvilket Lyksborg egenlig ligger, udmærker sig ved sin store naturskønhed. Jordsmonnet består tildels af langsom rundede enkeltstående bakker, mellem hvilke der findes engdrag og flere tildels konstig lavede småsøer. Beliggenheden på Angels nordspids giver lejlighed til udsigt både ind over Flensborg fjord og ud i

den åbne Østersø. Hele strækningen langs kysten er i en længde af en mil dækket af prægtig bøgeskov, tilsammen 1100 tdr. land.

18. Fra pavillonen ved hotel Bellevue ** rundskue over fjorden indtil Kobbermøllebugten, Håldnæs, Broagerland, Svenådalen, Lyksborgskovene og bag dem det höje Husby kirkespir; i nåletræsplantningen mellem de to hoteller, Sandvigkobbel, ligeledes en herlig udsigt fra den höje klint Vilhelminehöj.

19. Bag om Strandhotellet fører en ved vejvisere tilstrækkelig betegnet fodsti til Kongeegen ved slotssøens nordvestlige hjørne, hvor Fredrik VII. ofte plejede at mede. * Udsigt over til slottet. Derefter vest og syd om søen til slottet. Ved sydsiden et godt ekko over mod borgmurene. Lyksborg slot består af tre huse, der ligger med langsiderne op ad hinanden, således at fasaden og den ligeoverfor liggende side hver afsluttes af tre gavle foroven. I hvert af de fire hjørner et tårn, på siderne af hovedindgangen mindre trappetårne og et spir midt over bygningen. Slottet har nærmest lignet det ældre Fredriksborg, men nu står det hvidkalket istedenfor med røde mure og sandstensforsiringer; de tidligere svungne gavllinjer er nu afløste af lige og gesimserne er borte. Gårdfasaden må i sin tid have været meget malerisk. Slottet ligger ligesom Fredriksborg på øer; yderst hovedbygningen, længere inde kavallerbygningerne. For at bese slottets indre henvender man sig til hushovmesteren i kavallerbygningen. Fra Kavallerøen fører en bro mod nord til den for publikum åbenstående slotspark. Fra dennes nordlige udgang kan man med få skridt komme tilbage til Kongeegen.

20. Går man derimod fra slottet gennem den venlige flække mod nord, og hvor dampsporvejen skærer gaden, stadig ligefrem, kommer man ud på chausseen til Håldnæs og Bokholm. Vejen, der følger langs skovbrynet, kan forkortes noget ved at gå ad en fodsti gennem skoven, der begynder, hvor landevejen gør sin første krumning, efterat man er kommet ud af flækken, omtrent 500 skridt fra den. På vejviserne står „Johannesbjærg". Mellem Bokholm og stranden ligger det lille badested Johannesbjærg, fra hvis pavillon der er ** udsigt langs Angels nordkyst med småbugter, skove og klinter, ud i havet og mod nord til Broagerland og bag dette Kejnæs på Als. Dybbølbakke med mindesmærket og møllen ses tydelig. I Bokholm, Skovsende og Håldnæs er de tidligere meget stærke danske sympatier ved at gå op i socialismen.

21. Fra Bokholm fører vejen videre mod nord over

det smalle Drag til halvøen Håldnæs, fra hvis klinter mod nord (84') der ligeledes er et smukt rundskue over den indre og ydre fjord. I kroens have betegner en sten det sted, hvor 7/4 1848 en dansk kvartermester faldt, da vi for at vildlede fjenden med hensyn til det sted, hvor vi vilde angribe ham, landsatte et kompagni på Håldnæs. — Fisker Asmussen kan herfra sætte en over til Sandager eller Broagerland. — Fra husene umiddelbart syd for Draget går en fodsti mod vest, der fortsættes af en vej, som danner dæmning mellem søen Ny Pugum og fjorden og fører til landsbyen Skovsende. Herfra kan man gå tilbage til Lyksborg (Sandvig) enten langs stranden forbi Skidden Hulvej eller gennem Fredskoven; ind ad det første led og derefter på skrå i sydvestlig retning, til man møder den lige hovedvej, som gennemskærer skoven fra øst til vest. Over lysningen ved skovløberhuset kommer man ind i skoven Jomfrubjærg og over Svenåen ned til badestedet. — Lyksborg—Bokholm 1½ fjerdingvej; Bokholm—Draget en lille fjerdingvej; Draget—Håldnæs en god fjerdingvej; Draget—Fredskoven—Sandvig tre små fjerdingvej.

22. Fra Bokholm kan gøres en spaseretur til Langballeå (gode tre fjerdingvej). Fra Bokholm strand fører en fodsti snart op på klinten (108') og følger langs denne, indtil den sænker sig ned mod et engdrag inderst i Bokholmvig. Den støder da til en vej, som man følger et stykke ind i landet forbi en gård tilhøjre og et par andre tilvenstre, idet man retter sin gang — de sidste 200 skridt ad en fodsti — mod det sydvestlige hjørne af skoven Sigumlund. Langs dennes søndre rand fortsættes stien, ud i det fri lige forbi gården Lund og ind i Langballe skov. Derpå efterhånden böjende tilvenstre ned gennem byen Langballeskov forbi smukke frugthaver til den yndigt liggende, hyggelige og billige kro i Langballeå. Trætte rejsende, som vil direkte til Lyksborg eller Flensborg, tager tilbage med dampsporvejen fra Langballe by oppe i landet (gode 1½ fjerdingvej fra stranden). Man går fra kroen tilbage gennem byen Langballeskov, men böjer så mod syd; ved den første korte tværvej går man tilhöjre til Langballekåd, hvorfra vejen går i lige linje mod syd til holdepladsen. De slyngede veje går mellem höje hegn, så man må tage sig iagt for ikke at fare vild. — Fra Bokholm og langs kysten mod øst gennem Grumtoft, Nykirke, Kværn og Stenbjærg sogne hævder det danske sprog sig endnu en ringe plads, ligesom der endnu er nogen dansk følelse blandt fiskere og husmænd. Derimod oppe i landet i gårdmandsbyerne må den

danske tale siges at være uddød, og kun i Stenbjærg sogn er der endnu nogle danske stemmer. Kysten er vedblivende meget smuk med klinter og skove og skønne udsigter til Broagerland og Als. Og tager man med sporvejen fra Langballe videre forbi Strygmølle og Dollerup, har man fra Hatlund holdeplads kun en lille spaseretur mod syd til Skærsbjærg, Angels højeste punkt, (222'), med vid udsigt over land og hav.

XII. Flensborg—Slesvig

ad landevejen.

1. At tilbagelægge vejen Flensborg—Slesvig til fods (eller vogns) er i höj grad at anbefale. Landskabet er ejendommeligt og afvexlende, idet øster- og vesterlandets natur strides med hinanden; fra Angel kommer af og til bakkedrag med levende hegn, skove og frugtbarere marker, andre steder stryger den flade hede ind vesterfra; fra flere højdepunkter er der meget omfattende og afvexlende udsigter. På stedet selv vil man kunne studere valpladserne ved Sankelmark (Oversø) og Isted. Men den ejendommeligste stemning kommer man dog måske i ved her under en vandring af få mile at komme fra det danske land ind i et tysk. Syd for Flensborg er folkets sprog og sindelag endnu næsten til hælvten dansk, og selv børnene forstår og taler dette sprog, men jo længere man kommer mod syd, des sjældnere bliver begge dele, og syd for Helligbækken færdes man i rent tyske egne. Hvert menneske man møder, spørger man ud om et eller andet, spændt på, om svaret bliver på dansk eller tysk. Den lige vej mellem Flensborg og Slesvig er $4^3/_4$ mil; med de afvigelser til siden, som en vandring over Isted valplads nødvendiggør, bliver den $5^1/_2$ mil. Den hele tur kan tilbagelægges af en dygtig fodvandrer på een dag; det meste af vejen er god chaussee. Den store mængde kroer på vejen gør, at man eftersom man er træt eller har lyst kan bryde af hvorsomhelst og fordele turen på to dage. Men kroerne i den magre egn er ikke gode; Oversø kro, Isted skovkro og Ruhekrug nær Slesvig er vist de bedste.

2. Fra Flensborg ud ad Rødegade lige mod syd op over bakkehældet vest for Mølledammene. Inden mange skridts vandring forsvinder de levende hegn og østlandets

særpræg. 1½ fjerdingvej i syd, på skellet mellem Flensborg byjord og Oversø sogn, tilvenstre en række prægtige lyngbanker, *Hornskrup, hvis højeste punkt (228') må bestiges for udsigtens skyld. Mod nord ligger Flensborg så meget gemt mellem bakkerne, at kun de højere liggende dele af byen viser sig; derimod blåner fjorden dybt nede, og man kan følge dens nordkyst fra Klusris langt ud. Mod øst har man Angels bølgende jordsmon med levende hegn og småskove, men mod sydvest den flade hedeegn i ubegrænset udstrækning. Mod nordvest Marieskov og lige mod vest Hanved skov. Mod syd forsvinder landevejen i passet ved Sankelmark sø for senere at dukke frem igen og forbi Oversø kirkeby at føre op til det højtliggende Sønder Smedby, der sammen med Nørrehøj til højre for denne by, en svagtbuet, med kæmpehøje kronet ryg, danner synsgrænsen i denne retning. Hornskrup ligger i vandskelslinjen mellem Østersøen og Vesterhavet. Fra bakkernes nordlige fod løber småbække ned til Flensborg fjord, mens Sankelmark sø gennem Treå og Eideren sender sit vand til Vesterhavet. Herfra böjer vandskelslinjen, der er kommet fra Marieskoven, mod øst langt ind i Angel nærud til dettes østkyst for over Nørre Brarup igen at gå mod vest, så det møder os pány på landevejen sydvest for Isted skov.

3. Tilhöjre Jarplund by. En god fjerdingvej syd for bakken Bilskov kro. Den nye kromand er fra Eiderstedt og kan derfor ikke tale dansk. Ellers er dansk almindeligt i den nordlige del af Oversø sogn. I kroen holdt den danske overkommando krigsrådet før slaget ved Isted; her opholdt også Max Müller sig i slutningen af fægtningen ⁶/₂ 1864.

4. I den side eng syd for Bilskov kro, som gennemskæres af den lille bæk, der lige syd for kroen går over landevejen, tilhöjre af vejen og nord for Sankelmark skov stod ²⁴/₄ 1848 on kamp under den danske hærs tilbagetog efter Slesvigslaget. Vore forposter, mens hæren udhvilede sig i Flensborg, dannedes af 2. jægerkor under oberstlöjtnant Styrup og 3. dragonreg. under oberst Astrup. Jægerne stod i Oversø by, dragonerne var indkvarterede i byerne nord derfor: Jarplund, Munkvolstrup (lige øst for Bilskov), og Julskov (sydøst derfor igen). Ved stor uforsigtighed fra vor side — dragonerne havde sadlet af og var gået i kvarter uden at udstille forposter, da de stolede på det foranstående fodfolk — og måske ved forræderi — den tysksindede kromand i Oversø skal have sneget sig gennem vor linje og bragt fjenden bud om vor udsatte stilling; en bonde i Frørup viste ham vejen — blev denne post omgået af fjendtligt rytteri både vestenom Sankelmark sø og fra øst ad landevejen Mysunde—Flensborg. Af dragonerne blev ca. 80 tagne tilfange, tildels uden at der kunde gøres det mindste flugtforsøg; men jægerne trak sig tilbage ad landevejen til nord for Sankelmarkskov, hvor de søgte ud i engen og der opstillede sig i kompagnifirkanter. Dækkede således kunde de tage mod et angreb; på 25 skridts afstand mødtes det fremstormende rytteri af en ødelæggende ild, og dets tilbagetog gjordes vanskelig ved at hestene sank gennem den bløde bund. Derefter gik jægerne over bækken længer mod vest, og kompagniet Wolle lykkedes det at undslippe, men for de

efterfølgende to kompagnier (Scharffenberg og Westergaard) var det for sent. De måtte blive stående midt i engen omringede af fire bataillioner og tre eskadroner. Flere gange søgte fjenderne at storme, men de blev vist tilbage, og man skød derefter kun i afstand på jægerne. Styrup faldt, men først efter 1½ times kamp, kl. 7 om aftenen, da de havde bortskudt alle deres patroner, strakte de våben.

5. Vejen fører videre langs Sankelmarkskov til højre (østrigsk mindesmærke i skovbrynet). Hvor skoven slipper, på lyngbakkerne tilvenstre ligeledes et østrigsk monument. Vest for vejen det mindesmærke, en privatmand i København har ladet opføre for sin egen opbyggelses skyld. Fra bakkerne overskues bedst kampen 6/2 1864.

Her havde vor 7. brigade, Max Müller, taget stade for at optage 8. brigade, der hidtil havde været bagest, og selv derefter danne bagtroppen. Af 1. regiments 1. bat. stod tre kompagnier i langstrakt kæde langs det dige, der syd for skoven fra landevejen løber ned mod søen med et knæk nær denne, det fjerde bagved i ly af skoven; 2. bat. stod til venstre for chausseen, et kompagni i højde med diget, de andre bagved i kompagnikolonner; 11. reg. stod bagved 1. sydlig i skoven, på højden ved mindesmærket og inde i krattet bag højden. Over hele egnen lå et snedække, også over den tilfrosne Sankelmark sø; det var ud på eftermiddagen i den mørke vinterdag. Til Oversø var Østrigerne nået og rettede derfra i en times tid kanonild mod os. Derefter lod Gablenz sit rytteri, 3½ eskadron, rykke frem mod vor højre fløj vest for vejen. Et angreb førtes frem fra sydvest, et andet fra landevejen, men bægge afvistes, og rytteriet måtte tilbage. Derefter sendtes en jægerbataillon frem, som også dreves tilbage af vor linjes ild. Så sendtes påny jægerne og nok en bataillon ind mod diget. Vore tropper gjorde et modangreb frem; ikke 30 skridt syd for diget, hvor marken er højest, stødte soldaterne sammen med de blanko våben. Efter et vildt håndmænge brødes vor linje; vor yderste højre fløj blev afskåret; endel lykkedes det under vedblivende nærkamp at undslippe ind i skoven, mens 2. bat. trak sig tilbage til krattet og højden vest for vejen, hvorfra den adsplittet søgte mod nord. Max Müller, som under dette sidste angreb havde holdt til hest på højen og på vejen ved indgangen til skoven, bød nu 11. reg. at gå frem til angreb mod skovbrynet, hvortil fjenden allerede var nået, og mod de sydøst for højen med mindesmærket liggende bakker, hvorfra Østrigerne nu også søgte frem. Men angrebet mislykkedes, da Østrigerne nu havde fået forstærkning. Endnu vilde Max Müller gøre modstand inde i skoven, men da føreren for 11. reg., major Rist, ved en fejltagelse troede at se fjendtlige tropper i Munkvolstrup – det var vort eget 17. reg. – rettedes endel af vore folk den vej hen, og tiden for et angreb gik spildt; Bilskov kro var nu besat af fjenden med et nyt tilkommende regiment. Længer nåede han ikke, nu da mørket faldt på; vi stod da 4–500 skridt nord for kroen på en højde vest for vejen.

6. Fra Bilskov kro en fjerdingvej til Oversø ved Treåen (Trenen). Stillingens vigtighed for et forsvar var allerede erkendt i midaldren; syd for byen ses rester af gamle skanser, kirkegårdsmuren er meget anselig, og kirkens runde kampestenstårn, der i gammel tid kun havde indgang fra kirken, har været indrettet til forsvar. Sådanne forsvarstårne ved kirkerne findes kun i de tidligere grænseprovinser, Skåne og Sønderjylland (jfr. Kosel XIV 4, Haddeby XIII 16; endvidere Syderstapel ved Fredriksstad og den nedbrudte Kampen kirke lige nord for Eideren ved Rendsburg). Af Oversø kirketårn er nu overdelen afbrudt. Kirkens hvælvinger er c. 1620 blevet malede

i renæssancestil; kapperne har brystbilleder af profeter og evangelister i rige rammer af løvværk, englehoveder, musikalske instrumenter osv. På kirkegården hviler oberstløjtnant Styrup.

7. En fjerdingvej øst for Oversø (vej både nord og syd om åen) ligger landbrugsskolen Ågård, det sydligste sted på denne kant, hvor dansk åndsliv plejes, ved Treåens udløb af Tresø. På Ågård hørte de efter fotografi bekendte „sønderjyske piger" hjemme. I den sydlige del af Oversø sogn kan endnu børnene — efter forfatterens erfaringer — tale dansk.

8. Den næste fjerdingvej fra Oversø har landevejen stadig Treå på højre hånd. Hinsides åen den store landsby Frørup. Hvor vejen begynder at sænke sig ned mod Ilsøstrømmen, grænsen mellem Oversø og Siversted sogne, østfra flydende ned til Treå, en smuk kæmpehøj tilhøjre med udsigt over Treådalen og skovdragene i syd. Over skoven hinsides strømmen ses ryggen af Nørrehøj og landsbyen Sønder Smedby, hvortil vejen nu går opad. Syd for den store gård vest for vejen ud for byen går en sidevej ind til bakkens højeste top. Nørrehøj (200') bærer på sin brede flade over 50 kæmpehøje. Meget vid udsigt, mod syd tre skovlinjer over hinanden, Stendrupskov, Elmholt og fjærnest Isted skov.

På tilbagetoget $^{6}/_{2}$ 1864 begyndte Østrigerne først fra S. Smedby at hale skrappere ind på os. Ud for Smedby gjorde derfor $^{1}/_{2}$ eskadron af 4. dragonreg, omkring for at genne fjenden lidt fra livet. På den af isslag spejlblanke landevej skete sammenstødet med en lige så stor østrigsk rytterstyrke. Vi fangede een mand og syv heste, men da fjenden var kastet noget bort, gik vore dragoner atter mod nord. De fjendtlige ryttere fulgte efter, men kom derved ind i en dobbelt ild af vor bagtrops sidste fodfolk, to kompagnier af 20. reg., der havde kastet sig ned i grøfterne til bægge sider af vejen for at give vore rytteres lejlighed til at komme igennem. Kun enkelte østrigske husarer undslap til fods. Under vort videre tilbagetog kørte Østrigerne kanoner op på Nørrehøj, hvorfra de kunde beskyde vor bagtrop lige til Sankelmarkpasset. Da deres rytteri fra siderne af vejen tvang vore folk til at holde sig sammentrængte på denne, havde artilleriet gode mål at sigte efter, og vi mistede fra Smedby til Oversø 90 mand, de fleste dog fanger, som husarerne tog. — Natten til $^{25}/_{7}$ 1850 var det danske hovedkvarter i Smedby.

9. Er man ikke tilsinds at fortsætte vejen til Slesvig, men vil tilbage til Flensborg, kan man fra Smedby gå ned til Tarp station ved jærnvejen ($^{1}/_{2}$ mil; XIV. 1). Fra Nørrehøjs øverste punkt går vejen 4—500 skridt i nord for derfra at böje om i vest. Et godt stykke af vejen går langs Treåen, hvis engdrag her indrammes af skrænter med egekrat. Den modsatte rejseplan, med jærnvejen til Tarp og derfra over Smedby og Oversø tilfods ind til Flensborg, er i så fald fornuftigst; man udsætter sig da ikke for at komme forsent til togets afgang fra Tarp eller for at tilbringe en kedelig ventetid her.

10. Videre ad landevejen gennem Sønderskoven til Stendrupåkro. Her kan man, når man er gået fra Flensborg om morgenen, passende holde middagsrast. I kroen lever en gammel kone, barnefødt i Sundved, som ikke kan tysk, men aldrig i de mange år, hun har boet her, har haft det behov. De ældste folk i Siversted sogn taler endnu dansk indbyrdes, og alle over 35 år kan tale det, da de har lært det i skolen i tiden 1850—64. Siversted by oppe til venstre med den hvidtskinnende kirke viser sig først længere fremme ad vejen.

11. Nu er vi nået til skuepladsen for Istedslagets første afdeling, $^{24}/_{7}$ 1850, idet vi følger chausseen gennem Vesterholt over Popholt til Helligbæk kro, øst for hvilken nord for bækken skoven Elmholt ligger.

12. $^{23}/_{7}$ havde den danske hær indtaget en bivuakstilling sønden for Flensborg. Ved Husumvejen stod i Vanderup, tre fjerdingvej i lige linje nordvest for Tarp jærnvejsstation, 3. brigade under Schepelern. Dens bestemmelse var at operere ude i vest og omgå fjenden, hvis centrum var ved Isted, ved først at gå mod sydsydvest og derefter følge Husum—Slesvigvejen mod øst. Ved Sankelmarksø rastede første division under Moltke, ved Lille Solt noget østligere på Flensborg—Mysundevejen anden division under Schleppegrell, ved Munkvolstrup brigaden Ræder. Denne hærens hovedstyrke skulde gå lige mod syd løs på fjenden i hans stilling ved Isted.

13. Langs Stendrupå skulde vore forposter have været udstillet den 24de, men da det meldtes, at fjenden stod i de søndenfor liggende skove, Vesterholt ved chausseen, Elmholt østen der for, besluttede man at rydde disse skove. Fjenden dreves ud af dem og forfulgtes så hidsig, at man overskred Helligbækken og indtog de højdor sønden derfor, Stolkhöjene, Kroghshöj, vi om lidt skal bestige for at se ud over Istedvalpladsen. Her havde vore forposter haft en god og dækket stilling, men de fik ordre til at gå tilbage og besætte en linje langs nordsiden af Helligbækken, hvor de stod uden dækning nede i engen. Fjenden kørte kanoner op på Stolkhöjderne og overøste os med granater. Derefter angreb fjendens fodfolk, trængte frem østen om Elmholt og ligeledes over Helligbækken vest for vejen, så Scharffenberg med 5. reservebat., der stod ved skoven, var omgået på bægge flöje. Han holdt sig imidlertid, indtil St. Aubain med 4. forstærkningsbat. kom til undsætning, og også vesterpå Helligbækkro under en meget hidsig nærkamp blev taget tilbage. Kl. 6 ophørte fjenden med angrebet.

14. Fra Helligbækkro, der ligger i skellet mellem Flensborg og Gottorp amter, 800 skridt ud ad landevejen, så ad en fodsti tilvenstre op på de lyngklædte Stolkhöje (118'). Her blev den danske overkommandos plads i slaget d. 25de, og bakken kaldes derfor også Kroghshöj. Man har her det bedste overskue over Isted valplads og fronten af fjendens stilling. Han dækkedes af søer, skove og moser, gennem hvilke overgangen kun kunde tiltvinges på få steder. Fra øst til vest ligger den henved en mil lange, smalle Langsø og den kortere, runde Istedsø, forbundne ved et bækløb, som går sønden om Grydeskoven; derefter Istedby, Istedhede (Bøgmosen), skovene Bøgholt og Stenholt, endelig Bollingsted å, den samme vi har mødt løbende fra øst til vest ved Siversted som Stendrupå, og som nu efter et stykke vej at have flydt fra nord til syd

atter løber mod vest i höjde med Bøgmosen og Bøgholt. Den falder ud i Treå, der dækkede fjendens opstilling i vest. Bag denne hovedstilling fandtes en ny i Istedskov og bag Arnholt sø. Fra Kroghs höj er denne stillings front synlig, når undtages Langsøen, men en sænkning i jordsmonnet angiver dog, hvor søen skal søges. Om denne stilling falder hovedkampen, men fra Kroghshöj kan ikke overses hverken afsnittet ved Vedelspang ved Langsøens østre ende, hvor Krabbes brigade skulde hindre oprørerne i at omgå vor venstre fløj, eller kampplads en langt ude i vesten ved Treåen, hvor Schepelern skulde omgå fjenden og ad Husumvejen nå ind til Slesvig for derfra at spærre ham tilbagevejen. Hovedkampen falder igen i to afsnit, der må følges hvert for sig, kampen på Bøgmosen, ved Bøgholt, landevejen og Isted by, og kampen østen for Istedsø i Øvre Stolk og ved Grydeskov.

15. Brigaden Ræder skulde gøre begyndelsen med at angribe fjenden i Bøgholt, på Bøgmosen og ved landevejen. Fjenden blev også i en fart trængt tilbage fra Stolkhöjene til Sortehöjene, der ligger ved landevejen en fjerdingvej mod syd, og over mosen til landsbyen Gammellund. Slaget vilde måske have været afgjort hermed, hvis Ræder havde fået tilstrækkelig understøttelse, men han var brudt op om morgenen en time for tidlig, så reserverne (brigaderne Thestrup og Irminger) først blev vækkede ved selve Ræders kamp. Derfor blev vi atter drevne tilbage over mosen og ud af skoven, og fjenden søgte at nå frem mod Helligbækkro, ved hvis erobring vi vilde blive afskårne fra Flensborgvejen, vort tilbagetogs hovedlinje. Så vidt nåede han imidlertid ikke, for nu kom de to reservebrigader til. Fjenden blev atter jaget over Bøgmosen og efter en fortvivlet kamp ud af Bøgholt. Særlig støtte havde oprørerne i teglværket i skovens sydvestlige hjørne, som de først fortrængtes fra, efter at bygningen var skudt i brand. Derefter ordnede vore tropper på denne kant sig omkring Sortehöjene.

16. Længere østerpå stod kampen om Isted by, hvor fjendens overgeneral Willisen selv kom tilstede. Bækken gennem byen var opstemmet, og broen over den kunde udmærket forsvares ved ild fra de nærmest liggende gårde mod syd, så i lang tid nåede vi kun at få den nordlige del af byen taget. Langt om længe flygtede fjenden tilbage til Istedskov, og et nyt angreb, som Willisen herfra førte frem, mislykkedes, skønt han nåede helt ind i byen igen; vi havde nu fået artilleri tilhjælp, batteriet Baggesen, der var kommet fra kampen ved Stolk (se nedenfor) og nu var kørt op på bakkerne nord for Isted.

17. Schleppegrell med 2. division skulde sende brigaden Krabbe mod sydøst til Langsøens østre ende og fastholde fjenden i passet ved Vedelspang. I spidsen for den øvrige del af divisionen, som skulde tiltvinge sig overgangen over Istedbækken mellem de to søer, gik 12. bat., 2. reservebat. og 5. bat. De stødte på fjenden syd for Øvre Stolk og fordrev ham med lethed fra terrænet nord for bækken og fra Grydeskoven. Men Læssøe, der førte 12. bat. (for en del Sønderjyder) faldt under denne kamp, da han var redet op på en bakke øst for Istedsø for at se sig om.

18. Imidlertid skete der mærkelige ting i disse batailloners ryg. Efter dem kom ligeledes i retning mod sydvest Schleppegrell selv med batteriet Baggesen og 4. dragonreg. Batteriet anbragtes på en bakke, hvor vejen fra Øvre Stolk syd for byen deler sig i to, den ene førende til Isted by, den anden ned mod bækpasset, for derfra at beskyde fjenden ved passet. Bag disse tropper kom atter 13. bat. under Trepka, men under marschen gennem den søndre del af Øvre

Stolk blev den pludselig angrebet af fjender sydfra. Uden at nogen anede det, havde v. d. Horst ligget skjult øst for Grydeskov mellem Øvre Stolk og Langsø; hans bestemmelse var det sammen med Abercron ved Vedelspang at omgå vor venstre flöj, der skulde bringes til at vige mod vest. 13. bat. blev bragt i forvirring, Trepka faldt, men adsplittede troppedele holdt sig i den vestlige del af byen; oprørerne gik fejlagtig videre mod sydvest i den tro, at de gik mod nord. Nu gjaldt deres angreb batteriet Baggesen; for at redde dette sendte Schleppegrell gang på gang dragoner frem; de fleste kanoner slap vel bort, men to blev tagne. Schleppegrell satte sig selv i spidsen for en ny deling dragoner, men blev dødelig såret. Hermed var fjendens held dog forbi; i den regnfulde dag mellem de höje hegn var det ham ikke muligt at vide, hvor han var, og nu kom divisionens reserve til ad vejen nordfra, 1. og 3. reservebat. under Henckel; Øvre Stolk blev renset og fjenden drevet sydpå; han gik tilbage dels ad en løbebro over Langsø, dels gennem vore ved Grydepasset liggende bataillioner, som overraskedes af den vilde jagt, der gik forbi dem; en del blev dog tagen tilfange.

19. Da nu fjendens angreb alle vegne var afslået ved Stolk, Isted og på Bøgmosen, gav Krogh befaling til et almindeligt angreb på fjendens sidste stærke stilling langs nordranden af Isted skov med flöjene støttede til Langsø i øst og Arnholt sø i vest. Höjre flöj (Irminger) gik frem på bægge sider af vejen mod forskansningerne ved Isted skovkro; længst ude gik fem bataillioner fra Gammellund over heden til Lyrskov og Arnholt. Midten (Thestrup) gik fra Isted by frem mod det åbne rum mellem Isted skov og Karnbjærg skov; venstre flöj, hvis ledelse efter Schleppegrells fald var overtaget af de Meza, gennem Grydepasset og Karnbjærg skov. Midt imellem Sortehöjene og Isted skovkro faldt føreren for 4. forstærkningsbat., St. Aubain, men hans bataillon erobrede to kanoner ved kroen. Ved et rytterangreb søgte fjenden at tage dem tilbage, men blev afvist af St. Aubains folk i forening med garden. Willisen havde netop som stormen begyndte fået underretning om, at Schepelern stod i ryggen på ham ved Skovby på Slesvig-Husumvejen; han gav nu ordre til et almindeligt tilbagetog til Rendsburg, dels over Slesvig, dels fra Vedelspang over Mysunde og Eckernförde.

20. Følgende rute gør man bedst i at vælge for hurtigst og nemmest at komme til de mindeværdigste steder: Fra Kroghshøj ad landevejen med Bøgmosen på höjre hånd 1½ fjerdingvej til Sortehöjene (108'); tysk mindesmærke; hos den gamle invalid, en forhenværende oprører, minder fra slaget til gavn og glæde for tyske patrioter. Derfra østpå til Isted by (½ fjerdingvej), gennem Sønder Isted, over bækken, gennem Nørre Isted; fra det yderste hus en god halv fjerdingvej ad vejen til Øvre Stolk, indtil man mødes af den vej, der fra Stolk fører til Grydepasset. Inde på marken tilvenstre stod Baggesens kanoner. Umiddelbart ved vejskæringen til venstre i hegnet en sten med indskriften: her faldt Schleppegrell. Herfra kan man gøre en afstikker op til Øvre Stolk by og tilbage igen (en lille fjerdingvej frem og tilbage). Kromanden i Øvre Stolk kan ikke tale dansk, da han er fra Holsten, modsat alle indfødte over 35 år i byen, der ligger i Farensted sogn i de før 1864 blandede sprogdistrikter. Isted by derimod hører til St. Mikkels sogn inde i Slesvig og har før 1864 ikke haft dansk skolesprog.

Stendrup
Stendrup busk
Hjalm mose
Popholt
Elmholt
Klapholt
Helligbæk Kro
Kroghshøj
Bollingsted
Engbro
Teglværk
Bøg
Stenholt
mose
Rømek
Isted
Tyskmm
Gammellund
Isted skovkro
Isted skov
Karnbjørskov
Harholm
Jybæk Station
Fredriksa
Arnholt
Falkenberg
Lyrskov
Ruhekrug
Bjerend
Kattundland
Ny-
Bjerend
Nyböl
Brekling
Lang
Guldholm
Farensted
Sönder
Svenshøj
Stolk
Neder
Övre
Vedelspang
Fysing
Gel
Brodersby
Mysunde
Kongsborg
Hestholm
Slien
Store Bredning
Kosel
Stegsvig
Borg vedel
Station
Moldened
Wykro
Taterkro
Hönse huse
St Jörgen
Rersholm
Dække kro
Skovby
Pol
Dyre have
Hesterbjærg
Bellevue
Slien
Holm
St Hans Kloster
Gottorp
Lollfuss
Altstadt
Mågeö
Sneving
SLESVIG
Fartorp
Friedrichsberg
Haddeby
Station
Hysby
Haddeby nor
Lopsted
Oldenburg
Bustrup
Tvebjerg
Tyraborg
L. Danevirke
St Danevirke
Vedelspang
Selk nor
Kro
Ellingsted
Nedre Selk
Kurvirke
Klosterkro
Övre Selk
Kurvirke
Reidea
Maalestok 1/100 000
1000 500 0 1000 2000 3000
Meter

21. Fra vejskæringen mod syd ned til østsiden af Isted sø. I den anden løkke hinsides et hus tilvenstre for vejen, på en temmelig høj bakke med en grusgrav i skråningen ud mod søen, en sten med indskrift: her faldt Læssøe. Ned gennem passet, forbi Grydeskov op til Karnbjærg skov; fra dennes nordøstlige hjørne udsigt over den lange smalle Langsø med de skov- og lyngklædte bakker paa siderne. Ad vejen langs det nordre bryn af Karnbjærg og Isted skove til kroen ved landevejen; man kommer ud på denne omtrent på det sted, hvor St. Aubain faldt. Fra vejskæringen ved Schleppegrellstenen til kroen 3 små fjerdingvej; fra kroen ind til Slesvig en god mil. Forbi Isted skov tilvenstre og derefter Lyrskov tilhöjre. Her er vi atter på vandskelslinien mellem Østersøen og Vesterhavet; Istedsø og Langsø har afløb til Slien, Arnholtsø og den lille Retsø ved vejen til Treå. Heroppe hvilede den danske hær natten efter Slesvigslaget $^{23}/_{4}$ 1848. Længere fremme den smukke ejendom Falkenberg med en dejlig park, men mellem trægrupperne på det bølgende jordsmon ser man mod vest ud over den øde Lyrskovshede, valpladsen for Magnus den godes kamp med Venderne Mikkelsdagsaften 1043. 15000 Vender skal være omkomne. „Mage til mandslæt," siger Snorre, „har aldrig siden hedenskabets dage fundet sted i Norden." — Paa den videre vej ind til Slesvig Ruhekrug og Taterkrug. Slesvig by, der ligger nedenfor bankerne, får man først sent øje på. Fra Hønsehusene fører vejen ligefrem ned til hotellet Stadt Hamburg. Tilhöjre den militære kirkegård med et kapel, Østrigerne har bygget til minde om de ved Sankelmark faldne.

22. Fra Langsøens vestende kan man også gå langs østranden af Karnbjærgskov gennem den sydligste del af Isted skov ud til landevejen ved skovens sydligste spids. Man sparer herved en lille fjerdingvej, men kommer ikke til Isted skovkro. Pas på ved sydenden af Karnbjerg skov at gå tilhöjre et stykke mod nord og ikke forbi nogle huse over engdraget Kongsdam. — Denne vej kan forresten også følges. Gennem Nybjerend by (kro) forbi den höjtliggende mølle mod syd, forbi husene „Katt und hund" til en lille dam. Langs dennes østside, men hvor vejen böjer mod vest, ad en fodsti ind gennem hegnet, forbi Haverdam tilhöjre og Rådsdam til venstre, tværs over en vej stadig ad stien lige til Hønsehusene og landevejen. Fra Grydebækken til Stadt Hamburg ad denne ret ejendommelige vej lige en mil.

23. Vil man til Vedelspang, kan man følge vejen fra Grydeskovens nordvestligste hjørne mod østgennem Sønder

Farensted. Eller bædre: Gå ned ad markvejen langs Grydeskovens nordøstlige kant; den fortsættes i en sti, der går gennem hegnene nærmere søen til færgestedet Guldholm, hvor Willisen havde ladet slå den løbebro over søen, ad hvilken v. d. Horst var kommet over. Sønden for søen på den lille halvø har klostret Guldholm ligget. Det var oprindelig St. Mikkelsklostret i Slesvig, som på grund af munkenes forargelige levned 1192 blev forlagt herud af biskop Valdemar. Nye munke, cisterciensere fra Esrom, blev flyttet hertil, men måtte en stund strides med de gamle, inden de erhvervede ejendomsretten til klostret. Allerede 1209 eller 10 flyttedes dog klostret atter, denne gang til Ryde (XI, 16). Fra færgehuset fører stien videre op over en bakke med udsigt (153'; Langsøen selv ligger 52' over havfladen), men munder snart efter ud paa Sønder Farenstedvejen.

24. Ved Vedelspang (kro; kromanden taler dansk) lod Erik af Pommern opføre en borg, som 1426 blev sløjfet af Holstenerne. Passet her var den stærkeste del af Istedstillingen. Over den brede eng, gennem hvilken Vedelbækken løber, var vandet opstemmet, og på de höje bakker både nord og syd for åen, særlig på den höje møllebanke nordvest for broen, var der opført skanser, hvis ild krydsedes i dalens bund. Herfra havde Abercron at bryde frem for sammen med v. d. Horst at omgå og bryde vor venstre flöj. Fra vor side gjaldt kampen kun om at hindre fjenden heri. S. Farensted og de andre nærliggende byer, N. Farensted, Bøglund og Katbæk blev efter en temmelig hård kamp rensede for fjenden, og hans gentagne forsøg på at udføre sin plan og trænge frem blev afslået. Ved middagstid trak han sig tilbage bag passet, og resten af kampen indskrænkede sig til en artilleriild over dalen. Kl. 4 trak fjenden bort, efter at slaget på de andre hold var tabt.

25. Fra Vedelspang kan man følge landevejen ind til Slesvig (fem gode fjerdingvej til „Stadt Hamburg"), eller man kan over kirkebyen Tolk gå til Skolderup station ved banen Slesvig-Sønder Brarup (en god halv mil). Fra Skolderup 10 km. ind til Slesvig, fra S. Brarup 21.

XIII. Slesvig og Danevirke.

Hoteller: Stadt Hamburg midt i byen i den vestlige ende af Lollfuss, nær Gottorp og ikke langt fra statsbanegården. Godt beliggende, udmærket og billigt. Tidligere ejerinde madam Esselbach, bekendt som hyggelig værtinde for de danske officerer 1848, 50 og 64; værelserne tildels prydede med malerier, der er bortsolgte fra Gottorp. Ravens hotel i Altstadt og flere mindre. *Restauration:* Schleihalle ved Gottorpdæmningen, hyggelig. *Forbindelser:* Statsbanegården (Flensborg—Hamburg) i Friedrichsberg. Angelbanegården (Slesvig—Sønder Brarup, en sidebane til jærnvejen Flensborg—Kiel) i Kongsengen sønden for Lollfuss ikke langt fra Skibsbroen. Mellem de to banegårde et forbindelsesspor (3 km.), der benyttes som en sporvognsrute med holdepladserne Gottorp, Schleihalle, Domziegelhof. Dampskib flere gange daglig til Kappel. Færgefart fra Skibsbroen til Haddeby.

1. Slesvig, 15,200 indbyggere, er en stille by, der vegeterer som sæde for regeringen i den preussiske provins Schleswigholstein. Dens beliggenhed, der tit er bleven berømmet, kan langtfra måle sig med de nordslesvigske byers, men den er omgiven af smukke spasereveje og har mange dejlige privathaver (roseflor). For danske har den kun interesse ved sine historiske minder; de gamle: Danevirke, domkirken, Gottorp, og de ny: Valpladserne fra 1848 og 1864.

2. Slesvig (Hedeby) var i oldtiden og den tidlige midalder en meget vigtig handelsstad, et knudepunkt for handelen mellem østen og vesten. Det skyldtes dens beliggenhed på grænsen mellem tre folk: Venderne (helt op i det østlige Holsten), Tyskerne og Danskerne, og at den lå på det smalleste sted af den jyske halvø, hvor varerne tillands kunde føres den korte vej fra Slien ned til Treå ved Hollingsted for at undgå den farefulde og tidsspildende vej om Skagen. Det var derfor naturligt, at kristendommen i Danmark her tidligst fæstede fod, at den første kirke blev opført her af Ansgar ca. 850, og at blandt de tidligst oprettede bispedømmer det ene var i denne by (948). Fra Magnus den godes tid haves der mønter, som er prægede i Hedeby. Særlig med Gulland i øst, med Soest i Westphalen og Dorstad i Holland mod vest stod Slesvig i nært handelssamkvem. Købmænd fra Island omtales i stadsretten. Dens ry gik viden om; en arabisk forfatter i 13. årh. kalder den „en meget stor stad". For nordiske pilegrimme var byen hovedsamlingsstedet; herfra drog de sønderpå til Rom og Jerusalem. Endnu i det 12. årh. var Slesvig trods gentagne belejringer og plyndringer (særlig 1155 af Sven Grade; ved den lejlighed plyndredes bl. a. skibe, der for på Rusland) en meget vigtig stad, hvis stadsret, den ældste i rækken blandt de danske købstæders, har haft stor indflydelse på de senere. Knud Lavard indkaldte tyske håndværkere og konstnere til byen og var yndet af borgerne, der derfor 1134 nedhuggede kong Niels og hans følge, da han uforsigtig havde begivet sig herover efter slaget ved Fodvig. I Valdemar Sejrs tid var byen på en måde midtpunktet og hovedstaden i hans store rige, med Danmark til den ene og de vendisk-tyske lydlande til den anden side. Her lod kongen St. Hansdag 1218 med stor pragt sin ældste søn Valdemar krone, i 15 biskoppers og mange fyrsters nærværelse. Men da Valdemars rige var opløst, og Slesvig kun blev bolig for hertugen i Sønderjylland, og da handelen søgte til Lübeck, hvis beliggenhed minder om Slesvigs, var det forbi med byens glanstid. Kun som fyrsteby (de gamle danske hertuger til 1326, de holstenske grever til 1459, Holsten-Gottorperne 1490—1713) har den herefter betydning. Under kampene mellem kongerne og hertugerne blev byen gentagne gange indtaget og plyndret. 1326 kom den i hænderne på de holstenske grever, og fra den tid har byen altid været undergivet tysk udvikling. Ca. 1400 var befolkningen væsenlig plattysk; kun $^1/_5$ af navnene i en borgerfortegnelse fra 1406 er danske. I det 16. og 17. årh. udvidedes byen stærkt ved tilflytning nordfra, så det dansktalende element i höj grad styrkedes, men efter at med begyndelsen af dette årh. bønderne nord og vest for byen begyndte at tale plattysk, er dansken aldeles uddød i byen. En sammenligning af skiltnavnene i Flensborg og i Slesvig viser tydelig, hvor meget stærkere det danske element er i hin end i denne by. Dog har byen givet bidrag til det danske åndsliv: forfatteren Werner Abrahamson (f. 1744) og billedhuggeren H. V. Bissen (f. 1798; opdraget i Angel). Fra Slesvig kom også A. J. Carstens (f. 1764).

3. Byens ældste del er Altstadt omkring domkirken, med Holmen øst derfor; i det 17de årh. kom til Lollfuss mellem Altstadt og Gottorp og Friedrichsberg sønden for dette slot.

4. Til et besøg i Slesvig bruger en dansk turist $1^1/_2$ à 2 dage, der med „Stadt Hamburg" som udgangspunkt bekvemmest kan anvendes som følger: første dag domkirken, Haddeby, Kongshöj og Danevirke, anden dag Gottorp og valpladsen $^{23}/_4$ 1848.

Første vandring. 5. Fra hotellet ad spaserevejen langs Sliens nordlige bred forbi den ny domskole i nordtysk murstensgotik (Johannes Ewald har gået i skole i domskolen 1754—58), over Kongsengen (af Sven Grade skænket staden) til Domkirken. Graveren bor søndenfor kirken i nr. 68, men denne står frit åben hver søgnedag 11—12.

6. **Domkirken har ved ombygning og vanrøgt fået sit nuværende hæslige ydre. Den var oprindelig en treskibet romansk korskirke af mursten; nu står af denne bygning egenlig kun tværskibet tilbage, idet koret er tilbygget i tidlig gotisk stil (c. 1270), og sent hen i midaldren (15de årh.) langhuset er blevet omdannet til en gotisk kirkehal med tre omtrent lige höje skibe, med lange, spidsbuede vinduer og eet uformeligt tag over alle skibene, hvad der udvendig er kirkens største mispryd. Kirkens hovedindgang er gennem en mærkelig rundbueportal på tværskibets søndre væg; den er på hver side indfattet af tre söjler og foroven kronet af en spidsgavl. Det halvrunde felt over døråbningen er udfyldt med et relief: Kristus, der med sin höjre hånd rækker Peter (kirkens helgen) nøglerne, med den venstre giver Paulus en skriftrulle. Mellem de tre figurer evangelisttegnene (engel, ørn, oxe, løve). Over Peters hoved ses gudfaders hånd velsignende en kronet kongeskikkelse, der rækker en tvetårnet kirkemodel frem mod Kristus; denne konge må efter tiden for portalens opførelse at dømme være enten Valdemar den store eller Knud VI; det er det ældste billede af en dansk konge. Ved siden af portalen og på en af stræbepillerne mod vest to løveskikkelser, den ene med en drage, den anden med en fugl i kløerne.

7. I det indre står fra kirkens romanske tid endnu tværskibet vel bevaret med kuppelhvælvingen i korsskæringen, men langhusets höjkirke er forsvunden, idet smalle gotiske sideskibe er førte op til omtrent samme höjde som midtskibet og ved store, runde bueslag, der når höjt op mod hvælvingerne, satte i forbindelse med dette. Over disse buer kan dog endnu skimtes omridsene af de oprindelige rundbuede vinduer i höjkirken, to i hvert hvælvingsfag. Sideskibene støttes på indmuren af stræbepiller, og mellem disse er dannet hvælvede kapeller, ovenover hvilke en omgang går hen langs kirkens sidemure.

8. Er kirken som bygningsværk kun tarvelig, er dens mindesmærkers pragt så meget større. Kirkens ypperste

konstværk, overhovedet en af de allerbedste frembringelser af gotisk træskærerkunst, er dens ** altertavle, fuldendt 1521, som den prægtige indskriftfrise forneden fortæller, lavet af Hans Brüggemann fra Husum til Bordesholm klosterkirke i Holsten, men 1666 flyttet hertil. Forsåvidt er den ikke original, som Albrecht Dürers stik af Kristi lidelseshistorie (den lille passion) er blevet benyttet ved udarbejdelsen af reliefferne. Den arkitektoniske opbygning af alteret er meget smuk. Afslutningen foroven dannes af frælseren, siddende på regnbuen, tilbedt af Marie og Johannes døberen, under deres fødder Adam og Eva. Selve alterskabets indhold kan ses af følgende tavle:

Himmelfarten			Marie i stråleglans			Pinsefesten
Judaskysset	Kaifas	Hudflættelsen	Korsfæstelsen	Nedtagelsen af korset	Liget salves	Gravlæggelsen
Tornekroningen	Se hvilket menneske	Pilatus tor sine hænder	Gangen til Golgata	Kristus i helvede	Opstandelsen	Den vantro Thomas

Melkisedek og Abraham	Nadver og fodtvætning	Skab	Kærlighedsmåltid	Jødernes påske

Midtrummet i underdelen danner et skab til helgenlevninger. Nu findes deri et Kristusbarn, der skal græde, når det ikke hvert år får et nyt guldbræmmet klædebon, endvidere en lænke, som udgives for at være et stykke af den, hvormed Erik Plovpenning blev nedsænket i Slien, osv. — På fremstillingen af Abraham og Melkisedek skal Abraham være et portræt af Johan Ranzau, og i bag-

grunden skal konstneren og hans svende være afbildede. — På snoede söjler står foran alteret to statuer, som siges at fremstille Kristiern II og hans hustru Elisabeth, men i virkeligheden forestiller Avgustus og Sibyllen. — Alteret har aldrig været malet; det er fornylig blevet udmærket restaureret af Henrik Sauermann i Flensborg. Gode fotografier af Brandt i Flensborg, gibsafstöbninger af Sauermann (fås også hos Ernst Bojesen i Københavh).

9. Koret. Bag alteret mindesmærke for hertug Fredrik, biskop af Slesvig, Kristian III.'s yngste broder, † 1556; renæssance med en stor statue af den afdøde. Fredrik I.'s **marmormindesmærke i ædel renæssancestil efter tegninger af Jakob Binck, Kristian III.'s hofkonstner. På sarkofagens løft den hvilende kongeskikkelse med foldede hænder. De herlige kvindeskikkelser, der bærer loftet, forestiller tro, håb og kærlighed, klogskab, styrke og retfærdighed. — Korstolene, 19 sæder på hver side, sengotiske fra 1512. — Det tredelte *Bispesæde, hvis baldakin bæres af slanke söjler og halvsöjler med smukke hovedstykker, er tidliggotisk, vist samtidig med korets bygning. — Døbefonten af malm fra 1480 stammer fra en kirke på Nordstrand; dens prægtige loft er fra 17. årh. — *Korgitret fra ca. 1500 sengotisk. — I korets sydlige sideskib et tidliggotisk *Alter (13. årh.), måske kirkens gamle hovedalter. Under baldakinen, der bæres af tynde söjler, er i hel figur næsten i legemsstørrelse fremstillet de hellige tre kongers tilbedelse af Kristusbarnet. — For østenden af det nordlige sideskib et alterbillede: kristendommens sejr over synd og død, af Jurian Ovens, født i Tønning, i tjæneste hos de gottorpske hertuger, † 1679, en dygtig maler af den hollandske skole. Endnu et billede af Ovens findes i kirken: den hellige familie. I samme sideskib den store Kristoffer (13' høj, med stangen 19', fra ca. 1500, hæslig overmalet. Fra koret er indgangen til de Gottorpske hertugers gravkapel, en gotisk tilbygning på nordsiden. Her hviler blandt andre Fredrik III. († 1659), Kristian Albrecht († 1694) og Fredrik IV. († 1702); to af de fem marmorbuster af Quellinus. Pompøs barok indgang.

10. Langs Tværskibets nordre og søndre væg er anbragt det sengotiske Lektorium, der tidligere skilte kor og langhus. De mange brystbilleder er moderne og forestiller Ansgar, Luther og Melanchton om og om igen. I Langhusets midtskib må de prægtige lysekroner (1661) beundres. — Prækestolen fra 1560 anselig og rigt smykket.

11. Kirken er fuld af gravkapeller og prægtige epitafier over höje embedsmænd fra det 17. årh., det gottorpske huses glanstid. Kun enkelte skal her fremhæves, men de fleste er i höj grad værd at betragte fra et konstnerisk standpunkt, både i henseende til opbygningen og hvad portræterne angår. Det Arenstorffske kapel ved østenden af det søndre sideskib (Karl Arenstorff, dansk hærfører i slaget ved Lund 1676, hvor han blev dødelig såret); det Reventlovske i søndre sideskib med en overordenlig pragtfuld malmkiste. Ligstenen over den sidste katolske biskop i Slesvig, Godske Ahlefeld († 1541), ligeledes i det søndre sideskib. I det nordlige sideskib Olearii gravmæle (egentlig Oehlenschläger, hertug Fredrik III.'s hofmatematiker og bibliotekar, 1633—39 på rejse i Rusland og Persien). Det Kielmannseggske gravmæle i den nørre korsflöj (Fredrik III.'s og Kristian Albrechts minister, fjende af Danmark). — Blandt præsteportræterne superintendent Adlers († 1894; bekendt orientalist).

12. Til kirken slutter sig på nordsiden den meget store korsgang, som bærer det danske navn Svalen, bygget i gotisk stil. På væggene betydelige levninger af kalkmalerier. I Svalen holdes årlig i fastelavnsugen det såkaldte dommarked. — Ved kirkens nordøstlige side et brøstfældigt Klokketårn (13. årh.). For öjeblikket bygges på et gotisk tårn ved kirkens vestende; en anordning herom var den sidste regeringshandling, kejser Friedrich III underskrev. Sydøst for domkirken,

hvor nu apoteket ligger, lå St. Knuds gildehus, hvis medlemmer dræbte kong Niels.

13. Fra Domkirken mod nord gennem Langegade (den anden sidegade tilhöjre bærer det danske navn „Torfstrasse", skulde være oversat Marktstrasse), Hestetorvet, Munkebrogade, Korntorvet og St. Mikkelsgade op til den höjtliggende St. Mikkelskirke (7—8 minuters gang). Den nuværende kirke er moderne, men til 1870 stod her en höjst mærkelig romansk rundkirke af tuf og granit i udmærket arbejde, langt anseligere end nogen anden rundkirke hertillands. Uden om den indre rundbygning gik en omgang i to stokværk, som åbnede sig ind til midtrummet gennem bueåbninger. Under en udbædring styrtede kirken sammen 1870. En løve med et barn i gabet fra den gamle kirke er indmuret på nordsiden af den ny. På kirkegården et mindesmærke af Bissen over maleren Dalgas, der faldt ved Mölhorst i den sidste fægtning i krigen, 31/10 1850. Til denne kirke hørte vistnok det 1192 nedlagte St. Mikkels kloster (XII, 23). Fra Hestetorvet kan man opad Galgebjærget forbi det store Sindssygehus, hvor Tegnér har opholdt sig fra efteråret 1840 til maj 1841, nå ud til forstaden St. Jørgen, hvor der findes et mindesmærke for A. J. Carstens, som fødtes her.

14. Fra Domkirken mod øst til Torvet, i hvis nordøstlige krog Rådhuset ligger. I den store sal holdt Slesvigs stænderforsamling sine møder 1836—46. Her var det altså, at Nis Lorenzen og P. Hjort-Lorenzen med deres danske fæller havde deres sammenstød med det tyske flertal. — Videre mod syd gennem Fiskerbrogade til Holmen (5 minuter), der bebos af fiskere. Kirkegården her har hørt til vor Frue kirke, den ældste kirke i Danmark, grundlagt af Ansgar c. 850. Dens bygning, som var af tuf og således fra det 12te årh., blev nedbrudt 1571. Endnu for tyve år siden stod klokketårnet tilbage med råt udskårne dragehoveder på gavlens kantbrædder. Videre til St. Hans Nonnekloster, nu et fattighus for adelsdamer. Dets bygninger står temmelig uforandrede fra midaldren, omend stygt overkalkede; således er alle fire sider af den hvælvede korsgang helt bevarede; om den grupperer de øvrige bygninger sig, deriblandt kirken. Selv nonnernes celler findes endnu i den vestlige fløj. Kirken er bygget i romansk stil af rhinlandsk tuf, portaler og sokler af granit; de yngre dele af tegl, især koret og den smukke spidsbueportal mod nord. Tre romanske portaler med tildels velbevarede søjler og hovedstykker. Det gamle nonnekor, i vest båret af to söjler, er levnet. Flere helgenbilleder fra midaldren; meget smukt gotisk sakramenthus; i gulvet en romansk ligsten over en prior, „som ingen overgik i ydmyghed". I en hvælvet sal i klosteret interessante tidliggotiske stolestader.

15. Fra Domkirken gennem Skibbrogade til Havnen. Overfart til Haddeby (en god halv fjerdingvej). I Slien ligger til höjre Mågeøen, tidligere befolket af talløse måger, som der engang om året blev anrettet stort blod-

bad på, en af Slesvigernes festdage. Her på Mågeøen lå Juriansborg, der i det 12. og 13. årh., til Gottorp 1268 byggedes, tjænte til konge- og hertugbolig. Den bedste opskrift af Dagmarsvisen lader Valdemar Sejr drage til Dagmars sotteseng i Ribe fra „Gullandsborg", der vistnok er forskrevet for Juriansborg. Her på Mågeøen var det også, Erik Plovpenning besøgte sin broder Abel $^{7}/_{8}$ 1250 før katastrofen ved Mysunde. I midaldren var øen forbunden med Gammelbyen ved en træbro, af hvis pælværk man endnu kan se levninger ved lavvande.

16. I Haddeby værtshus med stor sal og malerier fra Gottorp; på kirkegården (kirken har tidligere haft et rundt forsvarstårn som Oversø) mindesmærke over oberst Magius, der faldt som avantgardekommandør $^{23}/_{4}$ 1848, og over 38 danske, der faldt $^{3}/_{4}$ 1864. Bagom Haddeby ligger en skovgroet bakke med en ret smuk udsigt over Slesvig og Slien. Til denne bakke, der har nogle voldrester, stedfæstede Tyskerne tidligere uhjemlet den borg, Henrik Fuglefænger grundede til beskyttelse af det markgrevskab, han dannede mellem Sli og Ejderen (i virkeligheden har den vist ligget på Ejderøen); bakken kaldes nu Markgrafenburg.

17. Følger vi den vej, der vest om Haddeby kirkegård med Markgrafenburg til højre fører lige i syd, når vi efter ca. 800 skridts vandring til den østligste gren af Danevirke: Gaffelvolden, Oldenburg. Danevirke viser sig her som et mægtigt dige med frodige levende hegn foroven.

18. **Danevirke** nævnes ligesom Slesvig by første gang 808, da Karl den store efter Sachsernes undertvingelse var gået over Elben. Da gik kong Gøtrik til Slistorp med sin hær og „befalede der, at rigets sydgrænse skulde befæstes ved en vold, således at den fra Østersalt til Vesterhav kunde beskytte Ejderens nordre bred, med kun en eneste port, gennem hvilke vogne og ryttere kunde færdes frem og tilbage. Efter at have fordelt arbejdet mellem sine høvdinger vendte han hjem." Meget er der vist ikke kommet ud af dette foretagende, og kong Gøtrik dræbtes to år efter; få år senere drog en tysk hær op i Jylland, uden at man hører noget om en vold, der lagde den hindringer i vejen. Derimod stansede den 974 Otto II, der dog fik den indtaget; thi i mellemtiden havde Tyre Danebod rejst virket, en fortælling som ganske vist først så sene kilder som Sven Ågesen og Saxe giver os, men som der dog ingen grund er til at tvivle på. Den stadfæstes blandt andet af dronningens tilnavn „Danmarksbod", den der bødede

på Danmark; dette navn findes allerede på den runesten, hendes husbond kong Gorm rejste over hende i Jælling. Efter den islandske sagas beretning indtog Otto virket ved at sætte ild på dets pæleværk og trætårne, og dette finder stadfæstelse i de brandtomter, der er fundne på forskellige steder af volden. Rimeligvis er det dog først efter indtagelsen, at kejseren på denne måde har søgt at ødelægge virket. I de næste 150 år omtales Danevirke slet ikke, således ikke, dengang Venderne 1043 trængte op i Jylland, men blev slåede på Lyrskovshede. 1131 derimod, da kejser Lothar efter Knud Lavards mord kom herop for at hjælpe hans broder Erik, der blev belejret af Niels og Magnus i Slesvig by, havde disse besat volden, så kejseren ikke nåede længer. Noget senere, 1155, kom Sven Grade med en tysk hær sønderfra for at tage sit rige tilbage; han slap igennem virket ved at bestikke vogterne. Når Danevirke nu igen nævnes som et værn af betydning, skyldes det vist en udbædring, og som ophavsmand til denne tyder visse forhold efter rigsarkivar A. D. Jørgensens mening på Margrete Fredkulle, kong Nielses dygtige hustru, særlig det, at Danevirke nutildags af omegnens folk kaldes Margretevolden. Henførelsen til Margrete Sambiria, Kristoffer I's dronning, har intet på sig. Den sidste der, indtil vore dage igen brugte volden som et forsvarsværn, har udvidet og bygget på Danevirke, er Valdemar I. Han har bygget den mur af brændte sten, der i en halv mils længde strækker sig foran hovedvolden, hvad der fremgår af indskriften på blypladen, der nedlagdes i hans grav i Ringsted og i hvilken hans tre storværker nævnes: at han tvang Rygboerne til kristendom og huldskab, at han byggede en borg på Sprogø og at han „til hele rigets værn af brændte sten rejste den mur, som på dansk kaldes Danevirke". Det samme fortæller Sven Ågesen, der dog tilføjer, at Valdemar ikke nåede at se muren fuldført. Endelig også Saxe, som siger, at Valdemar og Absalon rejste en mur af brændte tegl hen ad volden, for at den ikke skulde gå aldeles tilgrunde i tidens løb, nu da den var brøstfældig. De brugte derfor det gamle virke som grundlag og „fuldendte kvindetankens halvbårne idræt med mandig visdom."

19. I Knud VI's tid, da forholdet til Tyskland var så spændt, har man vist fortsat med at forstærke virket, men fra c. 1200, da det danske rige for over 20 år udstraktes mod syd til Elben, og Danevirke således var overflødigt, er vel arbejdet standset. Til et vidnesbyrd om, at muren ikke er bleven færdig, kan de sex kalkovne, som man

har fundet levninger af i graven, tjæne, idet man ikke har skaffet dem bort, skønt de har gjort volden ubrugelig på de steder, de optager. I de følgende tider forandredes også krigsførelsen, der kom til at dreje sig om faste borge og befæstede byer istedenfor om de store landevirker. Fra 1326 herskede tilmed de holstenske grever over Sydslesvig op til Flensborg fjord, og Danevirke kunde således ingen betydning have som værn for Danmark. Først vore dage har atter set virket spille en rolle i vor krigshistorie. 1850 efter Istedslaget tog vor hær stilling bag det med den venstre flöj langs Sliens nordkyst og den höjre støttet til Fredriksstad og mærsken, som var sat under vand. Volden forsynedes da med brystværn og indskår til kanoner. Den samme stilling indtog vi 1864, men nu var voldens styrke forøget ved anlæg af større værker, der mod vest og i midten sluttede sig tæt ind til volden som bastioner, men i øst gik udenom Store Danevirke by og derefter indenom Bustrup dam (skanse nr. 2 XIII, 28) til Slien ved øren øst for Friedrichsberg. Bustrup, Haddeby og de østligste dele af volden lå således udenfor stillingen. Og denne gang var ikke blot mærsken sat under vand, men Reideåen, der i en længde af en mil flyder foran Danevirke mod vest til Treå, var ved tværdæmninger opstemmet, så det for fjender passable terræn indskrænkedes til den en mil brede strækning fra Selknor i øst til Lille Reide by i vest.

20. Som forholdene var i 1864, har de også været oprindelig; fra Reide til Eiderens munding bestod egnen af vandløb, søer og moser, og mod øst gik Slien dengang et stykke længere ind vest for Gottorp sø. Det ældste Danevirke har derfor vistnok den del af volden været, som går i omtrent lige linje fra den vestligste eng hinsides Gottorp, der tidligere var en sø, Danevirkesø, til Reide, og det er denne del, som kong Valdemar senere har støttet ved en teglstensbeklædning. Kun en eneste port førte her igennem volden, en eneste forbindelsesvej mellem Danmark og Tyskland, (Karlegat, Viglesdør, XIII. 25). En fortsættelse af virket ud mod vest er Krumvolden, som går næsten til Hollingsted, og hvis opkastelse blev nødvendig, eftersom vandet trak sig tilbage og moserne blev tørre. At endelig Kurgraven, der i en aldeles lige linje går fra det inderste af Selknor til Valdemarmurens sydvestlige ende, kun har tjænt som et forvirke, en forpoststilling, er alle enige om, men betydningen af „Reesendamm", som fra Valdemarmurens østende går sønden om Bustrupdam ud til Haddeby nor, og som østligst ud

mod noret deler sig i to arme, der omslutter en halvkreds, „Oldenburg", er et stridsspørgsmål. A. D. Jørgensen holder for, at Reesendamn og Oldenburg er opførte af Margrete Fredkulle, mens professor Handelmann i Kiel vil hævde, at Reesendamm er fra Margrete Sambirias tid, og at Oldenburg er en forhistorisk bondeborg, hvor hele omegnens befolkning i krigstid kunde søge tilflugt, og som senere er bleven inddraget i det nationale befæstningssystem.

21. Man kan enten gå gennem Oldenburg eller følge langs gaffelarmens krumning til det sted, hvor vejen skærer den sydlige gren; derefter nogle få hundrede skridt gennem den lille by Vedelspang, hvor vi möder de første sachsiske gårde med porten i gavlen af den enflöjede bygning og indenfor den „dielen", hvor yderst kvæget bor, mens længere inde menneskene færdes om arnen uden skorsten, så røgen siver ud gennem taget eller porten.

22. 250 alen vest for Vedelspang på den lave höj Krosbjærg fandtes 1796 en runesten, den såkaldte Hedebysten, hvis indskrift lyder: Þulfr reisþi stein þonsi, heimþegi Sveins, eftir Erik, felaga sin, es varþ dauþr, þo drengjar satu um Heiþaby; en han vas styrimandr, drengr harþa goþr (Tholf rejste denne sten, Svens hjemfælle, efter Erik sin fælle, der døde da kæmperne sad om Hedeby; men han var styresmand, en kæmpe såre god). Året efter fandtes i den lavvandede snævring mellem Haddebynor og Selknor en anden runesten, Åsfredstenen; dens indskrift lyder: Osfriþr gorþi kumbl þausi oft Sytriku sun sin auk Gnupa (Åsfred gjorde denne gravhöj efter Sutrik, sin søn, og Gnupe). Bægge stenene er flyttede til slottet Luisenlund på Sliens søndre bred mellem Slesvig og Eckernførde. En tredje runesten XIII 30. — Fra Vedelspang mod syd c. 1000 skridt op på den höje bakke tilhöjre for vejen, *Kongshøj (i omegnens sprog „kung Sis höh"; folkesagnet fortæller, at her skal Ragnar Lodbrogs sønner have fældet og jordet kong Sigurd; 132[1]), hvorfra der er en meget ejendommelig udsigt: mod nord over den vidtstrakte Slesvig by med domkirken og Gottorp, mod nordøst Slien med Haddebynor og dettes fortsættelse nær ind til höjen, Selknor, mod sydøst over til de höje Hyttenbjærge (næst efter Skamlingsbanken de höjeste i Sønderjylland, 346[1]), mod syd og sydvest ud over det øde hedeland ned til Rendsburg, hvis kirketårn skimtes; mod nord og nordvest følger öjet Danevirkes vold med et frugtbart af hegn og småskove gennemdraget landskab bagved.

23. Heden mod syd er Lohede, hvor $^{28}/_{7}$ 1261 den kongelige hær blev slået af hertug Erik af Sønderjylland; kong Erik Glipping og hans

moder dronning Margrete blev tagne tilfange. 1331 $^{30}/_{11}$ stod her et andet slag mellem grev Gerhard af Holsten og kong Kristoffer II. Kong Kristoffer måtte flygte til Kiøl, hans yngre søn Otto kom i fjendens vold, den ældre kong Erik styrtede med sin hest og døde kort tid efter. Muligvis har dette sidste slag stået om Kongshöj. Kristoffer var kommen nord fra og vilde drage gennem Danevirke, men opdagede da grevens hær i slagorden på en höj. Siden på flugten faldt Erik over Danevirke, det vil i så fald sige Kurvirke.

24. På Kongshöj og i det omliggende terræn stod $^{3}/_{2}$ 1864 en forpostfægtning, hvis gang bedst kan følges her fra höjens top. Østrigerne foran Danevirke havde den dag af Wrangel fået befaling til at rykke frem til en alarmstilling i Øvre- og Nedreselk og i Jagel. Men disse byer indehavdes netop af vore forposter, og det kom derfor til en kamp, der blev så meget hidsigere, som på vor side ved kampens begyndelse foruden vore forposter også de ny, der skulde afløse dem, var komne tilstede, og vi tilmed i nærheden havde samlet en afdeling, der skulde frem for at undersøge egnen foran forpoststillingen. Østrigerne rykkede frem ad Brekendorfvejen, den som øst om Kongshöj fører fra Vedelspang gennem Øvreselk mod syd, og indtog først vore stillinger syd for denne by og byen selv. Ved denne lejlighed mistede vi den ene af to kanoner, som havde været posterede på Kongshöj, men var blevne beordrede til at rykke ned fra højen for at understøtte forposterne. Det næste afsnit af fægtningen drejede sig om selve Kongshöj, som Østrigerne stormede, efter at vor forpostkommandør Rist efterhånden forgæves havde ført tre kompagnier frem ned ad bakken for at stanse fjenden. Derefter plantede den østrigske general Gondrecourt sine kanoner på Kongshöj, mens vore folk trak sig inden for den sydlige saxarm, som Østrigerne forgæves søgte at tage, skønt det var dem magtpåliggende at få fæste på en del af selve Danevirke. Samtidig sendte Gondrecourt tropper frem ad den vej, som fra Øvreselk fører lige mod vest, for at afskære vore forposter i Jagel. Disse måtte derfor med tab af en del fanger ad omveje ty mod nordvest ind til Lille Danevirke. Kronprinsen af Preussen og andre tyske fyrster var vidne til kampen. På bakketoppen et østrigsk monument; i en granlund ved øvre Selk (ved C. F. Matzens gård) hviler 4 danske soldater, faldne i denne kamp. — På Kongshöj står man egentlig ved det gamle skel mellem dansk og tysk. Landet herfra og ned til Ejderen lå i gamle dage hen som en stor udyrket hede mod vest og en stor skov mod øst. Da så i det 13. årh. skovene begyndte at ryddes og heden at opdyrkes, skete bebyggelsen syd fra af tyske nybyggere. Mens derfor de danske stednavne går lige til höjens nordlige affald, begynder strax i sønden den sachsiske bygningsmåde med de tyske bynavne: Jagel, Lottorf osv., og de nedertyske personnavne, Tams, Jøns, Goos, Nåve, Greve osv. afløser de danske navne på „sen".

25. Ca. 1200' lige i syd for Kongshöj tager Kurvirke sin begyndelse og løber mod vest, ganske lidt mod syd, over til Danevirkes vestlige del. Mod øst er sporene af det imidlertid så udslettede og længere mod vest hinsides Oxevejen, hvor der er mere tilbage af det, vader man besværlig i lyng og sand, så det lønner sig ikke at følge det. Gå derimod fra Kongshøj ad vejen mod vest, ved første trevej tilvenstre, ved anden tilhöjre, over Rendsburgbanen ved et vogterhus videre mod nordvest over landevejen til landsbyen Store Danevirke. Lige syd for byen tæt op til den vej, vi er komne ad, lå skansen nr. 12. 250 skridt gennem Store Danevirke by, derfra ad en fodsti til venstre ca. 500 skridt, så mod nord ad den vej fodstien har ført til, men derefter ad første vej tilvenstre, og man kommer til Lille Danevirkes hyggelige kro,

Rothenkrug. Her gør man sin anden rast for den dag; kromanden taler dansk. I krohaven nogle stenarbejder, der vel har hørt hjemme i bygninger i Slesvig og på Gottorp, deriblandt et stykke af en romansk pille af marmor, et stort smukt renæssancekapitæl, en smuk venustorso, en karyatide, begge renæssance, to romerske ridderskikkelser fra 18. årh. Ved kroen går Oxevejen (II, 11) gennem Danevirke. Her hævedes told af de stude, som blev drevet til Tyskland, en meget betydelig indtægt, som kronen forbeholdt sig ved bortforleningen af hertugdømmet. Bag kroen er et større stykke af Valdemars teglstensmur blottet. Går man gennem det første led tilhøjre i vejen, der fører mod syd fra kroen, er den nedfaldne og opdyngede jord og murgruset fjærnet på en strækning af flere hundrede alen, så de store smukke munkesten, der er sammenføjede med en udmærket kalk, ligger blottede. Og går man ind i haven, der tildels er anlagt i Danevirkes grav, følger den søndre rand langs en tjørnehæk og gennem en granlund, kan man klavre op på selve hovedvolden. Her fra kan man følge den så langt man lyster mod vest, indtil den taber sig i Treås disede enge. Vest for Treå ses flere mil borte Ostenfelds højtliggende kirke. Mod syd og sydøst det samme skue som fra Kongshøj. — Ved Lille Danevirke stansede vort rytteri sin forfølgelse efter Istedslaget. Den flygtende fjende satte sig her til modværge og skød fra byen på den forreste eskadron, som kom i forvirring. Rytteriets fører torde så ikke vove sig længere frem.

26. Hjemvejen til Slesvig kan man lægge gennem Store Danevirke; fra denne bys nordøstlige hjørne fører en fodsti tværs over vejen og gennem Margretevolden direkte til den ny kirkegård vest for Friedrichsberg. Denne vej er nemmest at finde og tilbagelægges hurtigst. Eller man kan følge selve virket mod nordøst til det sted, hvor volden på en strækning afbrydes af den nu udtørrede Danevirkesø. Nord for Tyreborg ved den lille bøgeskov fører en sti ned gennem engen over til den førnævnte vej fra Store Danevirke til Slesvig, nord om Margretevolden, gennem Friedrichsbergs lange hovedgade til hotellet. Ved den ny kirkegård udsigt over byen.

Hele strækningen fra Haddeby kro over Danevirke til hotellet ca. 2 mil; vejene er dårlige og sandede.

Anden vandring. 27. Slagmarken ved Slesvig $^{23}/_{4}$ 1848 er ikke så overskuelig som Istedvalpladsen eller kampstederne om Kongshøj. Slesvigslaget falder i tre afsnit, og hvert af disse må betragtes for sig: Bustrupfægtningen, kampen om Kratbakkerne vest for Friedrichsberg og kampen i skovene mod nord.

28. Fra hotellet over Gottorpdæmningen forbi den nye pragtfulde Regeringsbygning i romersk renæssancestil med det smukke og karakteristiske hohenzollernske valgsprog: „Suum cuique" (enhver sit). Lidt længere fremme til venstre den forhenværende amtmandsbygning, hvor digteren Schack-Staffeldt boede 1813—26. Skrås overfor bag en have den trefløjede ahlefeldske gård, bygget i begyndelsen af forrige årh. af den bekendte gottorpske minister Görtz, siden beboet af prinsen af Nøhr; her holdtes om aftenen $^4/_5$ 1864 det krigsråd, hvis resultat blev Danevirkes rømning. Hvor hovedgaden gør et sving til venstre, fører en lille sidegade tilhøjre op til den højtliggende Friedrichsberg kirke. Danske krigergrave. Udsigt. Videre ad hovedgaden forbi Døvstummeinstitutet tilvenstre, hvor døvstumme børn fra Nordslesvig oplæres i et sprog, som de ikke kan gøre sig forståelig i for deres forældre. Det yderste hus tilhøjre i Friedrichsberg hovedgade er en borgerstiftelse. Bag denne findes velbevaret ud mod Bustrupdam den danske skanse nr. 2 fra 1864. Mindesmærke over faldne fra aprilslaget 1848. — Over dæmningen til landsbyen Bustrup. Ved dæmningen et hus, i hvilket der er indmuret kanonkugler. Her var under Bustrupkampen to danske kanoner under løjtnant Glud anbragte, som tappert holdt stand mod ti preussiske. Til højre for gaden Galgebjærget, hvor der nu står en mølle; tilvenstre en lignende bakke, Rishöj.

29. På disse bakker var det, at den danske avantgarde under oberst Magius påskedag tog mod Preusserne, som det ubemærket var lykkedes at komme frem over Vedelspang og Saxarmen østen ind for Bustrup. Under den to timers fægtning her faldt Magius. Imidlertid fik de danske tropper inde i Slesvig by tid til at samle sig, og 1. og 11. bat., Rye og Staggemeier (Bülows brigade), fik befaling til at komme aventgarden til hjælp ved et angreb over mosen, der danner en sydlig fortsættelse af Bustrupdam, og opad de stejle höjder på dens østre bred. Dette engdrag og disse bakker kan bedst ses fra jærnbanevolden tværsover dammen, som man kan komme til ad den første vej tilhøjre fra Bustrup hovedgade. Angrebet lykkedes, og Bülow nåede frem ligetil Danevirkevold. Men da avantgarden tilvenstre for Bülows brigade ikke var stærk nok til også at gøre et angreb frem, måtte tilbagetoget tiltrædes under megen forvirring ned gennem mosen, tilmed da Preusserne havde fået frisk undsætning. Da nu disse også omgik Bustrupdam i vest, måtte et yderligere tilbagetog foretages til höjdedraget vest for Friedrichsberg, som Flensborgjærnvejen nu gennemskærer. Også avantgarden rømmede Bustrup. Da fjenden havde været så heldig at komme helt frem til Haddebyvejen, der strax hinsides Bustrupdæmningen afgrener sig fra Rendsburgvejen, måtte halvdelen af 8. jægerkor gå gennem de side enge langs Slien og kom østenfra ind i Friedrichsberg.

30. Før vi imidlertid følger det næste afsnit af slaget, går vi syd på gennem Bustrup. Sydlig i byen vælger vi vejen tilhöjre (Rendsburg landevej) og følger den gennem Margretevolden. Ved et vogterhus ad en vej tilhøjre og, når man møder en ny vej retvinklet på denne sidstnævnte,

et lille stykke tilvenstre. Her står den tredje runesten, der er funden ved Danevirke, den egentlige Danevirkesten, opdaget 1857 i grøften foran höjen og nu rejst på denne, en kæmpehöj, der hedder Tvebjærg. Indskriften lyder: „Svin kunugr sati stin uftir Skarþa sin himþiga, ias vas farin vestr ian nu varþ dauþr at Hiþabu" (Sven konge satte sten efter Skarde sin hjemfælle, som var faren vester på men nu blev død i Hedeby).

31. For at undgå den lange trættende vej tilbage gennem Bustrup og Friedrichsberg gør man bedst i at følge den markvej, som nord om runestenen fører tilhøjre, og hvor den slipper, søge nedad skråningen tilhøjre til en fodsti, som man følger over mosen op til skæringspunktet af Margretevolden og den søndre vej til Store Danevirke by. Strax nord for volden fører den i nordvestlig retning forbi den nye kirkegård op til nogle teglværker og den smukke villa Annettenhøhe lidt tilhøjre.

32. På höjderne om villaen, Kratbakkerne, havde Læssøe, generalstabschefen, besluttet at tage mod hovedangrebet, i ryggen dækket af Dyrehaven, med den venstre fløj støttet til det vandomflydte Gottorp og med sit artilleri i en udmærket stilling på Hysbyhöjderne, på den anden side engdraget i vest for Kratbakkerne. Her holdtes kampen gående i flere timer — om selve Annettenhøhe kæmpedes i det vildeste håndmænge, på vor side af soldater af 1. bat. og 2. jægerkor — til fjenden begyndte at trættes, og Læssøe gav befaling til at rykke frem over hele linjen. Klokken var da 5. Da kom der bud om, at chefen for fodgarden, oberst Juel, af utidig frygt havde forladt Gottorp, hvorved vor stilling blev udsat for at omgås i venstre flanke; og indtil slottet atter kunde blive besat af vore, måtte man blive stående stille. Da så alt var i orden igen, kom der melding fra vort kavalleri ude tilhøjre i Hysby og Skovby, at fjenden på den kant rykkede frem med stærke kolonner. Så besluttede Læssøe at afbryde slaget og trække hæren tilbage. — Det tredje afsnit af slaget, der skulde dække tilbagetoget, førtes i skovene Pøl og Dyrehaven og i terrænet mellem disse skove, men særlig om stendiget langs den søndre rand af Dyrehaven, som 4. bat. tappert forsvarede.

33. Ind i Dyrehaven kommer man let ad vejen nordpå vest for Annettenhöhe. Følger man det søndre skovbryn, kommer man til værtshuset „Waldmühle" og den smukt beliggende Stampfmühle ved resterne af Gottorp forrige slotshave: Neuwerk.

34. Nogle få skridt syd for Stampfmühle faldt ved slutningen af kampen major Holm, som efter Magius havde overtaget avantgardens førelse og havde udmærket sig både ved mod og omsigt. Sidst forlod garden Gottorp. Det sidste kanonskud fra dansk side faldt fra en af Dinesens kanoner nord for Dyrehaven kl. 8 om aftenen. — Under slaget havde vort rytteri med noget artilleri og infanteri haft stilling vest for skoven Pøl ved landsbyerne Skovby og Hysby. Hysby ligger 1½ fjerdingvej vest for teglværkerne ved Annettenhöhe. Man følger vejen mod vest indtil den første lille sidevej, som umiddelbart efter at være gået over jærnbanedæmningen fortsættes i lige linje af en fodsti. Ved dennes ende går den lige vej i sydvest til Hysby. I denne by foretoges det berømte angreb af en eskadron fynske dragoner under ritmester Würtzen, der havde til formål at redde et par kanoner, som havde været anbragte på det åbne jordsmon midt i Hysby, men var blevet omgåede og forgæves havde

søgt at slippe bort både mod vest og mod nord. Dragonerne red i karriere gennem hele byen fra nord til syd, mens det fjendtlige fodfolk søgte ud til siderne, men da de var kommet sønden for byen på vejen til Lille Danevirke, snublede de i den stærke fart over nogle fjendtlige kanoner, der var kørte op her. Beskudt i ryggen af det fjendtlige fodfolk, der havde vundet besindelsen tilbage, vilde Würtzen nu vende om ad samme vej, men næsten halvdelen af eskadronen faldt eller såredes på dette tilbagetog mellem de to fjendtlige ildlinjer bag hegnene, en på hver side af vejen. Vore kanoner havde imidlertid under fjendens panik set lejlighed til at redde sig vesterud af byen. — Over de faldne dragoner er der rejst en støtte ved vejen til Lille Danevirke.

35. Fra Stampfmühle fører vejen mod øst snart til Lollfuss, hotellet og Gottorp. Vejlængden på denne tur — en udflugt til Hysby ikke medregnet — er noget over $1\frac{1}{2}$ mil. — Har man endnu tid den dag, går man tværs over Flensborgvejen op på Hesterbjærget ad Michaelisalleen oven om Lollfuss. Statue af „Germania" på et altfor højt fodstykke, til minde om de faldne i krigen 1870—71. Restaurationen Bellevue med fortrinlig udsigt fra balkonen over hele staden. I denne spaseretur kan man indordne et besøg på St. Mikkels kirkegård (XIII, 13). Tilbage gennem Lollfuss.

36. **Gottorp** slot var oprindelig bolig for de slesvigske biskopper fra 1161 og til hertug Erik 1268 erhvervede sig det ved mageskifte, hvorefter hertugerne, der hidtil havde boet på Juriansborg (XIII, 15), tog deres bolig her. Det ansås nu, efter at Danevirke havde mistet sin betydning, for „Danmarks riges lås og lukke," indtil det 1326 kom i de holstenske grevers hænder, som hævdede det trods alle anfægtelser, særlig i Erik af Pommerns dage (1415—17—26), til greveætten uddøde 1459. Ved hertugdømmernes deling 1490 tilfaldt Gottorp den senere konge Fredrik I, som hyppigst boede her, både som hertug og som konge († her 1533). Ved delingen 1544 kom det til Kristian III's yngre broder Adolfs besiddelser, og hans efterkommere, hertugerne af Holsten Gottorp, boede her, til kong Fredrik IV 1713 besatte den hertugelige del af Sønderjylland. Dette tidsrum var slottets glansperiode. Det blev ombygget og udsmykket, og fyrsterne, særlig Johan Adolf og Fredrik III, omgav sig med lærde som Olearius og konstnere som Jurian Ovens (om disse XIII, 9, 11). 1721 modtog Fredrik IV. her arvehyldingen af hertugdømmets stænder. Senere var slottet sæde for statholderne i hertugdømmerne, således landgreve Karl af Hessen, Kristian VII's svoger og Fredrik VI's svigerfader, 1768—1836, hans søn Fredrik 1836—42 og prinsen af Nøhr 1842—46. På Gottorp fandtes tillige den slesvigholstenske regering (1834—48) og Slesvigs overret (der 1834—48 også var Holstens). Efter

krigen 1848—50 blev slottet kaserne, hvad det er vedblevet at være under det preussiske herredømme.

37. Til den midalderlige borg, opført efter en brand 1295, hører måske endnu endel murværk i vestfløjen, men ellers er slottets vestlige, nordlige og østlige fløj et renæssanceværk fra 16. årh.. det meste vistnok fra hertug Adolfs tid 1565—68, hvortil 1698—1703 blev føjet den uhyre, 370' lange, grimme og alt det øvrige beherskende søndre fløj i en rå og fattig barokstil. Også de andre fløje ser nu meget nøgterne og øde ud; de har mistet deres höje, svungne, rigt ornamenterede gavle og kviste, deres karnapper (hvortil en række kragsten udvendig på sydfløjen viser hen) og i det hele det meste af hvad der gjorde slottet til en bygning i stil med Kronborg eller Fredriksborg. Ind til gården midt på den nordre fløj en brønd i barokstil fra c. 1700; længere mod vest på samme fløj kapelportalen, et ualmindelig smukt værk af den tidlige renæssance. Indvendig er lidt mere af den gamle pragt bevaret; således er i den nuværende hovedfløj fra den ældre bygning optaget en skøn, sengotisk hal, hvis hvælvinger bæres af söjler. Den tjænte til gemmested for det berømte konstkammer og bogsamling, hvoraf betydelige rester findes i København. Men især må mærkes *Kapellet i den nordlige fløj (fra 1591). Omgangen salen rundt hviler på smukke ioniske söjler. Prækestolen et særdeles smukt og flot værk fra c. 1600. Ligeså det omdannede orgel. Kapellets største smykke er imidlertid den berømte hertugelige bedestol overfor indgangen, et mesterværk af intarsia-arbejde (c. 1610). Ud mod kapellet er den lukket med vinduer; til det indre kommer man op ad en höj vindeltrappe. Døren måske det prægtigste stykke. Loftet har et farvet billede i træmosaik. Det hele fortrinlig malet.

38. Slottets bastioner er ødelagte, og dets nærmeste omgivelser vanprydes af grimme staldbygninger fra den danske tid, ligesom det også stikker svært af mod den ny regeringsbygning. De ualmindelig smukke, verdensberømte haveanlæg hinsides søen over mod Dyrehaven er næsten helt forsvundne (XIII, 33). Her stod i det persiske lysthus den store globus, 11' i gennemsnit, hvis udvendige side gengav jordklodens overfladeforhold, mens den indre afbildede himlen med dens stjærner. Et vandværk lod stjærnerne bevæge sig ligeså regelmæsig som på selve himlen.

XIV. Slesvig—Flensborg

ad hovedjærnvejen og gennem Angel.

1. **Jærnvejen Slesvig—Flensborg** (39 km.) går i en bue ind mod vest gennem øde hedeegne. $1^1/_2$ fjerdingvej fra Slesvig skæres den vestligste ende af skoven Pøl og kommer man tæt forbi Skovby tilvenstre. Stationer: Jybæk (28 km. fra Flensborg; sidebane til Husum); Eggebæk (21 km.) i en egn, hvor dansk endnu tales; Tarp (16 km.). Her kan også børnene tale dansk. Til højre ses først Oversø by og kirke, derefter skovene og bakkerne ved Sankelmark; søen er skjult; lige forbi Barderup (holdeplads; 10 km.) tilvenstre i en overvejende dansktalende egn. Tæt forbi Hanved skov; Skiftesporet til Nordslesvig (Nordschleswigsche Weiche; 5 km.); Flensborg statsbanegård.

2. Interessantere end denne rute er turen fra Slesvig med dampskibet til Lindånæs og derfra ad Kielbanen gennem Angel til Flensborg. **Slien** dannes af afvexlende snævringer (indtil kun 400' bredde) og bredninger; den kan i skønhed aldeles ikke måle sig med de nordslesvigske fjorde. Bredderne er temmelig lave og af skov er der kun lidt af på siderne. Intet tyder på, at den er en salt havstrøm. Til gengæld har den sine historiske minder. — **Angel** er imod syd og i det indre et frugtbart og venligt land, hvis jævne bølgeformer gennemdrages af de levende hegn og småskove. Folket er nu helt tysktalende undtagen på en ganske smal strimmel land ved Flensborg fjord, hvor den ældre og tildels den midaldrende slægt taler dansk (XI, 22). Sprogskiftet skete i den sydlige del af landet jævnt i tiden 1800—1840, i den mellemste del ved en bevidst kraftanstrængelse i krigsårene 1848—50, da den store mængde stod på oprørets side. Nu har hadet til Danmark ligesom i Slesvig by næsten helt tabt sig; folk generer sig ikke ved at tale dansk, forsåvidt de magter det. Det tidligere berømte landbrug har i mange tider stået i stampe og er nu kongerigets langt underlegent; den fine Anglerko, den ypperste type af malkekvæg, har nu mælkeydelsen altfor opdrevet på bekostning af andre nødvendige egenskaber: kraft og nøjsomhed, således at ubetinget det røde danske kvæg er bædre. Bygningsmåden i Angel er for de nyere gårdes vedkommende tre eller fire længer som i kongeriget; den gamle gårdform var een meget lang længe, ved en gennemkørsel delt i et stuehus til den ene side og udhus til den anden. I Svans, der er opfyldt af herregårde tilhørende holstenske adelsslægter, uddøde det danske sprog sidst i forrige årh.; bygningsmåden er her helt igennem nedersachsisk.

3. Gennem Stegsvig snævring ud i den store bredning. Ved dens søndre side slottet Luisenlund, skænket

af Kristian VII. til hans søster Luise, gift med Karl af Hessen, der døde her 1836. Om runestenene i parken XIII, 22. Ind i Mysunde snævring (Mjøsund d. v. s. det snævre sund; jfr. mjohund = mynde), hvor landevejen fra Flensborg til Eckernførde skæres af fjorden. Både fra Angel og fra Svans går en halvø ud i farvandet, således at Slien bugter sig imellem dem som et S.

4. Disse halvøer egner sig udmærket til en befæstning og udfaldsport; spor af gamle virker findes også både mod nord og syd. Knytlingesaga fortæller, at Knud Lavard lod anlægge en borg, hvor Slien var „mjøst", d. v. s. smallest. Den nærliggende Kosel kirke i Svans har været draget ind i befæstningen; den har et rundtårn ligesom Oversø. Også i vore dage er Mysunde blevet indlemmet i Danevirkestillingen. Samtidig med Slesvigslaget $2^3/_4$ 1848 førtes over det kun 200 alen brede vand en skydefægtning mellem Preusserne og Danskerne, hvad der skulde afledе opmærksomheden fra, at Tyskerne gik over Slien ved Stubbe længere nede, overførte af de tysksindede skippere fra Kappel og Arnæs. Et friskarekorps på kun 60 mand, som allerede aftenen forud var blevet sat over og som tumlede sig i vor ryg, voldte en del forvirring blandt vore, da rygterne forstørrede fjendens tal og fik oberst Juel til midt under kampen at rømme Gottorp.

5. 1850 efter Istedslaget besatte Krabbe (XII, 24) Mysunde, der blev hovedpunktet i den venstre del af Danevirkestillingen. Den søndre halvø, hvor Mysunde by ligger, blev lukket med en løbegrav, der gik fra Sli til Sli. Foran bådebroen blev der lagt en skanse. $2^1/_2$ vovede fjenden sig frem for at omgå vor hærs venstre flöj. Efter at have drevet vore forposter tilbage, standsede han i kort afstand fra løbegraven, hvorefter der i i flere timer vedligeholdtes en heftig infanteri- og artillerikamp. Vort artilleri var anbragt på den nordre bred på højden bag Mysunde færgegård med front mod sydøst og skød ud over hovederne på vort fodfolk, men led en del tab ved, at fjenden kørte sine kanoner op på den halvø, der vest for Mysundehalvøen går ud i bredningen; herfra havde han sigte ind i vort artilleris flanke. Engang forsøgte oprørerne en storm og kom løbegravene nær på 100 alen men her brødes deres fremtrængen af den stærke ild, og under flugten tilbage herfra ligesom senere under forfølgelsen, da de vilde trække sig ud af kampen, mistede de en del fanger.

6. I 1864 var stillingen befæstet foruden ved et brohoved ved to skanser syd for Mysunde by og skanser nordfor Slien på højden bag færgegården. Ved Mysunde vilde Friedrich Carl $2/_2$ tiltvinge sig adgangen over Slien for at kunne omgå vor hær ved Danevirke og tage den tilfange, men skønt han førte 60 kanoner i ilden mod vore 18 og skønt hans bataillioner, skærmede af den stærke tåge, nærmede sig de søndre skanser indtil et par hundrede alens afstand, lykkedes det ham ikke efter 5—6 timers kanonade at forcere overgangen. De danske skanser forekom ham at være usvækkede For at frigøre de preussiske troppedele, der havde vovet sig for langt frem og under et tilbagetog stod fare for at blive fangne, måtte han endog søge våbenstilstand, hvor til han brugte et påskud om at ville opsamle de døde og sårede på valpladsen. Derefter begav han sig længere ud i Svans og gik over ved Rabølsund, men da havde vor hær allerede forladt Danevirke. Vort artilleri blev under Mysundekampen udmærket ledet af kaptejn Hertel. 21 danske faldne fra 1864 hviler på Brodersby kirkegård nord for Mysunde. — Ved Mysunde blev Erik Plovpenning 1250 natten til $^{10}/_8$ halshugget i en båd på Slien efter først at have været i land for at få skriftet for præsten fra Brodersby.

7. Ved den følgende snævring, der hvor Slien på et stykke løber lige i nord, ligger på kysten af Svans voldstedet af „Kongsborgen", der 1415 blev opført af Erik af Pommern og 1417 belejret, men ikke indtaget af Hol-

stenerne. Lidt syd for voldstedet, ligeledes ud til Slien, lå et valfartskapel, som synes at være bygget til sone for kong Eriks mord.

8. Stoppesteder: Geltoft, Ulsnæs, **Lindånæs,** alle i Angel. Lidt forinden Lindånæs på kysten af Svans den røde borg Stubbe, i midaldren tilhørende Slesvig biskopper, af Johan Skondelev overladt dronning Margrete 1410 og 1417 ødelagt af Holstenerne. Jærnbanebro over Slien og station (36 km. fra Flensborg).

9. Jærnvejen går på en dæmning fra næsset over Lindånor. Næste station **Sønder Brarup** (29 km.; sidebane til Slesvig) med det bekendte midsommersmarked (se Hother Tolderlunds „Fortællinger fra felten"). Ved vejen til Nørre Brarup ikke langt fra stationen gjordes i 1861 i Thorsbjærgmose overordenlig rige fund fra jærnalderen (se Engelhardt: Thorsbjærg mosefund; jfr. Nydam i Sundved VIII, 21): klædningsstykker, ringbrynjer, hjælme, skjolde, stridsøxer, buer, lanser, spyd, pile, værktöj, ridetöj, smykker. 40 guldringe, romerske mønter, den yngste fra Kommodus (180—192), hvorefter fundets alder kan sættes til 3. århundr. efter Kristus. — Over Oxebækken, 1850—1864 skellet mellem de blandede distrikter og de som rent tyske behandlede egne, forbi de anselige kirker Bøl med höjt tårn tilvenstre og Nørre Brarup til höjre. Over Angels höjderyg (XII, 2) med sandet jord til **Mårkærskov** (24 km.). Næste station **Sørup** (18 km.), ved den venlige Sørupsø. * Kirken, tilvenstre for jærnbanen, en af de smukkeste i Sønderjylland, er i höj grad et besøg værd.

10. Den er bygget i 12. århundr. i romansk stil af kamp i regelmæssige smukke kvadre. Den halvrunde korslutning er prydet med halvsøjler og buefelt. Nordportalen har to söjler på hver side og en trekantet gavl til kroning foroven, den eneste gammeldanske landsbykirke af kamp, der besidder en sådan dørafslutning. I det halvrunde felt over døråbningen et relief: Kristus giver Peter nøglerne og en anden helgen en bog. På vestportalen (inde i tårnet) en langt bedre fremstilling af det samme æmne. Tårnet (fra 15. århundr.) har indvendig et meget smukt, höjt og frit rum, hvis hvælvinger bæres af en slank midtsöjle. Alteret værdifuld renæssance, men hæslig overmalet, prækestolen fortræffelig barok. Meget mærkelig * døbefont, romansk fra ca. 1200. Foden har på hjørnerne fire på hug siddende figurer, de to aber, de to mennesker; på skjoldene: storken, der drikker af den langhalsede flaske, to drager i kamp, en liggende løve, to fugle der næbbes. Op ad bækkenets underdel kryber fire skjoldpadder. Bækkenet selv er smykket med relieffer: de hellige tre kongers rejse, deres komme og tilbedelse, barnemordet i Betlehem, Kristi tilfangetagelse, Golgata. I tårnet et smukt vievandskar, ligeledes romansk. Romansk kistelåg med en kvindelig figur.

11. Sørup har en stor og fin kro med teater; i denne holdtes under det nordslesvigske landbrugsmøde i Flensborg 1885 en overordenlig vellykket fest, hvis minde sikkert aldrig vil udslettes hos deltagerne. Ved bordet holdtes ikke mindre end 37 taler. Et uforsigtigt avisreferat affødte

en række forhør Nordslesvig over, som nær havde bragt de danske landboforeningers tilværelse i fare. — Sognene Nørre Brarup, Sørup og Satrup (en mil i vest, politikeren professor Matzens fødesogn) hørte 1850—64 til de mest tysksindede i Angel og var også blevet forurettede ved sprogreskripterne.

12. Forbi Vinderad sø (holdeplads, 15 km.) til **Husby** (10 km.). Den anselige kirke med det höje spir har en interessant romansk døbefont. **Måsbøl** (6 km.) i Rylskov sogn. En lille halv mil mod syd ligger Hyrup kirke med en smuk døbefont i stil med Husbys og med et højst interessant romansk *træskåret arbejde fra c. 1200, anbragt på skibets østvæg over korbuen. Relieffet, der er lige så langt som kirken er bred, er ved söjler, som bærer kløverbladsbuer, delt i syv afdelinger, der hver indeholder en fremstilling fra Kristi lidelseshistorie: tilfangetagelsen, hudflættelsen, korsnedtagelsen, gravlæggelsen, kvinderne ved graven, opstandelsen, himmelfarten. Jfr. Nørre Haksted XI, 13. I Hyrup sogn endnu en del danske sympatier. — Ad gennemskæringer ned til Kielbanegården i Flensborg i Jørgensby øst for statsbanegården. Den sidste strækning gennem Adelby sogn, hvor socialisterne nu i höj grad dominerer.

Rigsdagsvalget 1890.

(Tallene i skarpe klammer selvstændige tyske stemmer).

	danske st.	tyske	deraf selv-stændige	social.
Langs Østbanen.				
Lert	32	40	[26]	
Sommersted	37	41	[24]	
Oxenvad	104	26	[7]	
Jels	78	17	[5]	
Vøjens-Magstrup	80	76	[10]	
Nustrupbæk	39	11	[9]	
Skrydstrup	75	17	[5]	
Ladegård-Styding	82	24	[5]	
Hammelev	81	30	[3]	
Gml. Haderslev	40	50	[10]	1
Arnitlund	48	4	[—]	
Over Jersdal	35	19	[5]	
Strandelhjørn	50	8	[5]	
Bovtoft	61	5	[1]	
Ø. Lygum-Hovslund	94	42		
Brunde-Rødekro	47	66		3
Ris	55	56		8
Kolstrup	24	59		3
Hjortkær	69	43		7
Bjolderup-Bollerslev	132	62	[c. 30]	4
Uge	47	68		3
Frydendal-Førhus	58	17		2
Bov	25	30		19
Nyhus	18	19		10
Frøslev-Padborg	50	20		5
Harreslev	59	26		66
Langs Tværbanen.				
Tinglev	63	129		
Bylderup	90	39	[c. 25]	
Burkal	68	74		
Hostrup-Jejsing	69	71		
Langs Vestbanen.				
Hvidding-Rejsby	109	30	[—]	
Brøns	80	9	[5]	
Astrup	30	3	[—]	
Skærbæk	85	53	[10]	
Ø. Gasse	59	14	[12]	
Døstrup-Mjolen	156	13		
Bredebro	137	53		
Lygumkloster landsogn	41	18		
Visby-Daler	141	21		
Abild	47	57		
Tønder landsogn	40	23		
Nord for Haderslev fjord.				
Ladegård	11	32	[13]	
Åstrup	72	25	[12]	
Vonsbæk	100	7	[3]	
Anslot-Fjelstrup	120	11	[2]	
Aller	66	18	[5]	
Tyrstrup	120	19	[—]	
Bøgskov	102	4	[3]	
Bjærning	27	14	[9]	
Moltrup	70	8	[2]	
Hjærndrup	41	3	[1]	
Frørup	47	17	[9]	
Stepping	91	17	[6]	
Bjærndrup	40	2	[—]	
Simmersted	72	1	[—]	
Syd for Haderslevfjord.				
S. Otting	23	7	[3]	
Mastrup	71	32	[12]	
Ustrup-Vedsted	79	16	[9]	
Hoptrup	35	19	[8]	
Sønderballe	43	31	[20]	6
S. Vilstrup	11	37	[31]	
N. Vilstrup	13	15	[11]	
Kelstrup	14	20	[14]	
Hejsager	35	15	[14]	
Halk	70	15	[3]	
Åre	35	13	[3]	
Hajstrup	77	29	[14]	
Øsby	72	35	[11]	

	danske st.	tyske	deraf selv. stændige	social.
Grarup	22	7	[6]	
Starup	77	19	[8]	
Nord for Åbenrå.				
Skovby	46	32		
Barsmark	55	32		4
Løjt	66	63		31
Genner	107	13		16
Syd for Åbenrå.				
Stubbæk-Ensted	90	9		12
Felsted	127	21		8
Skovbøl	90	5		12
Varnæs	164	19		1
Kværs	64	54		4
Søgård	70	9		5
Kliplev	72	29		2
Langs Vesterhavet.				
Møgeltønder	148	9		
Sejerslev-Emmerlev	104	30		
Randrup-Skast-Hjerpsted	102	2		
Ballum	151	10		
Rømø	96	25		
Fra Rødekro til Lygumkloster.				
Egvad	62	16		3
Hellevad	71	40		6
Ravsted	50	76	[59]	
Højst	62	54		
Bedsted	52	50		
Mellerup	34		[—]	
Rangstrup	88	4	[4]	
Hyrup	34	1	[—]	
Agerskov	110	4	[—]	
Branderup-Bovlund	121	26	[12]	
Arrild	43	25	[16]	
Hynding	38	9	[5]	
N. Lygum	44	95		
Fra Vejen til Branderup.				
Skodborg	106	30	[12]	
Københoved	35	3	[1]	
Dovre	25	9	[3]	
Lintrup	33	3	[—]	
Hjortvad	21	8	[3]	
Fædsted	58	5	[—]	
Tornum	21	5	[2]	
Hygum	75	4	[—]	

	danske st.	tyske	deraf selv. stændige	social.
Hjærting	56	2	[—]	
Langetved	38	5	[3]	
Rødding	66	40	[12]	
Grønnebæk	47	11	[7]	
Ø. Lindet	125	9	[4]	
Brendstrup	40	9	[5]	
Fol	48	4	[2]	
Gram	107	15	[—]	
Nustrup	120	11	[—]	
Tislund	71	3	[1]	
Stendrup	38	16	[13]	
Allerup	22	9	[5]	
Toftlund	36	53	[20]	
Fra Brøns til Gram				
Vodder	95	10	[5]	
Roager	70	11	[—]	
Højrup—Spandet	102	32	[14]	
Endrupskov—Tiset	80	15	[4]	
Als.				
Nørborg landsogn.	161	21		
Oxbøl	132	21		
Havnbjærg	96	57		
Svenstrup	120	38		1
Egen	78	15		
Elstrup	144	36		3
Notmark	168	23		
Asseballe	125	17		
Ketting	89	47		
Hørup	171	10		
Tansiet	169	15		
Lysabild	138	22		
Skovby	68	20		
Kejnæs	153	8		
Vollerup	94	13		
Ulkbøl	125	20		
Sundved.				
Ullerup	186	23		
Avnbøl	101	21		
Såtrup	178	13		
Nybøl—Dybbøl	187	33		
Broager	198	45		30
Skelde	98	28		7
Iller	54	13		18
Egernsund	64	59		20
Langs Flensborgfjords nordkyst.				
Rinknæs	77	99		27
Holbøl	74	83		13
Kruså-Kollund	71	59		41

Stedfortegnelse.

Abild 6.
Abkær 5.
Abtørp 27.
Adelby 101.
Agerskov 28 f.
Agtrup 70.
Ajtrup 2.
Aller 16 f.
Almsted 37,
Als 3, 24, 33-41.
Alslev (Lygumkloster) 28.
Alslev (Åbenrå) 5.
Angel 3, 70-75, 98-101.
Anholm 22.
Annettenhöhe 95.
Anslet 16 f.
Arnbjærg 21.
Arndrup 24.
Arnholt 79-81.
Arnitlund 13.
Arnkilsøre 40 f., 45.
Arnæs 99.
Arrild 28, 32.
Asbøl 46, 48.
Askov 30.
Asseballe 37.
Asseballeskov 37.
Assens 1.
Augustenborg 36 f.
Avnbjærg 42.
Avnbøl 46.
Ballebro 34.
Ballegård 46.
Ballum 27.
Barderup 98.
Barsbøl 4.
Barsø 13.
Bejstrup 6.
Bested 28.
Bevtoft 5.
Bilskov 75 f.
Binderup 3.
Birkelev 32.
Birknakke 3.
Ny Bjerend 81.
Bjolderup 6.
Bjærgskov 24.
Bjærning 17.
Blans 46.
Blæsholm 21.
Blåkrog 24.
Bodum 22.
Bokholm 72 f.
Bollerslev 5 f.
Boskov 14.
Bov 6, 49, 67 f., 70.
Bovlund 28 f.
Bovlundbjærg 29.
Bovrup 24.
Bramdrup 17.
Bramminge 1.
Bramsensgård 14.
Branderup 28 f., 32.
Brandsbøl 34.
N. Brarup 75, 100 f.
S. Brarup 82, 100.
Brede 27.
Bredebro 7, 27.
Brendstrup 31.
Bro 37.
Broager 3, 42, 46-48.
Broballe 34.
Brodersby 99.
Brokbjærg 35.
Brunde teglgård 20, 22.
Brune bjærge 21.
Brundlund 19.
Brunsnæs 48.
Brærå 14.
Brøndlund 32.
Brøns 7, 32.
Bukshave 16.
Burkal 8.
Buskmose 50.
Bustrup 90, 94.
Bylderup 8.
Bylderup-Bov 8.
Bæk 15.
Bøffelkobbel 44.
Bøgelund 19.
Bøgholt 78 f.
Bøghoved 11.
Bøglund 82.
Bøgmose 78-80.
Bøl 100.
Bådsager 39 f.
Cæcilielyst 19.
Dalby 2.
Daler 26.
Damsklint 41.
Danevirke 88-93.
Danevirke sø 93.
Lille Danevirke 90, 92 f., 96.
Store Danevirke 92 f.
Dirnæs 13.
Dollerup 74.
Draget (Kejnæs) 3.
Draget (Håldnæs) 73.
Dybbølby 44, 46.
Dybbølbjærg 3, 41 f., 46.
Dybbølmølle 41.
Dynt 47.
Dyntbakker 47.
Dyrbæk 28.
Dyrehave (Gråsten) 49.
Dyrehave (Løjt) 21.
Dyrehave (Slesvig) 95 f.
Døstrup 6 f.
Eckernførde 52.
Egen 34 f.
Egernsund 48.
Eggebæk 98.
Egvad 28.
Eliselund 23.
Ellum 7.
Ellund 68 f.
Elmholt 78.
Emmerlev 27.
Emmerlev klif 27.
Endrupskov 33.
Enemark 19 f.
Engelshøj 39 f., 45.
Ensted 22 f.
Erlev bjærge 10, 12.
Esbjærgbanen 1, 30.
Eskærhøj 14.
Etlingbjærg 68.
Falkenberg 81.
N. Farensted 80, 82.
S. Farensted 82.
Farrisgård 4.
Farrisskov 4.
Farversmølle 19.
Favervrå 17.
Feldum 16.
Felsted 22-24.
Fiskbæk 40, 48.
Fisknæs 49.
Fjelby 34.
Fjellumhøj 31.
Fjelstrup 16 f.
Fjersted 33,
Fjolde 70.
Flensborg 1, 3, 6, 24, 51-66, 74, 98, 101.
Fol 33.
Fredenshøj 20.
Ny Fredrikskog 26.
Fredskov (Lyksborg) 73.
Fredsted 12.
Frifelt 32.
Frydendal (Als) 34, 36.
Frydendal (Lygumkloster) 29.
Frydendal (Løjt) 21.
Frydendal (Sundv.) 42, 46.

Fryndesholm 37.
Frørup 75, 77.
Frøslev 6, 68 f.
Frøslevsand 68.
Fynske bjærge 3.
Fægteborg 35.
Fåborg 1, 3.
Fårhus (Agerskov) 28.
Fårhus (Flensborg) 6.
Galgebakke 23.
Gallehus 7, 26.
V. Gammelby 27.
Gammelgård 37.
Gammellund 79.
Gammelmark 3, 42, 48.
Gasseløj 7, 32.
Gelsbro 33.
Gelting 3.
Geltoft 100.
Genner 13, 21 f.
Goldbæk 28.
Gotrupel 69.
Gottorp 95-97.
Gram 31, 33.
Gratiehøj 37.
Grattelodden 47.
Gravenshoved 16.
Grettebjærg 13.
Grumtoft 3, 73.
Grydeskov 78-82.
Grøngrøft 23 f.
Grønninghoved 3.
Gråsten 24, 46, 48 f.
Guldholm 82.
Gundestrup 37.
Haddeby 76, 88.
Haderslev 1 f., 5, 8-18, 22.
Haderslev Dam 5, 9 f., 12.
Hajstrup (Haderslevnæs) 14.
Hajstrup (Slågsherred) 8.
N, Hakstod 70.
Halk 15 f.
Hammelev 5, 11-14.
Hanved 6, 69 f.
Hanvedskov 6, 69, 98.
Hardeshøj 34.
Harreslev 6, 68.
Harvadgård 37.
Hatlund 74.
Havnbjærg 34 f.
Hedegård (Visby) 7.
Hejls 3.
Hejlsminde 1, 3, 16.
Hejsager 16.
Hellevad 28.
Helligbæk 78 f.
Helved 36.
Himmershøj 70.
Hindemade 12.
Hjartbro 32.
N. Hjarup 5.
Ris Hjarup 22.
Hjerpsted 27.
Hjoldelund 70.
Hjortkær 5.
Hjælm 19.
Hjærndrup 17.
Hjærtehøj 49.
Hokkerup 24, 50.
Holbøl 24, 49.
Holdbi 24.
Hollingsted 83, 90.
Holmshus 12.
Hopsø 13.
Hoptrup 13 f.
Hornskrup 75.
Horsbyg 28.
Hostrup (Slågsherred) 8.
N. Hostrup 28.
S. Hostrup 24.
Hostrupskov 23.
Hostrupsø 24.
Hovgård 50.
Hovslund 5.
Hovst 14.
Skidden Hulvej 73.
Hundhøj 21.
Husum 98.
Husby 101.
Hvidding 7.
Hygum 31, 33.
Hyrup 101.
Hysby 95 f.
Høgebjærg 3, 37.
Høgholt 96.
Høgsbro 7.
Højbjærg 17.
Højer 26 f.
Højerkog 26.
Højesten 69.
Højrup 31.
Hønsehuse 81.
Hønsnap 24, 51.
Hørup 37.
Høruphav 3, 37, 40 f.
Høtkær 12.
Håldnæs 72 f.
Igebjærg 35.
Iller 48.
Ilsøstrøm 77.
Isted 78-80.
Istedskov 79-81.
Isted skovkro 74, 81.
Istedsø 78 f., 81.
Jagel 92.
Jarplund 75.
Jejsing 8.
Jels 4.
Jelsgård 4.
Jels søer 4.
Over Jersdal 5, 12 f.
Johannesbjærg 72.
Jomfrubjærg 73.
Julskov 75.
Jybæk 98.
Jægerup 4.
Jørgensby 28.
Jørgensgårdsskov 19, 21.
Kalø 13, 20 f.
Kankær 14.
Kappel 82, 99.
Karnbjærg skov 80 f.
Kastrup 32.
Katbæk 82.
Katt und Hund 81.
Kavslund 70.
Kejnæs 3, 40.
Kelbjærg 50.
Kelstrup 14.
Kelstrup plantage 24.
Ketting 36.
Kiding 23 f.
Kildedal 71.
Kildespring 35.
Kilseng 66, 70.
Kiskelund 24.
Klaskerød 4.
Klinting 40 f.
Kliplev 24.
Klus 68.
Klusris 6, 51, 60, 66 f.
Klørese 28.
Knappen 21.
Knivsbjærg 5, 13, 22.
Knud 16.
Kobbermølle 51, 67.
Kobjærg 17.
Kolding 1 f.
Kollund 49, 51.
Kollund badested 51.
Kollundskov 51, 67.
Kolstrup 18, 20.
Kongsborg 99.
Kongshøj 91 f.
Korsør 1, 3.
Kosel 76, 99.
Kraglund 68.
Kristiansdal 12 f.
Kristiansfeld 16 f.
Kristinero 17.
Kroghshøj 78-80.
Krosbjærg 91.
Krusmølle 23.
Krusø 24, 51, 67.
Kværn 73.
Kær 40, 45.
Københoved 1, 30.
Ladegård (Gråsten) 24.
Ladegård (Sønderborg) 40.
Lambjærg Indtægt 3, 40.
Landeby 28.
Langballe 73 f.
Langballeskov 73.
Langballeå 73.
Langbjærg 20.
Langetved 31.
Langsø 79-82.

Lavnsby 35.
Lavrupskrup 82.
Lavtrup 6.
Laxmølle 23.
Lerbjærg 3.
Lerskov 5, 22.
Lert 4.
Lilholt 15.
Linderum 14.
Lindetskov 32.
Lindånæs 98, 100.
Lohede 91.
Luiselund 30.
Luisenlund 91, 98 f.
Lunden 34.
Lunderup 28.
N. Lygum 29, 32.
S. Lygum 7.
Ø. Lygum 5, 22.
Lygumbjærge 7, 29.
Lygumgårde 29.
Lygumkloster 7, 28—30.
Lykkegård 50.
Lyksborg, 52, 70-73, 82.
Lyngtoft 21.
Lyrskovshede 81.
Lysabild 3, 37.
Lysholm 36.
Lyø 3.
Læk 70.
Löjt 5, 20 f.
Löjtved 28.
Løverodde 3.
Majbølgård 37.
Mandbjærg 29, 32.
Mariedal 15.
Mariegård (Haderslev) 11.
Mariegård (Jels) 4.
Marieskov 6, 41, 61, 75.
Nørby Mastrup 12.
Medelby 69 f.
Mejervig 71.
Mels 34.
Meng 16.
Mindebjærg 37.
Midtkobbel 71.
Mjøls 28.
Moltrup 17.
Mummark 36 f.
Munkbrarup 71.
Munkmølle 50.
Munkvolstrup 75 f, 78.
Musvang 32.
Mysunde 99.
Møgeltønder 26.
Mølby (Oxenvad) 4.
Mølby (Spandet) 33.
Mølmark 48.
Mønterhøj 20.
Mørvig 66, 70.
Mågeø 87.
Mårbæk 28.
Mårkærskov 100.
Måsbøl 101.
Malmadbro 49 f.
Niebüll 7, 70.
Notmark 35.
Notmarkskov 37.
Nustrup 5, 31.
Nybøl (Sundved) 46-48.
Nybøl (Åbenrå) 5.
Nybølmølle 41, 46.
Nydam mose 45.
Nygård (Haderslev) 14 f.
Nygård (Als) 35.
Nyhus 6, 67 f.
Nykirke 3, 73.
Nymølle 20.
Nørborg 34 f.
Nørbygård 12.
Nørrebanke 20.
Nørrehöj (Spandet) 33.
Nørrehöj (Siversted) 77.
Nørremarkskov 40.
Nørreskov (Als) 35.
Nørreskov (Löjt) 21.
Nørreskov (Åbenrå) 20.
Osbæk 70.
Oversø 74-77, 98.
Oxenvad 4.
Oxevej 5 f, 67, 93.
Oxøer 50 f.
Padborg 6, 67 f.
Pamhul 12 f.
Popholt 78.
Pothöj 12 f.
Pugdal 34.
Pugum 73.
Pøl (Als) 35.
Pøl (Slesvig) 95, 98.
Rabølsund 99.
Ragebøl 44, 46.
Randrup 27.
Randsgård 44 f.
Rangtang 31.
Ravnsbjærg 50.
Ravnskobbel 44 f.
Refslund 29.
Refsø 4.
L. Rejde 90.
Rejsby 7.
Renbjærg 47 f.
Ribe 1 f, 6.
Rinknæs 49 f.
Rinknæsskov 50.
Ris 5.
Risskov 20.
Roager 32.
Rodon 49.
Rost 28 f.
Rothenkrug 92.
Rugbjærg 5.
Ruhekrug 74, 81.
Rurup 28.
Rumohrsgård 36 f.
Rundemølle 13, 21.
Rygbjærgsø 12.
Rylskov 101.
Rødding, 1, 4, 31.
Rødekro 5, 20, 28.
Rødhus 70.
Røm 27.
Rønhave 45.
Rønsdam 67.
Rønshoved 49-51.
Rørkær (Lyksborg) 71.
Rørkær (Tønder) 8.
Rådhusbjærg 68.
Sandager 49.
Sandbjærg 44 f.
Sandbjærg storskov 45.
Sandvig 71.
Sandvigkobbel 72.
Sankelmark 75, 78, 98.
Satrup (Angel) 101.
Schackenborg 26.
N. Sejerslev 27.
Nedre Selk 92.
Øvre Selk 92.
Sigumlund 73.
Sillerup 16.
Sindet 28.
Siversted 78.
Sjellerup 35.
Skamlingsbanke 2 f.
Skarrehæld 21.
Skast 27.
Skedebjærg 20.
Skelleskov 48.
Skibelund 30.
Nordslesvigsk Skiftespor 69 f, 98.
Skjoldnæs 3.
Skodborghus 30.
Skolderup 82.
Skovby (Als) 34.
Skovby (Löjt) 21.
Skovby (Slesvig) 80, 95, 98.
Skovbøl 23.
Skovbølgaard 23.
Skovgård 20, 22.
Gammel Skovkro 60.
Skovlund 70.
Skovsende 72 f.
Skovsø 24.
Skrave 31.
Skrydstrup 5.
Skrædderkro 23.
Skærbæk 7, 27.
Skærsbjærg 74.
Skønholt 13.
Skådsbøl 47.
Slesvig 81-98.
Slien 98-100.
Slivsø 13.
Slukefter (Haderslev fjord) 15.
Slukefter (Flensborg) 68.

Slukefter (Vedsted) 12 f.
N. Smedby 67.
S. Smedby 77.
Smøl 47.
Smølvold 47.
Snurom (Gråsten) 24.
Snurom (Als) 37.
Snævring 15.
Snågbæk 46.
Snågbækhage 45.
L. Solt 78.
Sommerlyst 21.
Sommersted 4.
Sortehöje 79 f.
Sosti 49, 51, 66 f.
Spandet 33.
Sprakebøl 70.
Staghöj 51.
Stampfmühle 95.
Starup 14-16.
Stavgårde 44.
Stegsvig 98.
Stenbjærg 3, 73.
Stendrup (Kolding) 3.
Stendrup (Sundved) 46.
Stendrup (Toftlund) 32.
Stendrupskov 2 f.
Stendrupåkro 78.
Stengård 45.
Stenholt 78.
Stenneskær 23.
Stensbjærg 5.
Stensbækhede 33.
Stentoft 21.
Stevelt 15.
Neder Stjerne 79.
Stolk (Löjt) 21.
Øvre Stolk 79 f.
Stolkhöje 78.
Strygmølle 74.
Stubbe 100.
Stubbom 16.
Stubbæk 24.
Studsbøl 4.
Styding 5.
Styrtom 23.
Stængerodde 48.
Sundved 24, 41-48.
Svans 98-100.
Svejlund 28.
Svenborg 1, 3.
Svenstrup 95.
Svenå 73.
Sverdrup 15.
Sverdrupskov 14 f.
Sverdrupsned 15.
Svesing 70.
Syvmandsskov 23.
Søderup 5.
Søgård 24.
Sølyst (Haderslev) 8, 14.
Sølyst (Sundved) 45.
Sølyst (Åbenrå) 23.
Sønderballe 13, 21.
Sønderborg 1, 3, 24, 38-41, 45, 48.
Sønderhav 49-51.
Sønderskov (Als) 3, 37, 40 f.
Sønderskov (Lyksborg) 70 f.
Sønderskov (Stendrup) 78.
Sønderskov (Åbenrå) 19.
Sørup 100 f.
Såtrup 46.
Såtrupskov 41, 45.
Tabdrup 4.
Tamdrup 15.
Tamdruphöj 14 f.
Tanslet 37.
Tarp 77, 98.
Tarup 35.
Tastebjærg 23.
Taterkrug 81.
Teglholt 12.
Terkelsbøl 8.
Ø. Terp 28.
Thorsbjærg mose 100.
Timmersig 69.
Tinglev 6 f.
Todsbøl 6.
Toftlund 32.
Tolk 82.
Tovskov 4.
Trappen 49.
Tremmerup 70 f.
Trænbjærg 21.
Trøjborg 7, 27.
Tvebjærg 95.
Tvedskov 70.
Tykskov 24.
Tyroborg 93.
Tyrstrup 17.
Tønder 6-8, 25-27.
Tørning 11-13.
Tårning 16.
Uge 6.
Ulkbøl 37, 40.
Ullerup 23 f, 46.
Ulsnæs 100.
Ulvemose 6.
Urnehoved 5 f.
Ustrup 13.
Waldmühle 95.
Valhalla 21.
Valsbøl 69 f.
Vamdrup 4.
Vanderup 78.
Vandling 14.
Varnæs 22, 24.
Varnæshoved 24.
Varnæsvig 24.
Vartenberg 13.
Waschersleben 49, 66.
Vedelspang (Danevirke) 91 f, 94.
Vedelspang (Langsø) 79-82.
Vedsted 12-14.
V. Vedsted 7.
Vejbæk 68.
Vejbøl 13.
Vejen 1, 30.
Vejrgab 70.
Vejstrup 3.
Vemmingbund 3, 42, 46.
Vejstrup 3
Vellerup 28.
Venbjærg 13.
Vennelyst 22.
Vertemine 37.
Vesterbæk 23.
Vesterholt 78.
Vesterris 14 f.
Vesterskov 23.
Vesterværk 71.
Vi 70.
Viby 34.
Victoriabad 14.
Vilhelminehöj 72.
Ville 71.
Vilsbæk 24.
Vilstrup 13 f.
Vinderad 101.
Visby 6 f, 27.
Vodder 32.
Vognshöj 7, 29.
Vollerup 37, 40.
Volmerstoft 67 f.
Vonsbæk 14-16.
Vorbjærg 5.
Vöjens 4.
Vöjensgård 5.
Ærø 3.
Øbning 28.
ørbyhage 14 f.
Ørderup 32.
Ørsted 4.
Øsby 15 f.
Østerby 26.
Østergårdsmølle 13.
Østerholm 36.
Åbenrå 5, 13, 18-24.
Ø. Åbølling 33.
Ågsø 23.
Ågård 77.
Årup 23.
Årupskov 19.
Årø 14.
Årøsund 8, 14.
Åskovhede 33.
Åstrup 15 f.
Åstrupbanke 15 f.
Åstrupgård 15.

Rettelser og tilföjelser:

Side 3, Hygebjærg, læs Høgebjærg.
— 6, Frueskov, læs Marieskov.
— 26, linje 9 fra oven, von læs ven.
— 34, Nörborg afgav 1890 65 danske, 77 tyske stemmer.
— 48, linje 4 fra neden, 113 læs 112; 12 læs 13.
— 63, 1887, læs 1877.

P. G. PHILIPSENS FORLAG.

UNDER JUNIGRUNDLOVEN.

En Fremstilling af

det danske Folks politiske Historie

fra 1848—1866.

Af

N. NEERGAARD.

Med Portræter af ledende politiske Personligheder.

Politiken: „Her foreligger første Hæfte af et stort anlagt og nøje begrænset Værk; det er Resultatet af et strængt Arbejde, der bydes Publikum. — De to første Afsnit kan fortræffeligt læses som selvstændige historiske Afhandlinger. De vidner om en betydelig Evne til kritisk at undersøge Livsbetingelser for politiske Fænomener. — Vi anbefaler indtrængende Hr. Neergaards Bog til den Opmærksomhed, den fortjener i alle demokratiske Kredse. Den er skrevet saaledes, at den lettelig tilegnes af enhver, der interesserer sig for vort Lands politiske Historie, paa et klart og livfuldt Sprog. Særlig vil dette Værk kunne studeres med Nytte af alle dem, der give sig af med Politik herhjemme."

Morgenbladet: „Den rette Bog i den rette Tid. At den ogsaa er skrevet af den rette Mand, derpaa tyder det første Hæfte. Forf. medbringer mange Betingelser for at kunne løse den store Opgave med Held: et sundt politisk Blik, en omfattende historisk Dannelse, en Livsførelse, som gjør ham det muligt at forstaa Anskuelser og Stemninger i de forskjellige Samfundslag — det er Forudsætninger, som varsler heldigt for Opgavens Løsning."

Værket vil udkomme i ca. 20 Leveringer, hver paa fire Ark i Postilformat og et særskilt trykt Portrætbillede à 75 Øre. Subskription, der er bindende for hele Værket, modtages i enhver Boglade.

Ny Subskription paa

DANMARK

I SKILDRINGER OG BILLEDER

AF DANSKE FORFATTERE OG KUNSTNERE.

Udgivet af

M. GALSCHIØT.

Udgivelsen af Pragtværket „*Danmark*" er nu saa vidt fremskreden, at Anskaffelsen paa en Gang af den udkomne Del af Værket vil være mindre overkommelig for ny tiltrædende Subskribenter, og Forlæggeren har derfor troet, at Tidspunktet er inde for en ny Subskription paa det omfangsrige Værk.

Om den Maade, hvorpaa den store Opgave er løst i den hidtil udgivne Del af Værket, henvises til Pressens talrige Anmeldelser, lige til den seneste Tid, og med Hensyn til den tilbagestaaende Del vil der baade i Navnene paa de Forfattere, som har tilsagt Bidrag, og i det alt indsamlede Billedstof, saa vel som endelig i de Egnes Naturskjønhed, som behandles i 2det Bind — bl. a. Middelfart og Svendborg, Møen, Bornholm og Nordsjælland — haves tilstrækkelig Borgen for, at den ikke vil staa tilbage for den udkomne Del.

Saaledes som Planen for „Danmark" er lagt og efter de talrige foreliggende Udtalelser hidtil er gjennemført, byder ikke alene de enkelte Afsnit en særdeles tiltrækkende Læsning, ikke alene glæder man sig over de talrige smukke Afbildninger, men Værket frembyder en varig Tilfredsstillelse for Besidderen som et *i Ordets egentlige Forstand nationalt Pragtværk.*

Den ny Subskription paa *Danmark* ved M. Galschiøt udgives i ca. 48 Leveringer à 1 Kr. 50 Øre, der udkommer med 4 Ugers Mellemrum. Subskription, der er bindende for hele Værket, modtages i enhver Boglade, saa vel som hos Forlæggeren,

P. G. Philipsen,
Højbroplads 5.

W. DINESEN:

FRA OTTENDE BRIGADE.

Aarhus Folkeblad: „Den lille Bog staar som et sandt og levende Udtryk for Stemningen blandt Soldaterne i hin Tid; den vidner klart om Forfatterens Tillid og Kjærlighed til det jævne Folk, den menige Soldat. „Fra ottende Brigade" fortjener at finde mange Læsere."

Fyens Stiftstidende: „Den hjærtelige Maade, hvorpaa Forf. beretter de enkelte Optrin i disse blodige Alvorsdage, den Fædrelandskjærlighed, der lyder ud af Bogens Linier, foraarsager, at man med Fornøjelse gjennemlæser hans Erindringer fra hin Tid.

1 Kr. 50 Øre, eleg. indb. 2 Kr. 75 Øre.

ERIK SKRAM:

HINSIDES GRÆNSEN.

Erindringer fra Sønderjylland.

Nationaltidende: „Det er os en Fornøjelse paany at henlede Opmærksomheden paa „Hinsides Grænsen", et *værdigt og værdifuldt Billede af sønderjyske Forhold i nyere Tid, dybt fængslende* ved sit Indhold og derhos *mønsterværdigt med Hensyn til Sprogbehandling*, stilfuldt i dette Ords fulde Betydning. For Alle vil Læsningen virke velgjørende ved Soliditeten i den nationale Stemning, der gjennemstrømmer Skildringen; særlig belærende for den yngre Slægt vil den tiltale de Ældre maaske mere vemodig, men ikke mindre betagende.

1 Kr., indb. 1 Kr. 75 Øre.

EN REKRUT FRA FIRE OG TREDS.

Første—fjerde Oplag.

Dagbladet: „Det, der giver Bogen dens ejendommelige Værdi er, at det er selve de historiske Fakta, den giver, men i Digtningens Form, og denne Form er atter saa ypperlig afpasset efter Indholdet, at der ikke fremkommer noget dødt Punkt. Fra Først til sidst læser man den derfor med Interesse og Spænding. Og den fortjener at læses paa denne Maade. Fortællemaaden er livlig, malende rivende Læseren med sig. — „En Rekrut fra 64" skildrer Begivenheder, som de fleste af os have oplevet, *og om hvilke vi den Dag idag ikke kunne blive trætte af at læse.*"

Dagens Nyheder: „En fortræffelig Bog, der har vakt megen berettiget Opsigt. Forfatteren skildrer med stort Talent en Række militære Typer, alle i høj Grad sympatetiske og pligttro. Det er en Række af ypperlige Skildringer og levende Billeder, der oprulles for Læseren, og han kan ikke undgaa Gang efter Gang at føle sig stærkt betagen. Sproget er ypperligt, malende og ofte ligefrem betagende. Der hviler over mange af Naturskildringerne *en sand og ægte Poesi.*"

Avisen: „Den er paa sin Vis en saa rystende Skildring af Livet i Felten, at den uafbrudt holder Læseren i Aande. Man kan ikke Andet end føle Interessere for de prægtige og slaaende Typer, som Forfatteren har ført frem."

Morgenbladet, Kristiania. „Denne Bog har gjort megen Lykke og *synes os ogsaa at fortjene det.* Den er skrevet saa behageligt, jævnt og naturligt. Scene efter Scene fortælles uden Bram, som fra den ene Kammerat til den anden, og Enkelthederne forme sig dog til et afrundet Hele."

3 Kr. 25 Øre, eleg. indb. 4 Kr. 50 Øre.